नमो बुद्धाय ।

पालिभाषा—प्रवेश

PĀLIBHĀSHĀ-PRAVESHA

(Being a Graduated Course of Pāli for Beginners)

लेखक

नारायण वासुदेव तुंगार, काव्यतीर्थ, पालितीर्थ वेदान्तदर्शनाचार्य

पाली व संस्कृत या भाषांचे अध्यापक, न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें,

'जातकसार' व 'पाली सद्दरूपावलि' या पुस्तकांचे कर्ते

[किंमत रु. १-२-०

नमो बुद्धाय ।

पालिभाषा-प्रवेश

PĀLIBHĀSHĀ-PRAVESHA

(Being a Graduated Course of Pāli for Beginners)

लेखक
नारायण वासुदेव तुंगार, काव्यतीर्थ, पालितीर्थ
पाली व संस्कृत या भाषांचे अध्यापक, न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे;
'जातकसंग्रह' व 'पाली-सद्दावलि' या पुस्तकांचे कर्ते

१९३९

किंमत रु. १-२-०

प्रकाशक :
ना. था. तुंगार,
४०८ नारायण पेठ,
मुजावराचा बोळ, पुणें २

पुस्तकें मिळण्याचा पत्ता —
लेखक अगर पूना ओरिएंटल बुक एजन्सी,
१५ शुक्रवार, पुणें व इतर प्रसिद्ध बुकसेलर्स यांचेकडे

मुद्रक :
स. रा. मरदेसाई, बी. ए., एल्एल्. बी.,
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत' छापखाना
४१ बुधवार, पुणें

पुरस्कार

मुंबई विद्यापीठात बौद्धांच्या पालीभाषेच्या अध्ययन अध्यापनाला सुरुवात होऊन सुमारें २० वर्षे होऊन गेलीं. एवढ्या काळात अनेक अडचणींतून वाट काढीत ह्या भाषेनें मुंबई विद्यापीठाच्या निरनिराळ्या परीक्षांकरिता नेमलेल्या, दुय्यम म्हणून गणलेल्या, अभिजात वाङ्मयाच्या प्राचीन भाषामधील आपलें स्थान टिकविलें आहे एवढेंच नव्हे, तर जनांचे धर्मग्रंथ अर्धमागधी वगैरेसारख्या ज्या प्राचीन प्राकृत भाषांमधून ग्रथित केलेले आहेत त्या भाषांच्या अभ्यासालाहि विद्यापीठात स्थान मिळवून देण्याला कारणीभूत झाली आहे आद्य बौद्धधर्माचें यथार्थ ज्ञान करून देणारें, उपलब्ध असलेलें, सर्वांत प्राचीन वाङ्मय जर कोठे असेल तर तें पाली-भाषेतच आढळतें, तेव्हा बौद्धधर्माचा संपूर्णपण अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्यास ह्या भाषेच्या अभ्यासाची जरूरी आहे एवढेंच नव्हे, तर बौद्धधर्माचा हिंदुस्थानांतील जनतेवर काय परिणाम झाला व त्यामुळें सबंध हिंदी धार्मिक कल्पनावर व संस्कृतीवर कोणते परिणाम झाले हें जाणणाऱ्यासहि पालीभाषेच्या ज्ञानाची आवश्यकता आहे. तसेंच समाजशास्त्राच्या अभ्यासकास व हिंदुस्थानात हल्लीं प्रचलित असलेल्या आर्यभाषांच्या अभ्यासकांनाहि ह्या भाषेचें महत्त्व विसरून चालणार नाहीं.

वैदिक भाषेला सर्वांत जवळ असलेली अशी कोणची प्राकृतभाषा असेल तर ती पालीभाषा होय. आर्य व अनार्य ह्यांच्या परस्पर संघट्टनामुळें उत्पन्न झालेल्या परिस्थितींत आर्यांच्या वैदिकभाषेला इ० स० पूर्वीच्या सातव्या शतकाच्या सुमारास जें प्रथम अपभ्रष्ट स्वरूप प्राप्त झालें तें स्वरूप, किंवा त्याच्याशीं अत्यंत सल्य असलेलें असें स्वरूप, जर कोठें आढळत असेल तर तें हल्लीं 'पाली' ह्या नावानें ओळखल्या जाणऱ्या भाषेमध्येंच आढळतें. 'पाली' हें नांवहि फार

प्रकाशक
ना. वा. तुगार,
४०८ नारायण पेठ,
भुजाराचा बोळ, पुणें २

पुस्तकें मिळण्याचा पत्ता —
लेखक अगर पूना ओरिएन्टल बुक एजन्सी,
१० शुक्रवार, पुणें व इतर प्रसिद्ध बुकसेलर्स याचेकडे

मुद्रक
स. रा. सरदेसाई, बी. ए., एल्एल. बी.,
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत' छापखाना,
४१ बुधवार, पुणें २

पुरस्कार

मुंबई विद्यापीठात बौद्धांच्या पालीभाषेच्या अध्ययन अध्यापनाला सुरवात होऊन सुमारें २५ वर्षे होऊन गेलीं. एवढ्या काळात अनेक अडचणींतून वाट काढीत ह्या भाषेनें मुंबई विद्यापीठाच्या निरनिराळ्या परीक्षांकरिता नेमलेल्या, दुय्यम म्हणून गणलेल्या, अभिजात वाङ्मयाच्या प्राचीन भाषामधील आपलें स्थान टिकविलें आहे. एवढेंच नव्हे, तर जनांचे धर्मग्रंथ अर्धमागधी वगैरेसारख्या ज्या प्राचीन प्राकृत भाषांमधून ग्रथित केलेले आहेत त्या भाषांच्या अभ्यासालाहि विद्यापीठात स्थान मिळवून देण्याला कारणीभूत झाली आहे. आद्य बौद्धधर्माचें यथार्थ ज्ञान करून देणारें, उपलब्ध असलेलें, सर्वांत प्राचीन वाङ्मय जर कोठें असेल तर तें पाली-भाषेंतच आढळतें. तेव्हा बौद्धधर्माचा संपूर्णपणे अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्यास ह्या भाषेच्या अभ्यासाची जरूरी आहे. एवढेंच नव्हे, तर बौद्धधर्माचा हिंदुस्थानातील जनतेवर काय परिणाम झाला व त्यामुळें समग्र हिंदी धार्मिक कल्पनांवर व संस्कृतीवर कोणते परिणाम झाले हें जाणणाऱ्यासहि पालीभाषेच्या ज्ञानाची आवश्यकता आहे. तसेंच समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांस व हिंदुस्थानात हल्लीं प्रचलित असलेल्या आर्यभाषांच्या अभ्यासकांनाहि ह्या भाषेचें महत्त्व विसरून चालणार नाहीं.

वैदिक भाषेला सर्वांत जवळ असलेली अशी कोणची प्राकृतभाषा असेल तर ती पालीभाषा होय. आर्य व अनार्य ह्यांच्या परस्पर संघट्टनामुळें उत्पन्न झालेल्या परिस्थितींत आर्यांच्या वैदिकभाषेला इ० स० पूर्वीच्या सातव्या शतकाच्या सुमारास जें प्रथम अपभ्रष्ट स्वरूप प्राप्त झालें तें स्वरूप, किंवा त्याच्याशीं अत्यंत सदृश असलेलें असें स्वरूप, जर कोठें आढळत असेल तर तें हल्लीं 'पाली' ह्या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या भाषेमध्येंच आढळतें. 'पाली' हें नावहि फार

प्राचीन नाहीं इ स ५ व्या शतकात होऊन गेलेले बुद्धघोष नावाचा एक सुप्रसिद्ध विद्वान् भाष्यकार ह्या भाषेस 'मागधी[१]' असें म्हणतो

'पाली' ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ पत्ति (ओळ), नतर क्रमाक्रमानें धर्मग्रथातील ओळ किंवा उतारा, धर्मग्रंथ, धर्मग्रंथाची भाषा, असा अर्थ बदलत गला असें दिसतें

पालीभाषेच्या अभ्यासकाला आधुनिक पद्धतीनें लिहिलेल्या छोट्याशा, सुटसुटीत, पण व्यवहारोपयोगी, अशा व्याकरणाची अत्यत गरज भासत असे पालीभाषा अध्यापक चिं वि जोशी, एम् ए, बडोदा कॉलेज, ह्यांचें Manual of Pali हें पुस्तक बरेंचसें उपयोगी पडत असे पण अलीकडे मुंबई विद्यापीठाने मॅट्रिकच्या परीक्षेत पालीभाषेतील प्रश्न पत्रिकांचीं उत्तरें प्रचलित प्रातिक भाषांतूनहि देण्याची सवलत ठेवल्यानें साहजिकच मराठींतून उत्तरें लिहिणाऱ्या विद्यार्थ्यांस उपयुक्त होईल असा एखाद्या प्राथमिक स्वरुपाच्या 'पालीभाषा प्रवेश' यासारख्या पुस्तकाची उणीव भासू लागली होती आनदाची गोष्ट आहे कीं ही उणीव लवकरच श्री ना वा तुगार, काव्यतीर्थ, पालीतीर्थ, सस्कृत व पाली भाषांचे शिक्षक, न्यू इ स्कूल, पुणें, ह्यानीं भरून काढली श्री तुगार ह्यानीं गेलीं ६ वर्षें ह्या भाषेचें अध्यापन केलेलें आहे, त्यामुळें आलेल्या अनुभवाचा फायदा घेऊन व हें पुस्तक विद्यार्थ्यांस उपयुक्त कसें होईल हें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून ह्या पुस्तकाची रचना केली आहे ह्या पुस्तकातील व्याकरणा सबधींच्या मजकुराबाबतचे पाठाचे अनुक्रमाबद्दल किंचित् मतभेद होण्याचा सभव आहे. श्री तुगार यानीं 'प्रास्ताविक' यामध्यें लिहिल्याप्रमाणें पुस्तकात नजरचुकीनें, किंवा अशा रीतीचें पुस्तक लिहिण्याचा त्याचा हा पहिलाच उपक्रम आहे म्हणून, जीं प्रमादस्खलितें झालीं असतील तीं वाचकवर्ग व अधिकारीवर्ग त्यांचे नजरेस आणून देईल तर ते पुढील आवृत्तींत दुरुस्त करतील.

---

१. पण ही मागधी व नतरच्या व्याकरणकारांनीं उल्लेखिलेली 'मागधी' यांत महदतर आहे

ह्या पुस्तकातील एक विशेष जो मला आवडला तो हा कीं, ह्यात निवडलेले उतारे पालीवाङ्मयातील निरनिराळ्या ग्रंथांतून घेतलेले असून त्यांपैकीं बरेचसे समर्पक व चटकदार आहेत त्यामुळे त्याच्या भाषांतराचे काम कंटाळवाणें होण्याची मुळींच भीति नाहीं. हे पुस्तक अभ्यासकांपुढें ठेवलें जात आहे. सुज्ञ वाचक योग्य तो परामर्श घेतीलच.

फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें
१–८–३९

पुरुषोत्तम विश्वनाथ बापट,
एम्.ए., पीएच.डी.
पालीभाषा प्रोफेसर, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें.

पालिभाषा-प्रवेश

अनुक्रमणिका

शिक्षकांस सूचना

१. प्रथम शिक्षकानीं विद्यार्थ्यांस 'पालिभाषा-परिचय' व 'पालिभाषा-व्याकरण' ह्या दोन निबंधाच्या साहाय्यानें पालिभाषेची माहिती सांगावी, म्हणजे विद्यार्थी पालिभाषेच्या अभ्यासाबद्दल उत्सुक होतील.

२. नंतर विद्यार्थ्यांकडून 'पालिभाषानियम' वाचून घेऊन समजून द्यावेत.

३. प्रत्येक धड्याच्या आरंभीं 'पूर्वतयारी' या सदरात जे शब्द दिलेले असतील ते शब्द तो धडा शिकविण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांच्याकडून तोंडपाठ करून घ्यावेत त्याचप्रमाणे धड्यातील शब्द वर्गात चालवून घ्यावेत व दुसऱ्या दिवशीं 'गृहपाठा'चे वहींत कांहीं शब्द चालवून लिहून आणण्यास सांगावें. तद्वत् धातूंहि लिहून घेणें. शेवटीं धातूंचे परिशिष्ट जोडलें आहे त्याप्रमाणें प्रत्येक धातू चालवून घेणें.

४. धडा शिकल्यानंतर त्याचे संस्कार मनावर बिंबावेत म्हणून धड्याच्या शेवटीं प्रश्नसंग्रह दिला आहे. तो विद्यार्थ्यांच्याकडून सोडवून घ्यावा.

५. प्रत्येक धड्याच्या शेवटीं 'गाथा' दिल्या आहेत. त्या विद्यार्थ्यांकडून तोंडपाठ करून घ्याव्यात.

६. (अ) मराठीची पाली वाक्यें विद्यार्थ्यांच्याकडूनच करवून घ्यावीत, व तीं कॉम्पोझिशन (Composition Book) वहींत.

पठमो पाठो । दुतियो पाठो । ततियो पाठो । अशी लिहून घ्यावीत.

(आ) कॉम्पोझिशन वहीमध्यें लिहिलेल्या वाक्यांसारखीं निराळी ५ वाक्यें विद्यार्थ्यांना गृहपाठांतल्या वहींत लिहून आणण्यास सांगावें. यामुळें मराठीचीं पालीवाक्यें बनविण्याची विद्यार्थ्यांना सवय होईल.

६. मॅन्युअल ऑफ पाली, प्रो. चि. वि. जोशी कृत (*Manual of Pali* by Prof C. V Joshi).

७. दि न्यू पालीकोर्स–ए. पी. बुद्धदत्तथेर कृत (*The New Pali Course* by A. P Buddhdattather).

८. 'पालीप्रकाश' (बंगालींत)–महामहोपाध्याय प. विधुशेखर भट्टाचार्य-कृत.

९. 'पालीप्रबोध' (हिंदींत)–पं. आद्यादत्त ठाकूर, एम. ए., काव्यतीर्थ, कृत.

वरील लेखकांनी, इंग्रजी, बंगाली, हिंदी, जाणणाऱ्या लोकांनी पालिभाषा शिकावी या हेतूनें जो प्रयत्न केला तो अत्यंत स्तुत्य असा आहे. मराठी भाषेव्यतिरिक्त दुसऱ्या भाषा न जाणणाऱ्या लोकांनी पालिभाषा शिकावी या हेतूनें मीं 'पालिभाषा प्रवेश' हें पुस्तक प्रथमच मराठींतून प्रसिद्ध केलें. यानंतर लवकरच गुजराथी व हिंदी या भाषांतून हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें आहे.

गेलीं आठ वर्षे हायस्कूलमध्यें पालि व संस्कृत या भाषांच्या अध्यापनामुळें व गेलीं दोन वर्षे हायस्कूलमधील पदवीधर ट्रेंड शिक्षकांसाठीं मोफत 'पालिभाषा-वर्ग' चालविल्यामुळें आलेला अनुभव जमेस धरून पालिवाङ्मयातील अमौलिक रत्नभांडाराची पद्धतशीर मांडणी विद्यार्थ्यांच्या पुढें ठेविल्यास त्यांचे मनात पालिभाषेच्या अध्ययनाविषयीं प्रेम उत्पन्न होईल अशा रीतीनें विषयाची मांडणी या पुस्तकांत केली असून विद्यार्थ्यांचा मार्ग सुलभ व्हावा असा या पुस्तकाचा उद्देश आहे.

प्रत्येक धड्यात ज्याच्या योगानें मनाचा विकास होऊन त्यांत मनुष्याच्या उन्नतीचीं नीतितत्त्वें, श्रद्धा, यांचें प्रतिबिंब पडेल आणि विद्या, आई-वडील, गुरु, समाज, यांच्याविषयीं आदर बाळगण्याची वृत्ति विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होईल या हेतूनें पाली वाङ्मयातील मूळ उत्कृष्ट उतारे घेतले आहेत. वाक्यें, गाथा, यांची निवड मोठ्या काळजीपूर्वक केली आहे.

पुस्तकांतील विशेष – १. पालिभाषेचें महत्त्व व आवश्यकता विद्यार्थ्यांस पटावी व त्याच्या ठिकाणीं पालिभाषेचें अध्ययन करण्याची इच्छा उत्पन्न व्हावी म्हणून 'पालिभाषा परिचय' दिला आहे.

२. पालिभाषेचे नियम देताना शक्य तों संस्कृत, पालि, मराठी, या भाषांतील शब्दांचें परस्पर साम्य कसें आहे तें दाखवून नियम लक्षांत राहील अशी मांडणी केली आहे.

३. प्रथम कर्ता, कर्म, क्रियापद, यांची बरोबर कल्पना यावी याकरितां पहिला व दुसरा धडा यांची मांडणी केली आहे. नंतर विभक्ती, गण, निरनिराळे काळ, अर्थ, यांचा उपयोग चांगल्या रीतीनें करता यावा म्हणून मुद्दाम प्रत्येक विभक्ति, गण, काळ, अर्थ, यांचा स्वतंत्र धडा बनविला आहे. उदाहरण –तिसरा धडा घ्या. यांत ३ गण, तृतीया विभक्ति व आज्ञार्थ, यांची माहिती दिली आहे आणि ही माहिती विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबावी म्हणून पालीचीं मराठी वाक्यें व मराठीचीं पाली वाक्यें यांची रचना केली आहे.

४. पालि वाक्यांचें मराठींत भाषांतर करताना किंवा मराठी वाक्यांचें पालींत भाषांतर करताना कंटाळा येऊं नये म्हणून शक्य तों परस्परसंबद्ध असलेलीं वाक्यें दिलीं आहेत.

५ पाली ग्रंथांपैकीं धम्मपद, दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, सुत्तनिपात, उदान, मिलिन्दपञ्ह, जातक, महावग्ग, पातिमोक्ख, संयुत्तनिकाय, थेरगाथा, धम्मपद अट्ठकथा, यांतील प्रसंग व गाथा ठिकठिकाणीं दिल्यामुळें मूर्तिमंत पालिभाषेचें वातावरण उत्पन्न होऊन अध्यापक व विद्यार्थी रंगून जातील अशी मांडणी केली आहे.

६. व्याकरण व वाङ्मय पुस्तकांत एकत्र दिल्यानें पालीभाषेंत विद्यार्थी साहजिकच प्रविष्ट होतील

७. धडा शिकल्यावर त्याचे संस्कार मनावर कायम राहावेत म्हणून प्रत्येक धड्याचे शेवटीं प्रश्नसंग्रह दिला आहे.

आभारप्रदर्शन

(अ) हें पुस्तक लिहिण्यापूर्वी संस्कृत व पालीभाषाच्या पुस्तकांचा मला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उपयोग झाला. म्हणून त्या त्या पुस्तकाच्या लेखकाचा मी फार ऋणी आहें.

(आ) ज्याच्याजवळ मीं पालिभाषेचें अध्ययन करून कलकत्तेची 'पालीतीर्थ' पदवी परीक्षा पास झालों व ज्यांच्या प्रोत्साहनानें हें पुस्तक लिहू शकलों त्या वंद्य गुरुवर्य डॉ. पुरुषोत्तम विश्वनाथ बापट, एम्. ए., पीएच्. डी., पालीभाषाप्राध्यापक, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें, यांनी स्वतःचीं महत्त्वाचीं कामें असतांनाहि ह्या पुस्तकाचीं मुद्रितें वाचून त्यांत दुरुस्त्या करून मजवर फार मोठे उपकार करून ठेविले आहेत. त्यांची फेड आभारानें होणार नाहीं. तथापि व्यावहारिक दृष्ट्या त्यांचे मजवरील उपकार येथें नमूद करणें हें मी माझें कर्तव्य समजतो.

(इ) पुस्तक लिहिण्यापूर्वी मीं प्रसिद्ध पालिभाषापंडित प्रो. धर्मानंद कोसंबी यांच्याजवळ पालीमार्फतील 'अभिधम्मत्थसंगह' नांवाचें पुस्तक वाचलें, त्यामुळें पालि-वाङ्मय व व्याकरण यांचे अध्ययन व अध्यापन कसें करावें याची कल्पना आली. त्या कल्पनेचा फायदा हें पुस्तक लिहितांना झाला याबद्दल प्रो. कोसंबी यांचा मी अत्यंत ऋणी आहें.

(ई) तद्वत् जैनाचार्य न्यायतीर्थ न्यायविजयजी यांच्याजवळ अर्धमागधीचें हेमचंद्रव्याकरण व इतर अर्धमागधीचे ग्रंथ वाचीत असतांना प्राकृत भाषाचें अध्ययन व अध्यापन कसें करावें ही दृष्टि आली. त्या दृष्टीचा फायदा हें पुस्तक लिहितांना झाला त्याबद्दल मु. न्यायविजयजींचा मी अत्यंत ऋणी आहें.

(उ) या पुस्तकाच्यापूर्वी ज्यांनीं माझ्याकडून, पालीभाषेंत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्याकरितां सोपें असें 'वाचनपुस्तक'— 'जातकसंग्रह' व 'पालीसद्दरूपावलि' लिहून घेऊन स्वतः छापून मला वेळोवेळीं प्रोत्साहन दिलें त्या डॉ. नरहर गोपाळ सरदेसाई, व्यवस्थापक ओरिएंटल बुक एजन्सी, पुणें, यांचा मी अत्यंत ऋणी आहें. तद्वत् डॉ. पी. एल्. वैद्य, एम्. ए., पीएच्. डी., वाडिया कॉलेज, पुणें,

प्रो. आर. डी. वाडेकर, डॉ. वा. वि. गोखले, पीएच्. डी., फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें, श्री. द. प्र. खाडिलकर, काव्यतीर्थ, संस्कृतप्रधानाध्यापक न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें, श्री डी. टी. देशपांडे, एम्. ए., बी. टी., न्यू इ. स्कूल, पुणें. श्री. एस्. व्ही टकार, एम. ए., बी. टी., माजी सुपरिंटेंडेंट, भारत हायस्कूल, पुणें, श्री. एस्. के. एकबोटे, पुणें, यांनीं वेळोवेळीं निरनिराळ्या सूचना देऊन अमूल्य साहाय्य केलें याबद्दल त्यांचे आभार मानतों.

(ऊ) माझे पालीभाषेचे विद्यार्थी श्री. खांडेकर, बी. ए., बी. टी., संस्कृत शिक्षक, शिवाजी मराठा हायस्कूल, पुणें, श्री. जी. आर. भिडे, एस्. टी. सी. न्यू इंग्लिश स्कूल, सातारा, श्री. श्री. रा. सातपुते, संस्कृत व पालीभाषाशिक्षक, भारत हायस्कूल, पुणें श्री. त्र्य. अ. फडे, इंग्लिश स्कूल धर्जेत, श्री. वि. ग. निमकर, ' साहित्यप्रसार, ' पुणें, एस्. टी. सी., यांनीं केलेल्या मदतीचा उल्लेख केला पाहिजे. तद्वत् माझ्या पालिभाषेच्या विद्यार्थिनी कुमारी गीता गाडगीळ, बी. ए. (ऑनर्स), यांनीं या पुस्तकांतील शब्दार्थसंग्रहाच्या कामाला बरीच मदत केली याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहें.

(ऋ) या पुस्तकाच्यापूर्वी सहावीला पालीभाषेकरितां माझें 'जातकसंग्रह' या नांवाचें पुस्तक आपापल्या हायस्कुलांत लावून मला जाणी केलें याबद्दल श्री. नी. बा. किंकर, एम्. ए., एस्. टी. सी., सुपरिंटेंडेंट, म. ए. सो. हायस्कूल, पुणें, श्री. वि. पे. नामजोशी, श्री. एजी., एस. टी. सी., असिस्टंट सुपरिंटेंडेंट, म. ए. सो. हायस्कूल, पुणें, श्री. एस्. डी. माऊसकर, एम्. ए., बी. टी., सुपरिंटेंडेंट, पूना इंग्लिश स्कूल, पुणें, श्री. डी. एस्. जोगळेकर, बी. ए., एस्. टी. सी., सुपरिंटेंडेंट, पूना नाईट हायस्कूल, श्री. डी. ए. कुलकर्णी, बी. ए., बी. एस्सी., बी. टी., सुपरिंटेंडेंट भारत हायस्कूल पुणें, यांचे मी आभार मानतों.

(ऌ) विशेषतः आमच्या न्यू इंग्लिश स्कूलचे सुपरिंटेंडेंट प्रो. वि. ना. कुंभारे, एम्. ए., एस्. टी. सी. डी., यांनीं या पुस्तकापूर्वीं माझें 'जातकसंग्रह ' नांवाचें पुस्तक आमच्या शाळेंत सहावीच्या पालीभाषे-

करिता नेमून तें मला शिकवण्याची अधि देऊन प्रोत्साहन दिलें त्यामुळें माझे हातून प्रस्तुतचें पालीव्याकरणाचें व वाङ्मयाचें मराठींतील पहिलें पुस्तक लिहिलें गेलें याबद्दल प्रो. कुमारे याचा मीं अत्यंत ऋणी आहें.

(ए) श्री. स. रा. सरदेसाई, बी. ए., एल्एल्. बी., व्यवस्थापक, समर्थ भारत प्रेस, पुणें, यानीं पुस्तकाचें छापण्याचें काम सुबक व वेळेवर करून दिलें याबद्दल त्याचे आभार मानतों.

(ऐ) या पुस्तकात चागले जे गुण असतील त्याचें सर्व श्रेय माझ्या गुरुकडे आहे. मात्र दोषाबद्दल मीच जबाबदार आहें. तरी हें पुस्तक शिकविताना येणाऱ्या अडचणी किंवा दोष मला कळविल्यास मी सुधारण्याचा अवश्यमेव प्रयत्न करीन. एवढें सागून हा 'पालिभाषा-प्रवेश' अध्ययन करणाऱ्याच्या हातीं देतो.

४०८ नारायण पेठ, पुणें.
मुजाराचा बोळ,
१५ ऑगस्ट १९३९.

नारायण वासुदेव तुंगार.

अभिप्राय

'Palibhasha Pravesha' *is a manual of both Pali Grammar* and Composition, published by N V Tungar, Palitirtha, *of the New English School, Poona It is written in Marathi* and eminently serves the needs of students learning Pali through the medium of that language

The exercises in translation are well graded and vocabulary is copious The book shows the wide knowledge and *scholarship of Mr. Tungar*

Sd/-R G Bhadkamkar, M A
Professor of Sanskrit,
Ismail College, Jogeshwari.
Author of Pāli-pāth mālā

20th July 1939

Dear Mr. Tungar,

I have gone through the pages of your book and I am glad to assert that your attempt to write a guide to Pali Translation and Grammar through the medium of Marathi has proved a complete success The standard to be expected from students of your book will naturally be high Especially your exercises for translation are very happy and I have no hesitation in recommending the book to the Teachers and pupils who have to work with Marathi as medium The grammar portion is based on the assumption that Pali writers are top *sticklers to rules of declension and conjugation*, but they take too much liberty with rules of grammar All the same grammarians must be exact and accurate

Sd/-C V Joshi, M A
Prof of Pali, Baroda College, Baroda
Author Manual of Pāli

12-7-39

I have read a portion of the 'Palibhasha Pravesh' by Mr N V Tungar, the Pali teacher, Poona, and been much impressed with the useful purpose the book is likely to serve There was a great want of such a book as it is written in an easy style and is free from dullness

I congratulate him on his ability in the acquisition of such an excellent publication

I have nothing but admiration for his production, which, I feel assured will find a wide circulation amongst the Pali students

Sd/-S K Deshpande, S T C
Pali Teacher
The M C High School Baroda

14 th July 1939

श्री वेङ्कटेश प्रसन्न

रा रा नारायण वासुदेव तुंगार, काव्यतीर्थ व पालितीर्थ, यांचें 'पालिभाषा प्रवेश' हें पुस्तक वाचून पाहिलें या पुस्तकांत संक्षिप्त पालीभाषेचें व्याकरण, पाली शब्दसंग्रह व वाक्यसंग्रह यांची निवड व योजना पालीभाषेंत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्यास उपयुक्त होईल अशी केली आहे या पुस्तकाशीं दृढपरिचय झाला असता पालीभाषेंत प्रवेश व प्रगति होईल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं हें पुस्तक मराठींत केलें असल्यामुळें महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांना तें उपयुक्त असें झालें आहे

इसवी सनापूर्वी पांचशें वर्षांपासून इसवी सनानंतर पांचशें वर्षांपर्यंत बौद्धवाङ्मयाचा प्रचार भरतखंडांत फारच होता बुद्धाच्या कथा व धर्मोपदेश, अश्वघोषासारखे अभिजात कवी, दिङ्नागासारखे दिगंत विश्रुत पंडित, अशोकासारखे सम्राट् नृपति याच काळांत झाले त्यामुळें या कालास धार्मिक, शास्त्रीय व राजकीय दृष्ट्या विशेष महत्त्व आलें या कारणास्तव अर्वाचीन विद्वान या काळाचा धार्मिक, शास्त्रीय व लौकिक इतिहास जाणण्याविषयीं विविध प्रयत्न करीत आहेत हे त्यांचे प्रयत्न सफल होण्यास

पालीभाषेचें ज्ञान असणें हें विशेष महत्त्वाचें कारण आहे. अशा वेळीं रा. तुगार यांनीं ' पालिभाषा प्रवेश ' हें उपयुक्त पुस्तक प्रसिद्ध करून त्यांनीं पालीभाषाजिज्ञासूंवर विशेष उपकार केले आहेत. याबद्दल सज्ञ लोक त्यांचे आभार मानतील. रा. तुगार यांजकडून पालीभाषे-संबंधानें अशीच सेवा घडून सर्व पालीवाङ्मय सुलभ होवो, असें आम्ही मनापासून इच्छितों.

रंगाचार्य बाळकृष्णाचार्य रड्डी, 'विद्याभूषण'
२३।७।१९३९ 'रिटायर्ड शास्त्री', डेक्कन कॉलेज, पुणें.

काव्यतीर्थ व पालीतीर्थ ना. वा. तुगार यांनी ' पालिभाषा-प्रवेश ' हें पुस्तक लिहून महाराष्ट्रांतील पालीभाषा व वाङ्मय यांच्या अध्ययनास मोठी चालना दिली आहे. आजपर्यंत मराठींत व्यवस्थित व शास्त्रीय रीतीनें पालि व्याकरण नसल्यामुळें पालीभाषा शिकणारांची मोठी कुचंबणा झालेली होती. श्री तुगार यांना संस्कृत व पाली या दोन्ही भाषांचें उत्तम ज्ञान असल्यामुळें व त्यांनीं या पुस्तकांत तौलनिक दृष्टि सर्वत्र ठेविली असल्यामुळें या पुस्तकाचें महत्त्व फारच वाढलेलें आहे. पुस्तकाची रचना व मांडणी फारच चांगल्या रीतीनें केलेली आहे. त्यांत व्याकरण व पालीप्रबंध (Composition) एकत्र असल्यामुळें विद्यार्थ्यांची सोय झाली आहे पुस्तकांतील उदाहरणें तिपिटकांतून घेतलीं असल्यामुळें अनायासेंच पाली-भाषा व वाङ्मय यांचें सहजगत्या विद्यार्थ्यांस सुपरिचित होण्याला मदत होते. पाठाचे शेवटीं प्रश्नसंग्रह दिलेले आहेत. श्री. तुगार यांचा हा उपक्रम अत्यंत अभिनंदनीय होय व यांच्या ह्या कार्यात मी त्यांना उत्तरोत्तर भव्य यश चिंतितों. यांच्या पुस्तकानें पालीभाषेचा अभ्यास आमच्या दुय्यम शाळां-तून जोरानें झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

ना. के. भागवत, एम्. ए.,
ता. २२।७।३९ पालीभाषा–अध्यापक, सेंट झेवियर कॉलेज, मुंबई.
फेलो मुंबई युनिव्हर्सिटी व ऑनररी संपादक–देवनागरी लिपी,
पाली ग्रंथमाला–मुंबई युनिव्हर्सिटी.

सर्वदर्शनसंग्रह व इतर संस्कृतग्रंथांतून बौद्धांच्या तत्त्वज्ञानासंबंधीं नेहमीं उल्लेख येतात. त्याची बरोबर कल्पना यावी म्हणून बौद्धांचे मूळचे पाली-तील ग्रंथांचें अध्ययन करणेंच आवश्यक आहे. यापूर्वी 'पालिभाषा-प्रवेश' यासारखें मराठींतून पुस्तक नव्हतें. म्हणून जुन्या पद्धतीनें संस्कृत शिकणाऱ्यांना पालीभाषेचें अध्ययन करता आलें नाहीं. यापुढें रा. तुगार यांच्या या पुस्तकामुळें जुन्या पद्धतीचे शास्त्री लोक व नव्या पद्धतीचे लोक पालिभाषेचें जरूर अध्ययन करतील.

नारायणशास्त्री अनंत वाडीकर
'न्यायरत्न', अहमदाबाद.

ता. २५।७।१९३९

पालीभाषेच्या वाढत्या प्रसाराकडे लक्ष दिल्यास असें दिसून येईल कीं, विद्यार्थिवर्गाचा पालीभाषेकडे बराच ओढा आहे व गेल्या दोनचार वर्षांत प्रवेश परीक्षेला पालि विषय घेऊन बसणाऱ्या मुलांच्या वाढत्या संख्ये-कडे पाहिलें तर असें दिसून येईल कीं, किती तरी विद्यार्थी पालीभाषेचा मराठींतून अभ्यास करीत आहेत. परंतु त्यांना मार्गदर्शक असे पालीभाषेचें व्याकरण मराठींत नव्हतें. ती उणीव श्री. तुगार यांच्या 'पालिभाषा-प्रवेशा'ने भरून काढिली आहे. श्री. तुगार हें पालिभाषा-शिक्षकाचें काम बरेच दिवस करीत असल्याने विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें पुस्तक जास्त उप-युक्त ठरेल. 'पालिभाषा-परिचय' हें प्रकरण देखील पाली-अध्ययनाच्या उप-युक्ततेच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे. ह्या पुस्तकानें पालीभाषा-अध्यापनाचा मार्ग सुगम झाला आहे.

ज. कृ. कादे, बी. ए.,
'पाली-शिक्षक', बडोदें हायस्कूल, बडोदें.

ता. २४।७।१९३९

———

श्री. तुगार हे संस्कृत व पाली वाङ्मयाचे उत्तम विद्वान् आहेत. ते गेलीं आठ वर्षे हायस्कुलात पाली व संस्कृत या भाषांच्या अध्यापनाचें कार्य करीत आहेत. याशिवाय त्यांनीं गेलीं दोन वर्षे 'शिक्षकांकरिता मोफत पालीभाषा-वर्ग ' चालून हायस्कुलांतील पचवीस पदवीधर ट्रेंड शिक्षकांना पालिभाषा शिकविली. श्री. तुगारांच्या या अध्यापनाचें फल म्हणजे मराठींतील पहिलें 'पालिभाषा प्रवेश' हें पुस्तक होय. यांत विद्यार्थ्यांना पालीभाषेचें अध्ययन चित्ताकर्षक, आनंदानें, श्रमरहित करितां येईल या दृष्टीनें व्याकरणाची व वाङ्मयाची, मांडणी केली आहे. इतर भाषेप्रमाणे पाली भाषेच्या अध्ययनाची काय जरुरी आहे, ते 'पालिभाषा परिचय' या प्रकरणांत स्पष्ट दाखविलें आहे. या पुस्तकाचे द्वारें सर्वांना पालीभाषेचा अभ्यास करण्याचा मार्ग सुगम होईल यांत शंका नाहीं. हायस्कुलांत हें पुस्तक चालू होण्याची शिफारस करण्यांत आम्हांला आनंद वाटतो.

सदाशिव मोरेश्वर फडके, बी. ए., एस. टी. सी.,
पालिभाषा शिक्षक, म. ए. सो. हायस्कूल, पुणें.

सदाशिव बळवंत भागवत, बी. ए., एल्एल्. बी.,
ता. २४।७।३९ 'पालिभाषा शिक्षक', पूना नाइट हायस्कूल, पुणें.

पुरुषोत्तम यशवंत जोशी, बी. ए. (ऑनर्स),
'पालिभाषा-शिक्षक', पूना इंग्लिश स्कूल (सरस्वती मंदिर), पुणें.

श्रीशिवं शरणम्

श्रीयुत पालीतीर्थ व काव्यतीर्थ नारायण वासुदेव तुगार हे पालीभाषेचे तज्ज्ञ असून त्यांनीं 'पालिभाषा प्रवेश' लिहून मराठींत एका उपयुक्त पुस्तकाची भर घातली आहे, याबद्दल ते निःसंशय धन्यवादार्ह आहेत. मुंबई विश्वविद्यालयानें इ. स. १९१० पासून प्रवेशपरीक्षा व पुढील परीक्षा यांसाठीं घ्यावयाच्या ऐच्छिक भाषाविषयामध्यें पालीभाषेचा

समावेश केला आहे. तेव्हा पालीभाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस मराठींतून पालीभाषेच्या व्याकरणाचें ज्ञान करून देणाऱ्या एखाद्या पुस्तकाची उणीव भासत होती ती या 'प्रवेशानें' दूर होईल. यांतील व्याकरणविषय तुलनात्मक पद्धतीनें सांगितला आहे. व्याकरणाच्या नियमाबरोबरच त्या नियमांना आधारभूत असलेली कच्चायन (कात्यायन) व्याकरणाचीं सूत्रेंहि ठिकठिकाणीं दिलीं असल्यामुळें या पुस्तकाचा दर्जा वाढला आहे.

पालीचें ज्ञान अनेक दृष्टींनीं कसें आवश्यक आहे, याचें श्री. तुगार यांनीं 'पालिभाषा-परिचय' या निबंधांत विवेचन केलेंच आहे. तेव्हा स्वतंत्र अभ्यासकासहि हें पुस्तक उपयुक्त होईल.

पालीभाषेच्या अभ्यासकास आवश्यक असा पाली-मराठी कोश तयार करण्याचा श्रीयुत तुगार यांचा विचार असून त्या दृष्टीनें त्याचे प्रयत्नहि चालू आहेत. तुगारांचा हा उपक्रम खरोखर अतिशय प्रशंसनीय असून याहि कार्यांत त्यांना पूर्ण यश येवो, अशी ईश्वरचरणीं प्रार्थना करितों.

धा. व. १ १८६१ भौमवार (ता. १-८-१९३९)

पुरुषोत्तमशास्त्री रानडे,
आनंदाश्रम, पुणें.

पण्डित ना. वा. तुगार, काव्यतीर्थ, पालीतीर्थ, यांच्या 'पालिभाषा-प्रवेश' या पुस्तकाचीं मुद्रें वाचून पाहिलीं. पुस्तकाची रचना चांगली असल्यामुळें तें अभ्यासकांना चांगलें उपयुक्त होईल यांत संशय नाहीं. अनेक दृष्टींनीं जिचा अभ्यास करणें आवश्यक आहे अशा पालीभाषेचें अध्ययन करण्याकडे नवे व जुने संस्कृत पण्डित वळले नाहींत त्याचीं पुढील कारणें आहेत.

१. पालीचीं देवनागरी लिपींत पुस्तकें नसणें. २. त्या त्या प्रांतातल्या भाषांतून पालीचें शास्त्रशुद्ध असें व्याकरणाचें प्राथमिक पुस्तक नसणें. ३. पालीकोश नसणें. (मि. ऱ्हिस् डेव्हिड्स व मि. विल्यमस्टेड या युरोपीयन पालीभाषापण्डितांची ७५ रु. किंमतीची 'पाली-इंग्लिश डिक्शनरी' आहे.)

परंतु गेल्या पांच वर्षांपासून मुंबई युनिव्हर्सिटीनें इंग्लिश, सयामी, ब्रह्मी, या लिप्यांतून असलेलीं पालीभाषेचीं पुस्तकें पालीभाषापण्डिताकडून

देवनागरी लिपींत छापण्याचा अभिनव व स्तुत्य असा उपक्रम सुरू केला आहे. तद्वत् श्री. तुंगार यांनी 'पालिभाषा-प्रवेश' हें पुस्तक प्रथमच मराठींतून प्रसिद्ध केल्यामुळें मराठींतून शिकणाऱ्या पालीभाषाजिज्ञासूंना ऋणी केलें आहे. तद्वत्, श्री. तुंगार हे लवकरच गुजराथी, हिंदी, वगैरे मातृभाषा असलेल्या पालीभाषाजिज्ञासूंना ऋणी करतील अशी आशा आहे.

लक्ष्मणशास्त्री मोरेश्वर मुर्गुंडकर
'व्याकरणरत्न'
प्रधान संस्कृताध्यापक,
संस्कृत पाठशाळा, संस्थान इचलकरंजी.

६ जुलै १९३९

श्रीयुत रा. रा. तुंगार, पालीतीर्थ व काव्यतीर्थ, यांनीं 'पालिभाषा-प्रवेश' हें पुस्तक लिहून त्यांना इंग्रजी येत नाहीं अशा पालीभाषाजिज्ञासूंवर फार उपकार केले आहेत. वस्तुतः संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाबरोबरच पाली, अर्धमागधी, वगैरे भाषांचें आपल्याकडील प्राचीन परंपरेंतील लोकांनीं अध्ययन करावयास पाहिजे होतें. परंतु तें न झाल्यामुळें पाली, वगैरे प्राकृत भाषा जिज्ञासूंना इंग्रजी वगैरे परदेशी भाषांच्या द्वारा या भाषांचें ज्ञान संपादावें लागत असे. ही अत्यंत लाजिरवाणी स्थिति होती. ती या पुस्तकानें दूर होईल. त्याचप्रमाणें श्री. तुंगार यांना अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं यानंतर पाली-मराठी कोश तयार करून या भाषेच्या पूर्ण अध्ययनाची सोय करावी. कारण व्याकरण व कोश हीं भाषेच्या अध्ययनाचीं दोन मोठीं साधनें आहेत.

पांडुरंग विठ्ठल देव,
संस्कृत व हिंदी शिक्षक,
महिलाश्रम हायस्कूल, हिंगणें बुद्रुक, पुणें.

३–८–१९३९

श्री. तुगार यांनीं रचिलेलें 'पालिभाषा-प्रवेश' हें पुस्तक माझ्या मतें पालीभाषेच्या अध्ययनास अत्यंत उपकारक होईल यांत शंका नाहीं. श्री. तुगार यांनीं हें पुस्तक मराठींत लिहिल्यानें अनेक महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचें लक्ष या भाषेच्या अभ्यासाकडे लागेल आणि हें पुस्तक त्यांच्या अध्ययनास साहाय्यक होईल. अध्यापकांसहि याचा उपयोग होईल हें उघड आहे.

या पुस्तकाची रचना श्री. तुगार यांनीं विचारपूर्वक केली आहे असें दिसून येईल. भाषेचें अध्ययन करतां करतां बुद्ध व त्याचें तत्वज्ञान याची माहिती विद्यार्थ्यांस सहजासहजीं होईल असा प्रयत्न कर्त्यांनें केला आहे तो खचित अभिनंदनीय आहे, असें कथनीय विशेष कर्त्याच्या परिश्रमाची व चातुर्याची साक्ष देत आहेत.

आपल्या भाषिक शिक्षणाची मांडणी जितक्या त्वरेनें बदलेल तितकें उत्तम. निरनिराळ्या भाषांचें अध्ययन त्या त्या भाषेचा जीवनाशीं संबंध लक्षांत घेऊनच ठरविलें पाहिजे. कृत्रिमता येथें नको ! भलत्याच परंपरेचा बाऊहि नको. आपली मातृभाषा आपल्या जीवनाचा मुख्य आधार होय. म्हणून तिची काळजी प्रथम घेतली पाहिजे. व तिची जागाहि पहिलीच पाहिजे मग हिंदुस्थानी, इंग्रजी, यांचें जसें प्रयोजन तसें अध्ययन आवश्यक केलें पाहिजे. याशिवाय आणखी एखादी चालू देशी भाषा आली तरी उत्तम जपानी, चिनी वगैरे पौर्वात्य भाषांचें अध्ययन आपल्या इकडे अवश्य झालें पाहिजे युरोपांत रशियन भाषेचें महत्त्व सांप्रत वाढत आहे म्हणून तीहि भाषा येथें शिकविली पाहिजे. प्राचीन भाषांत नुसतें संस्कृतच तेवढें ठेवून कार्यभाग होणार नाहीं. प्राकृत भाषांचें अध्ययन अवश्य व्हावयास पाहिजे. याप्रमाणें निरनिराळ्या भाषा शाळांतून व संस्कृत पाठशाळांतून पाली वगैरे प्राकृत भाषा शिकल्या व शिकविल्या गेल्या पाहिजेत.

ध्वनिमुद्रिकांच्या साहाय्यानें सर्वभारतीय देशी भाषा विद्यार्थ्यांच्या कानांवरून तरी जातील अशी व्यवस्था व्हावयास पाहिजे. यामुळें परकीयपणाची भावना सुसह्य व सहकारी रूप धारण करील. पाली वगैरे प्राकृत भाषांचा व विद्यमान देशी भाषांचा संबंध फार निकट

आहे. (फारसी भाषेचाहि संबंध काहीं थोडा थोडका नाहीं.) यापुढील पिढींत निरनिराळ्या भाषा जाणणारे असे निदान शकडा चारदोन चारदोन तरी विद्यार्थी सर्व प्रांतातून आढळले पाहिजेत. यासाठीं खर्च पडेल, पण तो अनाठायीं खास जाणार नाहीं. इतर देशाच्या अपेक्षेनें हिंदुस्थानची (पसतीस कोटी जनाची) अवस्था व गरज निराळी आहे, म्हणून आपलें भाषाविषयक धोरण आमूलाग्र बदललें पाहिजे. खोटे अभिमान टाकले पाहिजेत. पुष्कळदां शिक्षक भलताच संकुचित दुराग्रह दर्शवितात. त्यामुळें विद्यार्थ्यांस निरनिराळ्या भाषा शिकण्यास प्रोत्साहन देण्याऐवजी ते परावृत्तच करतात. तो काळ बदलत आहे. आणखी बदलला पाहिजे या बदलत्या काळाचें एक शुभ चिन्ह म्हणून श्री. तुगार मास्तर यांच्या प्रयत्नाचें मी स्वागत करतों.

दत्तो वामन पोतदार,
सेवानिवृत्त प्रोफेसर,
सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणें,
सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक

ता. १–८–१९२९

पालिभाषा-परिचय

पालीभाषा ही अमूल्य अशा प्राचीन वाङ्मयाची एक मोठी खाणच आहे म्हणून या भाषेचा अभ्यास (१) भाषाविज्ञान, (२) इतिहाससंशोधन, (३) बौद्धधर्म, (४) बौद्धतत्त्वज्ञान, वगैरे निरनिराळ्या दृष्टींनीं सर्व जगास हितावह आहे म्हणूनच पाली वाङ्मय सुधारलेल्या देशास आश्चर्यकारक वाटल्यामुळें युरोपातील अमेरिका वगैरे देशातील नामांकित युनिव्हर्सिटयातून पाली भाषेचा अभ्यास मोठ्या आस्थापूर्वक केला जातो. सिंहल, ब्रह्मदेश, सयाम, काम्बोज, तिबेट, चीन, जपान, या ठिकाणच्या लोकांनीं पाली वाङ्मयाचें अध्ययन, अध्यापन, संशोधन, मोठ्या भक्तीनें सुरू केलें.

असें आहे तर महत्त्वपूर्ण अशा पाली भाषेच्या अध्ययन, अध्यापन, संशोधन, वगैरे बाबतींत हिंदुस्थानातील लोकांची उत्सुकता वाढावी हें अगदीं स्वाभाविकच आहे.

(१) भाषाविज्ञान —आपल्या अंतःकरणातील अभिप्राय दुसऱ्या माणसाला समजून देण्याकरिता उच्चारला जाणारा जो ध्वनि त्याला भाषा असें म्हणतात. भाष्–बोलणें या धातूपासून 'भाषा' हा शब्द बनला. जर ही भाषा नसती तर माणसाला आपल्या अंतःकरणातील विचार प्रकट करता आले नसते. माणसाप्रमाणें पशुपक्ष्यादिकांचीहि भाषा आहे.

हल्लीं मराठीचे १ पुणेरी, २ कोंकणी, ३ चित्पावनी, ४ वऱ्हाडी, ५ नागपुरी, ६ खानदेशी, ७ कारवारी वगैरे असे प्रकार आहेत. तसेच पूर्वी प्राकृत भाषेचे –१ महाराष्ट्री, २ शौरसेनी, ३ प्राच्यी, ४ अवंती, ५ मागधी (पाली व अर्धमागधी), ६ शाकारी, ७ चांडाली, ८ शाबरी, ९ आभीरिका, १० टाकी, ११ नागर, १२ व्राचड, १३ उपनागर, १४ कैकेयी, १५ पैशाची, १६ पांचाली, असे सोळा प्रकार होते. मागधी भाषेंत बौद्धधर्माचे सर्व ग्रंथ लिहिलेले आहेत. मागधी भाषेस बुद्धघोषाचार्यानंतर पांचव्या शतकात 'पाली' हें नाव रूढ झालें आहे.

(पाली, पालि, असा ऱ्हस्व व दीर्घ शब्द आहे.) या भाषेचा काळ इसवी सनापूर्वी तिसरें शतक होय.

संस्कृत भाषा व हल्लींच्या देशी भाषा यांना जोडणाऱ्या दुव्यांपैकी एक दुवा पाली भाषा आहे, जसें:—

	संस्कृत	पाली	मराठी	हिंदी
(१)	चक्र	चक्क	चाक	+
(२)	कर्म	कम्म	काम	+
(३)	मृत्तिका	मत्तिका	माती	मट्टी
(४)	वृद्ध	वुड्ढ	+	बुड्ढा
(५)	कुब्ज	खुज्ज	खुजा	
(६)	षोडश	सोळस	सोळा	सोलह
(७)	पश्चात्	पच्छा	+	पीछे
(८)	उष्ण	उण्ह	ऊन्ह	
(९)	मस्तक	मत्थक	माथे	
(१०)	शिक्षा	सिक्खा	शिकणें	सिखना
(११)	पानीय	पानीय	पानी, पाणी	
(१२)	नवनीत	नोनीत	लोनी, लोणी	
(१३)	दश	दस	दहा	
(१४)	केश	केस	केस	

(१) त्या वाटेनें कांटे फार आहेत, (२) हातास फोड आला आहे, (३) डोक्याला जखम झाली इत्यादि उदाहरणांत वाटेनें, हातास, डोक्याला, हीं सर्व अधिकरणें आहेत. तेव्हां अधिकरणार्थी सप्तमी मानली, तर या सर्व रूपांचा उलगडा कसा होणार अशी शंका येते. त्याचें उत्तर मराठी व्याकरणांत समाधानकारक सांपडत नाहीं. ‘ त्या वाटेनें कांटे फार आहेत ’ या उदाहरणांत ‘ वाटेनें ’ या तृतीयेचा अर्थ ‘ वाटेंत ’ असा अधिकरणार्थी (सप्तमी) केल्याशिवाय वाक्याचा बोध होत नाहीं. मराठींत सप्तमीच्या अर्थी तृतीया जी वापरतात त्याला पालीभाषेच्या व्याकरणाचा पुष्टीप्रमाणें आधार सांपडतो. कच्चायन व्याकरणांतील ‘ विभत्त्यत्था ’ (विभक्त्यर्थाः)

या प्रकरणांत 'समम्यर्थे च' असे सूत्र आहे. त्याचा अर्थ 'समम्यर्थे तृतिया विभक्ति होती,' सप्तमीच्या अर्थी तृतीया होते. उदाहरणार्थ–तेन कालेन, (या काळीं,) तेन समयेन सप्पा होन्ति (त्या वाटेंत साप आहेत). यावरून पाली, अर्धमागधी वगैरे प्राकृत भाषांच्या व्याकरणांतील 'वाक्य-विचार' प्रकरण मराठीच्या वाक्यविचाराला पुष्कळ पोषक होईल.

(२) इतिहाससंशोधन—भगवान् गौतमबुद्धानें बौद्ध धर्माची स्थापना केली व त्याचे शिष्य आनंद, सारिपुत्त, मोग्गलान, राहुल, जीवक, वगैरेंनी आपल्या शक्तिप्रमाणें बौद्धधर्माचा प्रचार केला. तथापि सम्राट् अशोकानें आपल्या कारकीर्दीत बौद्ध धर्माला अत्यंत उत्तेजन दिलें. चोहींकडे धर्माच्या प्रचारासाठीं प्रचारकांना द्रव्याची मदत करून त्यांच्या-कडून धर्मप्रचार करविला. ठिकठिकाणीं बौद्धभिक्षूकरितां विहार (मठ), धर्मशाळा बांधल्या. तेव्हांपासून सिंहल, ब्रह्मदेश, सयाम, कांबोज, तिबेट, जावा, चीन, जपान, या देशांतील एशियाभी लोक बुद्धधर्माचे अनुयायी बनले. म्हणून बौद्धधर्माच्या इतिहासांत तत्कालीन लोकांची बुद्धि, नीति, आचार, विचार, जीवन, राजकारण, कला, वगैरे गोष्टींचें चित्र स्पष्ट पडत असल्यामुळें गेल्या अडीच हजार वर्षांत बौद्धधर्मामुळें मानव जातीची सुधारणा कशी झाली व हिंदु धर्मीयांच्या आचारांत विचारांत बुद्धधर्माची कांहीं बाबतींत छाप कशी पडली ते बुद्धधर्माच्या इतिहासामुळें कळेल. हा इतिहास कांहीं संस्कृत व पाली ग्रंथांवरून, कांहीं शिलालेख, नाणीं, ताम्र-पट, जयस्तंभावरील लेख, लोकांचा आचार यांवरून समजतो. या सर्वांचा उल्लेख करणें येथें अशक्य आहे.

(३) बौद्धधर्म–दक्षिण आशियांत (हिंदुस्थानांत) १ हिंदुधर्म, २ जैन-धर्म (मत), ३ बौद्धधर्म (मत), ४ चीनधर्म (मत), पूर्व आशियांत (चीन जपान), ५ कानफ्यूशिअन धर्म, ६ टाओ धर्म (चीनमधील जुना धर्म), ७ शिंटोधर्म (जपानचा जुना धर्म); पश्चिम आशियांत (पॅलेस्टाइन, इराण, अरबस्थान), ८ यहुदीधर्म, ९ झोरास्ट्रिअन (पारशी) धर्म, १० इस्लाम धर्म (मुसलमानी धर्म), ११ ख्रिस्ती धर्म. इतके हल्लीं जगांत धर्म आहेत. आत्मोन्नति करून घेणें, बहुजन समाजाची उन्नति करणें हे दोन मुख्य उद्देश

सर्व धर्मांचे सारखेच आहेत. परंतु एकाच रेल्वेनें परगांवीं जाणारीं माणसें जशीं त्या रेल्वे स्टेशनवर जाण्याकरितां मोटार, बग्गी, टांगा, बैलगाडी, सायकल, इत्यादि निरनिराळीं वाहनें असतानासुद्धा आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें एखाद्या वाहनांतून येतात, त्याप्रमाणें या धर्मांची स्थिति आहे. माणसानीं आत्मोन्नति व समाजोन्नति करताना इतर धर्मांतील लोकाना कोणत्याहि रीतीनें त्रास होता कामा नये याविषयीं अत्यंत काळजी घेतली पाहिजे.

वैदिक धर्मांचे सर्व धर्मग्रंथ वैदिक भाषेंतून व संस्कृतांतून असल्यानें व संस्कृत भाषा बहुजनसमाजाला सहज समजण्यासारखी नसल्यानें वैदिक धर्माच्या आज्ञाबद्दल सामान्य लोक अज्ञानी होते. या गोष्टीकडे त्या वेळच्या वर्णगुरु ब्राह्मणाचें जावें तसें लक्ष न गेल्यानें भगवान् महावीर व भगवान् गौतमबुद्ध याना सामान्य लोकाना सुशिक्षित करण्याची संधि मिळाली. त्यामुळें त्यांच्या हातून बहुजनसमाजोन्नतीचें कार्य घडलें.

(४) बौद्धधर्माची विशेष अंगें–हें जग ईश्वरानें केव्हा निर्माण केलें, त्या ईश्वराचा साक्षात्कार कोणाला केव्हा कसा होतो, आत्मा अमर कसा आहे, वेद ईश्वरानें केले का पुरुषानें केले, ब्रह्म सत्य कीं जग मिथ्या, यज्ञ करून पुढील जन्मांत स्वर्ग मिळतो कीं मिळत नाहीं वगैरे गोष्टींविषयीं बुद्ध आपल्या बुद्धधर्मांत चर्चा न करिता समाजातील निरनिराळ्या प्रकारच्या दुःखाच्या प्रसंगाचें चित्र पाहावयास मिळाल्यानें दुःखापासून आरंभ करून दुःखनाशाच्या मार्गाचे ज्ञान करून घेण्याच्या शेवटच्या स्थितीपर्यंत भगवान् बुद्धानें आपल्या बुद्धीचा प्रभाव दाखविला आहे.

या जगांत प्रत्येकजण कोणत्याहि कार्याकडे (शत्रूशीं युद्ध करणें, व्यापार करणें, देणेंघेणें, घर बांधणें, परीक्षा पास होणें, वगैरे) प्रवृत्त होण्यापूर्वी त्या कार्यांत येणाऱ्या अडचणी, दुःखाचे निरनिराळे प्रसंग, कसे टाळता येतील यासंबंधींचाच प्रथम विचार करतो आणि शक्य तों तसा प्रयत्नहि करतो. ही गोष्ट भगवान बुद्धानें सांगितली.

मूळच्या बौद्धधर्मांत अंधश्रद्धेला जागा नसून मनुष्याच्या बुद्धीला प्राधान्य आहे. बुद्धानें अमुक पद्धतीनें माणसानें वागावें असें सांगितलें म्हणूनच त्यावर

विश्वास ठेवावा असे नसून मनुष्याच्या बुद्धीला बुद्धाचें सांगणें पटेल तर त्यानें तसें वागावें व त्यावर विश्वास ठेवावा

दु:खमोचन (चार आर्यसत्यें)---दु:खापासून मुक्त होणें हेंच बौद्ध-धर्माचें ध्येय आहे. चार आर्य सत्याचा पाली वाङ्मयात अनेक वेळा उल्लेख येतो.

दु:ख---दु:ख नावाचें पहिलें आर्यसत्य. जन्म, म्हातारपण, मरण, अप्रिय माणसाशी (वस्तूंशीं)संबंध येणें, प्रिय माणसाशी ताटातूट होणें, ज्या वस्तूंचा किंवा ज्या गोष्टीची इच्छा करावी ती न मिळणें इत्यादि दु:ख-कारक होय. थोडक्यात पंच उपादानस्कंध दु:खकारक आहे.

जन्मदु:खं जरादु:खं नित्यदु:खं पुनः पुनः ।
संसारसागरे दु:खं तस्माज्जागृहि जागृहि ॥

टीका---जन्म अवघा दु:खमूळ । लागती दु:खाचे विंगळ । म्हणोनिया तात्काळ । स्वहित करावें ॥ (श्रीदासबोध शतक ३, समास ५)

देहेंद्रियमनःप्राणैः सुखं दुःखं यदाप्यते ।
इमं आध्यात्मिकं तापं विजानीयात् हि देहिनाम् ॥

टीका---देह इंद्रियें आणि प्राण । यांचेनि योगें आपण । सुखदु:खें शिणें जाण । या नाव आध्यात्मिक ॥ खरूज, देवी, कोड, क्षय रोग, हिवताप, इसबण, दमा, रुचक भरणें, वगैरे रोग होणें हें आध्यात्मिक-दु:ख होय.

सर्वभूतैर्द्वयोगात्सुखं दुःखं यदाप्यते ।
द्वितीयं तं विजानीयात्संतापं चाधिभौतिकम् ॥

टीका---सर्वभूतांचेनि संयोगें । ताप होतां मन भंगे । सुखदु:ख उपजों लागे । या नाव आधिभौतिक ॥ कांटा मोडणें, डास, पिसा, ढेकूण, विंचू, साप, वगैरेंनीं चावणें, कड्यावरून पडणें, झाडावरून पडणें, हें आधिभौतिक दु:ख होय. (दासबोध शतक ७, समास ७)

शुभाशुभैः कर्मभिस्तैर्देहान्ते यमयातना ।
स्वर्नरकादिभोगस्त्विदं विद्ध्याधिदैविकम् ॥

टीका—शुभाशुभ कर्मानें जना । देहांतीं यमयातना । स्वर्ग नरक भोग नाना । या नांव आधिदैविक ॥ चोरी केली असतां शिक्षा होणें वगैरे.

दुःखसमुदाय—'दुःखसमुदय' नांवाचें दुसरें आर्यसत्य होय. तृष्णा (अतृप्ति) हीं दुःखाचीं कारण आहे.

कामतृष्णा, भवतृष्णा, विभवतृष्णा, अशी तीन प्रकारची तृष्णा आहे. चैनीच्या वस्तूची, उपभोगाची अतृप्ति असणें, ही कामतृष्णा होय. कामतृष्णेमुळें नेहमीं भांडणें होतात. भवतृष्णा म्हणजे जीवितवृष्णा. मेल्यावर सुख मिळावें म्हणून उपवास, व्रतवैकल्यें, यज्ञ करणें, वगैरे वावतीत शक्तीच्या बाहेर खर्च करून त्रास करून घेणारे लोक दिसतात. विभवतृष्णा म्हणजे विनाशतृष्णा, आत्महत्या करण्याची प्रवृत्ति.

दुःखनिरोध—'दुःखनिरोध' नांवाचें तिसरें आर्यसत्य होय. दुःखनिरोध म्हणजे दुःखाचा नाश. वरील तीन तृष्णांचा नाश केला म्हणजे दुःखनाश होईल.

दुःखनिरोधगामिनीपटिपदा—'दुःखनिरोधगामिनी पटिपदा' नांवाचें चौथें आर्यसत्य होय. दुःखनिरोधगामिनी पटिपदा म्हणजे दुःखाचा नाश करण्याचा उपाय म्हणजेच आर्यअष्टांगिक मार्ग होय.

१. सम्मादिट्ठि (सम्यग् दृष्टि)—दुःख, दुःखाचें कारण, दुःखनिरोध, दुःखनाशाचा उपाय, यांचें योग्य ज्ञान असणें यास सम्यग्दृष्टि असें म्हणतात. तद्वत् संसारांत पुष्कळ प्रसंग दुःखमय आहेत. वगैरेंचें योग्य ज्ञान असणें.

२. सम्मासकप्प (सम्यक्संकल्प)—खालील तीन संकल्पांना सम्यक्संकल्प असें म्हणतात. नैष्कर्म्यसंकल्प—एकांतवासांत राहण्यापासून मिळणाऱ्या सुखाबद्दल प्रेम. अव्यापादसंकल्प-सर्व प्राणिमात्रावर प्रेम. अविहिंसासंकल्प—दुसऱ्यांना व स्वतःला त्रास होऊं नये अशी इच्छा.

३. सम्मावाचा (सम्यक्वाचा)—खोटें न बोलणें, चहाडी न करणें, कठोर वाणी न बोलणें, व्यर्थ बडबड न करणें (वाचिक पाप न करणें).

४. सम्माकम्मन्त (सम्यक्कर्मान्त)—प्राणघात न करणें, चोरी, परस्त्रीगमन न करणें (कायिक पाप न करणें).

५. सम्माआजीव(सम्यक्आजीव)—योग्य मार्गानें उपजीविका करणें.

६. सम्मावायाम (सम्यक्व्यायाम):—१ मनांत वाईट विचार उत्पन्न होऊं न देणें, जर वाईट विचार मनांत येऊं लागले तर त्याचा नाश करणें, २ सुविचार मनांत आणणें, ३ मनांतील सुविचारांची वाढ करणें, या चार मानसिक प्रयत्नांना सम्यक् व्यायाम म्हणतात.

७ सम्मासति (सम्यक् स्मृति):— पुढील प्रकारांनीं मन जागृत ठेवणें यास सम्यक् स्मृति म्हणतात.

१ शरीर अपवित्र पदार्थांनीं बनलें ही दृष्टि असणें.

२ शरीरासंबंधीं सुखदुःखांचें अवलोकन करणें.

३ आपल्या अंतःकरणाची स्थिती पाहणें.

८. सम्मासमाधि (सम्यक् समाधि):—सर्व वैषयिक इच्छांचा नाश करून चार ध्यानें मिळविणें, याला सम्यक्समाधि असें म्हणतात. (चार ध्यानांचें विस्तारभयास्तव स्पष्टीकरण केलें नाहीं.) वरील अष्टांगिक मार्गाला मध्यम मार्ग म्हटलें आहे. विषयांच्या उपभोगानेंच सर्व कार्य होतें. 'कामेसु कामसुखल्लिकानुयोगो' हा एक मार्ग आहे, व उपास, व्रतवैकल्यें, देहदंडन 'अत्तकिलमथानुयोगो' वगैरेंनीं कार्यसिद्धि होते हा दुसरा मार्ग. पैकीं पहिला मार्ग चैनीचा आहे व दुसरा मार्ग देहदंडनाचा. यांच्या मधला मार्ग चार आर्यसत्यें होत.

वरील चार आर्यसत्यें भगवान बुद्धाच्या पूर्वींच्या योगशास्त्राच्या ग्रंथांतून दिसतात—

यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्विधम् । रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति । एवमेवमिदमपि शास्त्रं चतुर्विधमेव । तद्यथा संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति । तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः, प्रधानपुरुषयोः संयोगः हेयहेतुः संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम् । हानोपायः सम्यग्दर्शनम् । (योगसूत्रभाष्य) बुद्धानें शारीरिक रोगसंबंधाचीं चार तत्त्वें आध्यात्मिक दृष्ट्या लावून दाखविलीं.

चित्तशुद्धि—उन्नतीला बाधक अशी जर माणसाची मनाची स्थिति असेल तर केवळ बाह्य आचाराला (दांभिक वृत्तीला) महत्त्व देणें ही मोठी

चूक आहे. हल्लीं लोक बाहेरच्या भपक्याला महत्त्व देतात, त्याचा बौद्ध धर्मांत निषेध दिसतो.

> किं ते जटाहि दुम्मेध ! किं हे अजिनसाटिया ।
> अब्भन्तर ते गहन बाहिर परिमज्जसि ॥
>
> (धम्मपद, ब्राह्मणवर्ग, १२ गाथा.)

अर्थ.—हे दुष्टा, जटा वाढविल्यानें किंवा कृष्णाजिन पांघरल्यानें तुला काय फायदा आहे ? कारण तुझें अंतरंग (मन) घाण आहे, मग उगीच बाहेरून स्वच्छता ठेवण्यांत काय अर्थ आहे ?

अहिंसा—या शब्दाचा अर्थ दुसऱ्यानें तोंडात दिली असतां दुसरा गाल पुढें करणें असा नसून, या जगांत सर्व प्राणिमात्रांशीं अद्वैतभाव ठेवणें, दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होणें, दुसऱ्याच्या सुखानें सुखी होणें, केवळ आपल्याच सुखदुःखाकडे नेहमी न पाहतां दुसऱ्याच्या सुखदुःखाची पूर्ण कल्पना असून तसें नेहमींच्या वागण्यांत कोणत्याहि गोष्टीसाठीं दुसऱ्याच्या स्वार्थांत विघ्न न करणें या वृत्तीला अहिंसा असें म्हणतात.

बौद्धतत्त्वज्ञान—जगांत माणसाला सांसारिक गोष्टींचा विचार करणें जितकें आवश्यक आहे, त्याहूनहि पारमार्थिक गोष्टींचा विचार करणें अत्यंत आवश्यक आहे. शरिराला झालेल्या जखमा औषधानें बऱ्या करतां येतात, परंतु मनुष्याच्या मनाला झालेल्या जखमा मात्र तत्त्व ज्ञानरूपी औषधाशिवाय इतर औषधांनी बऱ्या करतां येत नाहींत म्हणून तत्त्वज्ञानाचा नेहमीं जगांत उदो उदो होत असतो.

वैदिक तत्त्वज्ञानांत अंतिम साध्य जसा मोक्ष, तद्वत् बौद्ध तत्त्वज्ञानांत 'निर्वाण' हें शेवटचें साध्य होय संयुत्तनिकाय नावाच्या पुस्तकांतील जम्बुखादक संयुत्त यामध्यें जम्बुखादक नावाच्या संन्याशानें सारिपुत्राला 'निर्वाण' म्हणजे काय तें विचारलें. तेव्हां सारिपुत्रानें पुढील उत्तर दिलें — यो खो आवुसो रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो इद वुच्चति निब्बाण

ति। लोभ, द्वेष, मोह याच्या पूर्ण नाशाला निर्वाण म्हणतात. याशिवाय अभिधम्मत्थसंगह नावाच्या पुस्तकांत निर्वाणाची व्याख्या आढळते—

पदमच्चुतमच्चन्त असंखतमनुत्तरं।
निब्बानमिति भासन्ति वानमुत्ता महेसयो॥

ज्यांच्या वासनेचा नाश झाला असे महर्षि, निर्वाण हें अढळ पद आहे त्याला अंत नाहीं, तें शुद्ध व अलौकिक आहे असें म्हणतात

उपसंहार–भगवान् बुद्धानें, चातुर्वर्ण्याच्या कडक निर्बंधामुळें हिंदु तत्त्वज्ञानास पारखे झालेल्या अशा बहुजनसमाजास कळण्यास सोप्या अशा पाली भाषेच्या द्वारा प्रथम उपदेश केला व धीर दिला तीच परंपरा पुढें ज्ञानेश्वर, तुकाराम वगैरे साधुसंतांनी चालू ठेविल्यामुळें संस्कृत न येणारे लोक संतवाङ्मयाच्यामुळें हिंदुतत्त्वज्ञानाचा अमोलिक संदेश ऐकूं शकतात

'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्' या उक्तीप्रमाण बुद्धानें पाली भाषेच्या द्वारें चीन, जपान, सयाम, ब्रह्मदेश वगैरे ठिकाणीं हिंदुसंस्कृतीचा प्रचार करून कोट्यावधि लोकांना आर्यसंस्कृतीचे भागीदार केलें या भगवान गौतमबुद्धाच्या कार्याचें समाजानें उतराई व्हावें म्हणून पूर्वजांनीं बुद्धाची दशावतारांत गणना केली आणि रोजच्या पूजेच्या संकल्पांत 'बौद्धावतारे, रामक्षेत्रे' असा उल्लेख केला अशा पाली भाषेचा परिचय करून घेणें हें अवश्य आहे

पालिभाषा व्याकरण

१. (अ) स्वर, व्यंजन व त्यांचा उच्चारः—पालींत ८ स्वर व ३२ व्यंजनें आहेत. संस्कृतांत १३ स्वर व ३३ व्यंजनें आहेत. मराठींत १३ स्वर व ३६ व्यंजनें आहे. ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ, हे स्वर नाहींत. श, ष, हीं दोन व्यंजनें नाहींत. (श, ष, बद्दल ‘ स ’ होतो. जसें:—केश—केस. शश—सस. विसर्ग नाहीं.

(आ) उच्चार:—मराठींत च, ज, झ, यांचा दोन प्रकारानें उच्चार होतो. जसें:—चमचाभर चहा, चांदण्यात चंद्र. जरा जीभ ताब्यात ठेव. झगा. (झरा) झिम्मा. पालींत चे, जे, झे यांचा चहा, जीभ, झिम्मा, शब्दांत यांसारखा अनुक्रमें उच्चार करावा.

२. लेखनपद्धतिः—गंगा, गङ्गा, पंच, पञ्च, पंडित, पण्डित, अंध, अन्ध, लिंप, लिम्प.

संस्कृत	पाली
क्र	क्क क
क्ष	ख, क्ख.
त्य	च्च
ष्ठ	ट, ढ
ज्ञ	ञ्ज
ञ	ञ्च

३. शब्दः—संस्कृतांत स्वरान्त व व्यंजनान्त शब्द आहेत, परंतु पालींत सर्व शब्द, स्वरान्त आहेत. जसें:—बुद्ध, अग्गि, भिक्खु, पजा, वगैरे. संस्कृतांतील दण्डिन्, हस्तिन्, चन्द्रमस्, वगैरे व्यंजनान्त शब्द पालींत पुढीलप्रमाणें स्वरान्त बनतात—दण्डी, हत्थी, चन्दिमा. (व्यंजनान्त शब्दांचा उच्चार नीट करतां येत नाहीं म्हणून सर्व शब्द स्वरान्त मानले आहेत.)

(आ) संस्कृतांतून पालींत आलेल्या शब्दांचें शेकडा ७९ प्रमाण आहे.

(इ) संस्कृतांत न आढळणाऱ्या कांहीं शब्दांचीं उदाहरणें —मातुगाम-पु० स्त्री० नथु-नाक गोन्दि-स्त्री० शरीर विजित-न० राज्य आळाहन-स्मशान

(ई) संस्कृतमध्यें मुख्य अर्थानें अप्रसिद्ध परंतु पालींत मुख्य अर्थानें प्रसिद्ध असे शब्द —संस्कृत-विमान=आकाशयान राजवाडा पाली-विमान=गच्चवाला, विमान संस्कृत उच्चार-उच्चारणें विष्ठा, गू पाली उच्चार-विष्ठा, ग संस्कृत मर्कट-माकड, वानर कोळी, (किडा) पाली-कोळी (किडा), माकड, वानर

४ (अ) लिंग — पालींत पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग अशीं तीन लिंग आहेत संस्कृतांतील मिस शब्द पालींत पुल्लिंगी व नपुंसकलिंगी आढळतो जसें–वेदांत ' तानि धर्माणि प्रथमा यासन् ' येथें ' धर्म ' शब्द नपुंसकलिंगी दिसतो तद्वत् पालींतहि एकच शब्द दोन लिंगी असू शकतो जसें –' बहु वे सरणं यन्ति पब्बतानि वनानि च ।

(आ) कांहीं पाली नामांनीं दाखविलेली व्यक्ति पुरुष किंवा स्त्री, असूनहि या नामाचें लिंग मात्र त्याहून निराळें असतें जसें –गोन्दि–शरीर (लिंग स्त्री०) मातुगाम–स्त्री (लिंग–पु०)

५ शब्द –संस्कृत शब्दांच्या विभक्तीचें रूपांतर पाली शब्दांत जेथें दिसतें तेथें रूपाखालीं आडवी रेघ दिली आहे जसें –बुद्धो (सं बुद्धः), बुद्धा (सं बुद्धाः), बुद्धेन (सं बुद्धेन), बुद्धेहि (सं बुद्धैः), 'बुद्धेभि' हें रूप वैदिक रूपावरून आलेलें दिसतें जसें –अग्नि पूर्वेभि ऋषिभि । किंवा देवो देवेभि–रागतम् ।

६ वचन –पालींत शब्द व क्रियापद यांचें एकवचन बहुवचन होतें द्विवचन होत नाहीं जसें –शब्द –बुद्धो बुद्धा प्रथमा क्रियापद –नमामि नमाम वर्तमान का० प्र पु०

७ विभक्तिसाम्य –(अ) पालींत सात विभक्त्या आहेत त्यांचे विभक्तींचा अर्थ संस्कृतप्रमाणें आहे तिन्ही लिंगांतल्या शब्दांत तृतीया व पंचमी

याचें बहुवचन सारखें असते. जसें:–बुद्धेहि, बुद्धेभि. पजाहि, पजाभि, वधूहि, वधूभि. कोहि, कोभि, वगैरे. चतुर्थी व षष्ठी या विभक्ती सारख्या आहेत. जसें:–

अग्गिस्स, अग्गिनो	अग्गीन	च. ष.
दण्डिस्स, दण्डिनो	दण्डीन	च. ष.
पजाय	पजान	च. ष.
धेनुया	धेनून	च. ष.
कस्स, किस्स	केसं, केसान	च. ष.

टीप:– संस्कृतात विभक्तिसाम्य व रूपसाम्य असते तद्वत् पालींतही दोन्ही साम्यें असतात. जसें.—फलम् फले फलानि प्र. द्वि. रूपसाम्य. जसें:–देवाभ्याम्, तृ. च. प द्वि. व. देवाः, प्र. द्वि. स. द्वि. व. देवेभ्यः, च.प.ब.व. देवयो. प. स. द्वि. व.

(आ) पालींत स्त्रीलिंगी आ-कारान्त, इ (ई)–कारान्त, उ (ऊ)–कारान्त, शब्दाचे तृतीया ते सप्तमीपर्यंत एकवचन सारखें असतें. जसें.–पजाय, भूमिया, रत्तिया, दासिया, धेनुया.

८. (अ) क्रियापदपरिचयः– संस्कृतातील बहुतेक धातूंचें रूपांतर पालिवाङ्मयांत आढळते. जसें:– लच्छसि हे संस्कृतातील लप्स्यसे या क्रियापदाचें रूपांतर आहे. पालीच्या नेहमींच्या क्रियापद बनविण्याच्या नियमाप्रमाणें लभ्+स्स्सि=लभिस्ससि. (तू मिळवशील. ' लभ ' धातूचें भविष्य का. द्वि. ए. व.) संस्कृतात एकधातु बऱ्याच गणांत आढळतो. जसें:–स्तु ५, १ ग०. तृ. १, ४, ९. पुष् १, ४. वगैरे.

असा प्रकार पालींत कमी आहे.

टीप.–संस्कृतमधून पालींत आलेल्या धातूंची संख्या शेकडा ८० आहे. बाकीचे धातु पालींतले आहेत.

(आ) गणः–संस्कृतप्रमाणें पालींत धातु दहा गणांत विभागलेले आहेत. संस्कृतांत धातु दहा प्रकारात चालतो. पालींत धातु सात प्रकारांनीं चालतो.

(इ) काळ –१ वर्तमानकाळ. २ भूतकाळ. ३ भविष्यकाळ. संस्कृतात भूतकाळाचे तीन प्रकार आहेत. पालिंत भूतकाळाचा एक प्रकार आहे. (काही वेळा काही धातूला ' सि, सिंहु ' असे प्रत्यय लागून भूत काळाचे दोन प्रकार होतात.)

संस्कृतात भविष्यकाळाचे दोन प्रकार आहेत. पालिंत भविष्यकाळाचा एकच प्रकार आहे.

(ई) पदः–पालिमध्यें संस्कृतप्रमाणें परस्मैपद व आत्मनेपद आहे. पण संस्कृतप्रमाणें निश्चित नसून प्रत्येक धातु परस्मैपदी व आत्मनेपदी चालतो. आत्मनेपदाचा वाङ्मयात फारसा उपयोग आढळत नाहीं.

(उ) संस्कृतात भूतकाळ व संकेतार्थ यांचीं रूपें बनवितांना धातूमागें 'अ' (धातुस्वरादि असल्यास 'आ' व व्यंजनादि असल्यास 'अ') जोडला जातो. परंतु पालींत भूतकाळ व संकेतार्थ यांचीं रूपें बनवितांना धातूमागें 'अ' विकल्पानें जोडला जातो. (व्यंजनादि धातु असल्यास 'अ', स्वरादि धातूला अ, आ, न लागता सुद्धा मूळ धातूवरून भूतकाळ व संकेतार्थांची रूपें वाङ्मयांत आढळतात.) जसें –भूतकाळ–अनमि अनमिंसु प्र. पु. किंवा नमिं नमिंसु प्र. पु. संकेतार्थ–अनमिस्स अनमिस्संसु प्र. पु. किंवा नमिस्स नमिस्संसु प्र. पु.

१. त्वान्त अव्ययः–संस्कृतात उपसर्गयुक्त धातूचें त्वान्त अव्यय (पूर्वकाल-वाचक धातुसाधित अव्यय) तयार करावयाचें असल्यास त्वान्ताचा 'य' प्रत्यय लागतो. जसें.–आ+गम्, गम्य्–आगम्य, आगत्य. प्र+क्षिप्–प्रक्षिप्य. प्र+विश् –प्रविश्य. अभि+रुह्–अभिरुह्य. परंतु पालींत उपसर्गयुक्त धातूला त्वा, त्वान, तून, य, ह्या त्वान्त प्रत्ययांपैकीं कोणताहि प्रत्यय लागून त्वान्त अव्यय (पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय) बनतें. जसें:–आ+गम–गन्त्वा–आगन्त्वा, आगम्म, येऊन–प+खिप+त्वा=पक्खिपित्वा, प+खिप+त्वान=पक्खिपित्वान, प+खिप+तून=पक्खिपितून, प+खिप+य=पक्खिप्प–फेकून, टाकून. आ-

प्रमाणें–प+विस=पविसित्वा, पविसित्वान, पविसिनून, पविस्स–शिह्न
अभि+रुह–अभिरुहित्वा, अभिरुहित्वान, अभिरुहितून, अभिरुय्ह–चहून

१० तुमन्त–धातूला तु, तवे, ताये, हे प्रत्यय लागून हेत्वर्थक धातु साधित अव्यय बनतें कीळ (क्रीड्)– कीळितु कीळितवे, कीळिताये तुमर्थ . . ३।४।९ या पाणिनिसूत्रानें वेदांत 'तवे' प्रत्यय लागून तुमन्त अव्यय बनतें, जसें.–सूतवे, कर्तवे.

११. संधि –पाळींत ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ, हे पाच स्वर, श, ष, हीं दोन व्यजनें व विसर्ग नाहीं. म्हणून याच्यामुळें होणारे संस्कृतांतील संधिनियम पाळींत कमी झाले. सवर्णसंधि, गुणसंधि, परलोपसंधि, पूर्वलोपसंधि, इति संधि, अपिसंधि, या सर्वांचा नेहमीं पाली वाङ्मयांत उपयोग होतो.

१२. प्रयोग.–कर्तरि–कर्मणि व भावे हे तीन प्रयोग संस्कृतप्रमाणें होतात. धातूला कर्मणीचा 'य' जोडण्यापूर्वीं धातूच्या अन्त्य स्वराचा लोप होऊन त्याच्या जागीं ह्रस्व किंवा दीर्घ 'इ' हा स्वर विकल्पानें होतो जसें–नम–नम्+इ (ई) + य + ते=नमियते (नामियति–ते). याचियते, याचीयते. खादियति, खादीयते. कीळियते, कीळीयते. पा–पीयते. दा–दीयते धा–धायते.

टीप–आकारान्त धातूच्या अन्त्यस्वराचा लोप होऊन तेथें दीर्घ 'ई' हा स्वर विकल्पानें होतो. इवण्णागमो वा । क० व्या. ११ सू.

१३. प्रयोजक, नामधातु, इच्छार्थक, वगैरेंचा संस्कृतप्रमाणेंच थोड्या फरकानें उपयोग करतात. तद्वत् समास प्रकरण संस्कृतप्रमाणेंच जाणावें.

१४. संख्या मांडण्याची रीत

पाळींत आकडे उजवीकडून डावीकडे किंवा डावीकडून उजवीकडे अधिक मोजावयाचे असतात.

वेदांत डावीकडून उजवीकडे मोजणें —३६० (विद्वान्) त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाम्च्यानि यज्ञकामस्य । वर्षाचे ३६० दिवस. त्रीणि च

वै सतानि पष्टिं च संवत्सरस्याहानि । तद्वत् पालींत.—७७०० सुत्ते. सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसतानि च ।

उजवीकडून डावीकडे मोजणें—५५० जातके. अपण्णकजातकादीनि पञ्ञासाधिकानि पच जातकसतानि ।

१०१ एकाधिक सत, एकुत्तर सत. २२८ विद्यार्थी. अट्ठवीसति द्विसत माणवका.

९२७ शिपाई. सत्तवीसति अधिक नवसत (नि) राजपुरिसा. किंवा सत्तवीसति राजपुरिसनवसत (तानि) ।

१२० योजन. वीसति अधिक सत (तानि) योजनानि. किंवा वीस योजनसत.

नमो बुद्धाय ।

पालिभाषा–प्रवेश

पालि वर्णमाला

स्वर ८ —(१) अ, इ, उ–ह्रस्व स्वर
(२) आ, ई, ऊ–दीर्घ स्वर
(३) ए, ओ–दीर्घ व संयुक्त

संस्कृतमध्यें तेरा स्वर आहेत. त्यांपैकीं ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ हे पांच स्वर पालींत नाहींत.

व्यंजनें ३२ —

क[१]	ख[२]	ग[३]	घ[४]	ङ[५]			कवर्ग
च[६]	छ[७]	ज[८]	झ[९]	ञ[१०]			चवर्ग
ट[११]	ठ[१२]	ड[१३]	ढ[१४]	ण[१५]			टवर्ग
त[१६]	थ[१७]	द[१८]	ध[१९]	न[२०]			तवर्ग
प[२१]	फ[२२]	ब[२३]	भ[२४]	म[२५]			पवर्ग
य[२६]	र[२७]	ल[२८]	व[२९]	स[३०]	ह[३१]	ळ[३२]	

संस्कृतमध्यें ३३ व्यंजनें आहेत. श, ष, हीं दोन व्यंजनें पालींत नाहींत. ळ, हें व्यंजन अलिकडच्या संस्कृतांत नाहीं. तें पालींत अधिक आहे.

वैदिक संस्कृत (वेदांच्या भाषेंत आहेत ती भाषा) व रामायण, महाभारत, नाटकें वगैरेमधील संस्कृत असे दोन प्रकार आहेत. पैकीं वैदिक संस्कृतांत ' ळ ' हें व्यंजन सांपडतें. उदाहरण—अग्निमीळे पुरोहितम् ।

मराठींत ३६ व्यंजनें आहेत.

क्+ष्+अ=क्ष. ज्+ञ्+अ=ज्ञ.

संस्कृतपेक्षां ष, श, ळ हीं व्यंजनें हल्लीं मराठींत अधिक मानतात पालींत विसर्ग नाहीं; मात्र अनुस्वार आहे.

(अ) वरील व्यंजनांचे मृदु व कठोर असे दोन भेद आहेत.

(आ) प्रत्येक वर्गातील शेवटचीं तीन व्यंजनें आणि य, र, ल, [illegible] व, ह, मिळून एकवीस मृदु व्यंजनें होत.

(इ) प्रत्येक वर्गातील पहिलीं दोन व्यंजनें आणि स अशीं अक कठोर व्यंजनें आहेत.

भाषा-नियम

(१) स्वरपरिवर्तन

१. (अ) संस्कृतांतील ऋ बद्दल अ होतो. (१ ऋतोऽत् प्रा. प्र. १.२७

नृत्य	नच्च	—नाच
कृष्ण	कण्ह	—कान्हा
मृत	मत	—मढ
वृद्धि	वड्ढि	—वाढ
घृत	घत	—तूप
कृत	कत	—केलेलें
कृषि	कसि	—शेतकी
मृत्तिका	मत्तिका	—माती-मढी
शृंखला	संखला	—सांखळी
हृदय	हदय	—हृदय.

(आ) संस्कृतांतील ऋ बद्दल इ होते. (इद् ऋष्यादिषु प्रा. प्र. १.२८)

शृंग	सिंग	—शिंग
कृश	किस	—सुकटा
ऋण	इण	—कर्ज
ऋषि	इसि	—ऋषि
मृग	मिग	—हरिण

तृण	तिण	—गवत
कृमि	किमि	—किडा
शृगाल	सिगाल	—कोल्हा
कृत्य	किच्च	—कृत्य

(इ) संस्कृतातील ऋ बद्दल उ होतो. (उद् ऋत्वादिषु प्रा. प्र. १-२९)

वृष्टि	वुट्ठि	—पाऊस
ऋतु	उतु	—ऋतु
मृदु	मुदु	—मऊ
ऋषभ	उसभ	—बैल
वृद्ध	बुड्ढ	—बुड्ढा (हिंदी)
मृषा	मुसा	—खोटें

२. संस्कृतातील अ बद्दल आ होतो. अल्का आल्का–कुबेरनगरी, ८ ते १० वर्षांची मुलगी. अलिन्द आलिन्द–ओटा. प्रत्यमित्र पच्चामित्त–शत्रु.

३. अ बद्दल इ होतो. चन्द्रमा चन्दिमा–चंद्र.

४. अ बद्दल उ होतो. कदाचन कुदाचन–एकदा, केव्हाहि. नवति नवुति–नव्वद. असूया उसूया–मत्सर, निंदा. सद्यः सज्जु–तांबडतोब. पृथग्जन पुथुज्जन–सामान्य लोक.

५. आ बद्दल उ होतो. समार्जनी सम्मुज्जनी–केरसुणी.

६. अ बद्दल ए होतो. एकशय्या एकसेय्या–एकबिछाना. फल्गु फेग्गु–साल. फग्गु फाल्गुननक्षत्र. त्याज्य.

७. इ बद्दल उ होतो. इषु उसु–बाण. इक्षु उच्छु–ऊस. पिचुमन्द पुचिमन्द–कडुलिंब.

८. ई बद्दल ए होतो. अग्रमहिषी अग्गमहेसी–पट्टराणी. निषाद नेसाद–चांडाळ, गाण्यांतला ७ वा स्वर. डिण्डिम डेण्डिम–दवंडी पिटण्याचें वाद्य.

९. इ बद्दल अ होतो. पुष्करिणी पोक्खरणी-कमळांनीं युक्त हौद, तळें. पृथिवी पठवी-पृथ्वी.

१०. ई बद्दल ए होतो. विमध्य वेमज्झ-मध्यभाग.

११. उ बद्दल अ होतो. गुरु गरु-गुरु, श्रेष्ठ. मुकुल मकुल-कळी (किंचित् उमललेली).

१२. उ बद्दल इ होतो. पुरुष पुरिस-पुरुष. जुगुप्सा जिगुच्छा-किळस.

१३. उ बद्दल ओ होतो. प्रामुख्य पामोक्ख-प्रसिद्ध. पुष्करिणी पोक्खरणी-कमळांनीं युक्त हौद, तळें. शुण्डा सोण्डा-सोंड.

१४. ऐ बद्दल ओ होतो. द्वेष दोस-द्वेष.

१५. ओ बद्दल उ होतो. होन हुत्त-हवन केलेलें.

१६. ऐ बद्दल ए होतो. (ऐत एत् १ प्रा. प्र. १-३५). तैल तेल-तेल. शैल सेल-पर्वत. वैर वेर-वैर. वैशाख वेसाख-वैशाख. (महिन्याचें नाव). भैरव भेरव-भयंकर. वैमानिक वेमानिक-विमानांत वसणारा. विमान-राजवाडा (देवाचा) विमानवत्थु. राजवाड्यांत वसणारा॰ ऐरावण एरावण-इंद्राचा हत्ती. वैहायस वेहास(य)-आकाश.

१७. ऐ बद्दल इ होते. ऐश्वर्य इस्सरिय-ऐश्वर्य. सैन्धव सिन्धव-घोडा.

१८. औ बद्दल ओ होतो. (औत् ओत् प्रा. प्र. १-४१) औषध ओसध-औषध. शौण्ड सोण्ड-दुदार. गौतम गोतम-भगवान गौतम बुद्ध. पौर पोर-नागरिक, सहस्रभ्री. औदुम्बर ओदुम्बर-उंबर, दुष्काळ उत्तरांचा प्रदेश. औपम्य ओपम्म-तुलना, सारखेपणा.

१९. औ बद्दल उ होतो. मौक्तिक मुत्तिक-मोती. औत्सुक्य उस्सुक्क-उत्कट इच्छा.

२०. औ बद्दल आ होतो. (आच्च गौरवे १-४२) गौरव गारव-आदर; सन्मान.

२१. औ बद्दल अ होतो. सौम्य सम्म-मित्रा, अरे.

(२) व्यंजनपरिवर्तन

२२. क बद्दल ख होतो. कील खील–खिळा. इन्द्रकील इन्दखील–इन्द्रकीलस्तंभ. कुब्ज खुज्ज–खुजा. शुनक सुनख–कुत्रा.

२३. (अ) ग बद्दल क होतो. तडाग तळाक–तळें. छागल छाकल–बोकड.

(आ) घ बद्दल ह होतो. रघु रहु–रहान.

२४. (अ) ड बद्दल ळ होतो. गुड गुळ–गूळ. दाडिम दाळिम–डाळिंब. षोडश सोळस–सोळा. क्रीडा कीळा–खेळ. तडाग तळाक–तलाव.

(आ) ट बद्दल ळ होतो. स्फटिक फळिक–स्फटिक.

(इ) द बद्दल ळ होतो. दोहद दोहळ–डोहाळा.

२५. ढ बद्दल ळ्ह होतो. आषाढ आसाळ्ह–आषाढ महिना.

२६. प बद्दल फ होतो. परशु फरसु–कुऱ्हाड. परुष फरुस–कठोर. पलित फलित–केस पिकलेला.

२७. भ बद्दल ह होतो. प्रभु पहु–समर्थ. प्रभूत पहूत–पुष्कळ.

२८. य बद्दल व होतो. आयुध आवुध–आयुध.

२९. र बद्दल ल होतो. मारुत मालुत–वारा.

३०. ल बद्दल न होतो. ललाट नलाट–कपाळ. लाङ्गल नंगल–नांगर.

३१. श, ष, बद्दल छ होतो. शावक छावक–छावा, पिलू. षष्ठ छट्ठ–सहा. षड्विंशति छव्विसति–सव्वीस.

३२. ध बद्दल ह होतो. ह बद्दल ध किंवा भ होतो. रुधिर रुहिर–रक्त. इह इध–येथें. मित्तदुभी–मित्रद्रोही, मित्रद्वेषी.

(३) संयुक्तव्यंजनपरिवर्तन

३३. (अ) संस्कृतांतील दीर्घ स्वरापुढें संयुक्त व्यंजन किंवा अनुस्वार आल्यास मागील दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो. (दीर्घस्य ऱ्हस्वः संयोगानुस्वारयोः।) संयुक्त व्यंजनाचीं उदाहरणें.—मार्ग मग्ग–रस्ता. काष्ठ कट्ठ–काठी. मार्जार मज्जार–मांजर. ईश्वर इस्सर–ईश्वर.

पराक्रम परक्कम–पराक्रम. कूर्म कुम्म–कासव.

अनुस्वाराचीं उदाहरणें.—शालाम् सालं. नदीम् नदिं.

(आ) ऱ्हस्व स्वरावरील अनुस्वाराचा लोप होऊन तो ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो. सिंह सीह–सिंह. विंशति वीसति–वीस. दंष्ट्रा दाठा–दाढ. संदंश संडास–सांडशी; चिमटा.

(इ) दीर्घ स्वरावर अनुस्वार येऊन तो दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो. सनातन सनंतन–जुना.

(ई) दीर्घ स्वरावर अनुस्वार असला तर तो दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो. मांस मंस–मांस. पांशु पंसु–धूळ.

(टीप:—पालींत कांहीं अपवादात्मक शब्दांखेरीज शब्दाच्या आरंभीं जोडाक्षर येत नाहीं. स्खलित खलित–चूक होणें.)

३४. आदि ध्य बद्दल झ होतो. ध्यान झान–ध्यान.

३५. मध्य व अंत्य ध्य बद्दल ज्झ होतो. अध्याशय अज्झासय–इच्छा. अध्यापक अज्झापक–शिक्षक. अध्ययन अज्झयन–अभ्यास. स्वाध्याय सज्झाय–अभ्यास.

३६. स्क बद्दल क्क होतो. नमस्कार नमक्कार–नमस्कार. संस्कृत सक्कत (सक्कट)–संस्कृत.

३७. स्क बद्दल ख होतो. संस्कार संखार–संस्कार. संस्कृत संखत–संस्कृत. स्कन्ध खंध–खांदा.

३८. मध्य व अंत्य ष्क बद्दल क्क होतो. दुष्कर दुक्कर–करण्यास कठीण. चतुष्क चतुक्क–चौक (चार रस्ते मिळालेलें ठिकाण). निष्कषाय निक्कसाय–दोषी.

३९. मध्य व अंत्य ष्क बद्दल क्ख होतो. शुष्क सुक्ख–सुकलेलें. पुष्करिणी पोक्खरणी–कमळांनीं युक्त तळें. परिष्कार परिक्खार–तीनचीवर, भिक्षापात्र, वस्तारा, सुई, कमरपट्टा यांस श्रमणपरिष्कार म्हणतात, सामग्री.

४०. श्च बद्दल च्छ होतो. आश्चर्य अच्छरिय–आश्चर्य. पश्चात् पच्छा–नंतर. वृश्चिक विच्छिक–विंचू. निश्चय निच्छय–निश्चय.

४१. स्प बद्दल फ होतो. स्पर्श फस्स–स्पर्श. स्पृष्ट फुट्ठ–स्पर्श केलेलें. स्पन्दन फन्दन–चंचळ.

४२. स्फ बद्दल फ होतो. स्फुटन फुडन–फुटणें. स्फटिक फटिक–स्फटिक. स्फोट–फोट.

४३. स्प बद्दल प्प होतो. वनस्पति वणप्पति–वनस्पति.

४४. ष्प बद्दल प्प होतो. चतुष्पद चउप्पद–चार पायांचा प्राणी. बाष्प बप्प–अश्रु.

४५. ष्प बद्दल प्फ होतो. पुष्प पुप्फ–फूल. शष्प सप्फ–कोंवळें गवत.

४६. प बद्दल फ होतो. परशु फरसु–कुऱ्हाड. पलित फलित–केंस पिकलेला. परुष फरुस–कठोर.

४७. अव बद्दल ओ होतो. व्यवहार वोहार–व्यवहार. लवण लोण–मीठ.

४८. व्य बद्दल व होतो. व्यायाम वायाम–व्यायाम, प्रयत्न. व्यवस्था ववत्था–व्यवस्था. अपवाद—व्यापार–व्यापार. व्याकुल–व्याकुळ. व्यंजन–व्यंजन.

४९. श्न बद्दल ण्ह होतो. प्रश्न पण्ह–प्रश्न.

५०. ष्ण बद्दल ण्ह होतो. तृष्णा तण्हा–तहान (अतृप्ति). कृष्ण कण्ह–कान्हा, काळा. उष्ण उण्ह–ऊन, ऊन्ह. उष्णीष उण्हीस–पागोटें. तूष्णीं तुण्ही–मुकाट्यानें. पार्ष्णि पण्हि–टाच.

५१. (अ) संस्कृत शब्दाच्या जोडाक्षरांतील पहिल्या वर्णाचा लोप होतो व उरलेला वर्ण द्वित्व पावतो. मुक्त मुत्त–सुटलेला, मिश्र मिस्स–मिळविलेला, सत्कार सक्कार–सत्कार. शब्द सद्द–शब्द.

(आ) परंतु उरलेला वर्ण आपल्या वर्गातील दुसरा असल्यास द्वित्व केलेल्या वर्णाच्या ऐवजीं त्याच्याच वर्गातील पहिला वर्ण होतो, किंवा उरलेला वर्ण चवथा असल्यास द्वित्व केलेल्या वर्णाच्या ऐवजीं त्याच्याच वर्गातील तिसरा वर्ण होतो.

अर्थ (अत्थ)–अर्थ. दुग्ध (दुद्ध) दुद्ध–दूध. अनर्घ (अणग्घ) अणग्ध–अमौलिक.

५२. (अ) सर्व ठिकाणीं संयुक्त व्यंजनांतील 'र' चा लोप होतो व उरलेला वर्ण द्वित्व पावतो. (सर्वत्र रस्य लोपः।) कर्ण कण्ण–कान. पर्ण पण्ण–पान.

कर्म कम्म—काम. चक्र चक्क—चाक. चर्म चम्म—चामडें. धर्म धम्म—धाम पत्त पत्त—पान, मार्डे. प्राप्त—(पत्त), मिळालेलें. अपवाद—शर्करा सक्खरा-साखर. दीर्घ दीघ—दीर्घ. आदर्श आदास—आरसा. गर्दभ गद्रभ—गाढव चन्द्र चन्द—चंद्र. शीघ्र सीघ—त्वकर. शीर्ष सीस—डोकें.

Give Sanskrit equivalents of —संस्कृत प्रतिशब्द द्याः— मग्ग, दुब्बल, सण्ण, भद्द, समुद्द, सप्प, धम्म, वुत्त.

(आ) संस्कृत शब्दाच्या आरंभीं ' र 'युक्त जोडाक्षर असल्यास त्यांतील 'र'चा लोप होतो. परंतु उरलेला वर्ण द्वित्व पावत नाहीं. ग्राम गाम—गाव. प्रजा पजा—लोक. ग्रथ गथ—ग्रथ. प्रिय पिय—आवडता. प्रकार पकार—प्रकार. स्खलित खलित—चूक, अडखळणें. प्रपञ्च पपञ्च—प्रपञ्च, ससार, अपवाद—द्वार द्वार—दरवाजा. *ब्राह्मण ब्राह्मण—ब्राह्मण*. *पाली प्रतिशब्द द्या*— स्वर, स्वामि, प्राण, व्रण.

(इ) अनुस्वारानंतर सयुक्त व्यंजनात ' र ' आल्यास र चा लोप होतो, परतु उरलेला वर्ण द्वित्व पावत नाहीं. संत्रास सतास—त्रास. मन्त्र मन्त—मंत्र. यन्त्र यन्त—यंत्र.

५३. र्य बद्दल रिय होतो व र्य मागील दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो. भार्या भरिया—बायको. सूर्य सुरिय—सूर्य. आर्य अरिय—श्रेष्ठ, कदर्य कदरिय-कृपण, चिक्कू.

Give Pāli equivalents of —पाली प्रतिशब्द द्या—आचार्य, वीर्य, चर्या.

५४. ए नंतर 'य' आल्यास तो य द्वित्व पावतो. गेयम् गेय्य—गाण्याजोगें पेयम् पेय्य—पिण्याजोगें. पाथेय पाथेय्य—शिदोरी. श्रेयस् सेय्य—चांगलें.

५५. जेव्हा म, न, य, व, हीं व्यंजनें 'ह' या वर्णास जोडून येतील तेव्हां त्याचा लोप न होता वर्णविपर्यय होतो. सह्य—सय्ह. वह्नि वन्हि—अग्नि. अपवाद—ब्राह्मण—ब्राह्मण. ब्रह्म—ब्रह्म.

५६. आदि (आरंभींच्या) त्य बद्दल च होतो. त्याग चाग—त्याग.

५७. मध्य व अंत्य (शेवटच्या) त्य बद्दल च्च होतो. प्रत्येक पच्चेक—प्रत्येक. नृत्य नच्च—नाच. नित्य निच्च—नेहमीं.

Give Sanskrit equivalents of —संस्कृत प्रतिशब्द द्या:— अच्चेत, सच्च.

५८. आदि द्य बद्दल ज होतो. द्युति जुति–कांति.

५९. अन्त्य (शेवटच्या) द्य बद्दल ज्ज होतो. मद्य मज्ज–दारू. अद्य अज्ज–आज. वैद्य वेज्ज–वैद्य. वद्य वज्ज–निंद्य. दायाद्य दायज्ज–मिळकतीचा वाटा. अपवाद—उद्यान उय्यान–बाग.

Give Pāli equivalents of —पाली प्रतिशब्द द्या —विद्यु, विद्या, सद्य.

६०. संयुक्त व्यंजनातील र्व चा ब्ब होतो. पर्वत पब्बत–पर्वत. सर्व सब्ब–सर्व, हिंदी सब. काव्य कब्ब–काव्य. पूर्व पुब्ब–प्रथम. अपवाद—यौवन योब्बन–तारुण्य.

६१. आदि क्ष बद्दल ख होतो. क्षीर खीर–दूध. क्षेत्र खेत्त–शेतीवाडी. क्षय खय–नाश. क्षत्रिय खत्तिय–क्षत्रिय. क्षान्ति खन्ति–शान्ति. संस्कृत प्रतिशब्द द्या —सिक्ख, खण, खीण.

६२. मध्य व अन्त्य क्ष बद्दल क्ख होतो. निक्षेप निक्खेप–ठेवा. भिक्षा भिक्खा–भीक. भिक्षाचारी भिक्खाचारी–भिकारी. पक्ष पक्ख–पंख. शिक्षा सिक्खा–शिकणें, सीखना. (हिंदी). चक्षु चक्खु–डोळा. अपवाद–तक्षशिला तक्कसिला–गांधार देशांतील एका प्राचीन विद्यापीठाचें नांव. लाक्षा लाखा–लाख.

Give Pāli equivalents of —पाली प्रतिशब्द द्या:—अक्षि, विचक्षण, लक्षण, गोरक्षण, बुभुक्षित, यक्ष.

६३. आदि क्ष बद्दल छ होतो. क्षमा छमा–क्षमा. क्षण छण–क्षण.

६४. अन्त्य क्ष बद्दल च्छ होतो. इक्षु उच्छु–ऊस.

६५. थ्य बद्दल च्छ होतो. रथ्या रच्छा–रस्ता. तथ्य तच्छ–खरें.

६६. श्च बद्दल च्छ होतो. आश्चर्य अच्छरिय–आश्चर्य. पश्चिम पच्छिम–हिंदी पच्छिम. निश्चय निच्छय–निश्चय.

६७. मध्य व अन्त्य त्स बद्दल च्छ होतो. उत्संग उच्छंग–मांडी. संवत्सर संवच्छर–वर्ष. वत्स वच्छ–वासरूं, मित्र, पुत्र. चिकित्सा चिकिच्छा–रोगप्रतिकार, नियमन. बीभत्स बीभच्छ–किळसवाणें, निंद्य.

६८. मध्य व अंत्य प्स बद्दल च्छ होतो. अप्सरा अच्छरा–दिव्यांगना, सुंदरी, चुटकी. जुगुप्सा जिगुच्छा–किळस.

६९. आदि न्य बद्दल ञ होतो. न्याय ञाय–न्याय. अपवादः— न्यग्रोध निग्रोध–वड.

७०. मध्य किंवा अंत्य न्य बद्दल ञ्ञ होतो. कन्या कञ्ञा–मुलगी. अन्य अञ्ञ–दुसरा. धान्य धञ्ञ–धान्य.

पाली प्रतिशब्द द्या—शून्य, वन्य, सामान्य.

७१. अंत्य ण्य बद्दल ञ्ञ होतो. अरण्य अरञ्ञ–जंगल. हिरण्य हिरञ्ञ–सोनें. श्रामण्य सामञ्ञ–श्रमणपणा, सन्यासधर्म.

संस्कृत प्रतिशब्द द्या.—कारुण्य, तारुण्य

७२. आदि ज्ञ बद्दल ञ होतो. ज्ञान ञाण–ज्ञान. ज्ञाति ञाति–जात, नातेवाईक.

७३. (अ) मध्य किंवा अंत्य ज्ञ बद्दल ञ्ञ होतो विज्ञान–विञ्ञाण. प्रतिज्ञा पटिञ्ञा–प्रतिज्ञा. प्रज्ञा पञ्ञा–बुद्धि. संज्ञा सञ्ञा–संज्ञा, खूण. अभिज्ञा अभिञ्ञा–खूण, अलौकिक शक्ति मनोज्ञ मनुञ्ञ–सुंदर.

(आ) अंत्य ज्ञ बद्दल काहीं ठिकाणीं ञ्ञु होतो. कृतज्ञता कतञ्ञुता–कृतज्ञता. कृतज्ञ कतञ्ञु–कृतज्ञ. विज्ञ विञ्ञु–शहाणा. अपवाद—आज्ञा आणा–आज्ञा.

७४. आदि स्त बद्दल थ होतो. स्तन थन–स्तन. स्तंभ थंभ–खांब. स्तोक थोक–थोडें. स्तूप थूप–बौद्ध स्तूप. स्तुति थुति–स्तुति.

७५. मध्य व अंत्य स्त बद्दल त्थ होतो. हस्त हत्थ–हात. मस्तक मत्थक–माथें, डोकें. स्वस्ति सोत्थि–कल्याण.

७६. आदि स्थ बद्दल ठ होतो. स्थान ठान–ठिकाण. स्थाली ठाली–थाळी.

७७. मध्य व अंत्य स्थ बद्दल ट्ठ होतो. प्रमादस्थान पमादट्ठान–चुकीचें ठिकाण. गृहस्थ गहट्ठ–प्रापंचिक मनुष्य. अस्थि अट्ठि–हाड.

७८. मध्य व अंत्य ष्ट बद्दल ट्ठ होतो. यष्टि यट्ठि–काठ. पुष्ट पुट्ठ–दृढ. मुष्टि मुट्ठि–मूठ. दष्ट दट्ठ–चावलेला. दृष्ट दिट्ठ–पाहिलेलें.

Give Sanskrit equivalents of—संस्कृत प्रतिशब्द द्या—
पदुद्ध, बुद्धि, अद्ध, अवसिद्ध, वुद्धि, दुद्ध.

७९. मध्य व अत्य ष्ठ बद्दल ट्ठ होतो. कोष्ठागार कोट्ठागार–कोठार. काष्ठ कट्ठ–काठी. श्रेष्ठ सेट्ठ–श्रेष्ठ. प्रतिष्ठा पतिट्ठा–प्रतिष्ठा.

पाली प्रतिशब्द द्या —ओष्ठ, ज्येष्ठ, कनिष्ठ.

८०. शब्दाच्या शेवटी म, न, य, व आल्यास त्याचा लोप होतो व उरलेला वर्ण द्वित्व पावतो. (म न य वा ना अन्त्याना लोपः द्वित्व शेषादेशयोः) युग्म युग्ग–जोडी. नग्न नग्ग–नागडा. सौम्य सम्म–भिन्न. रम्य रम्म–सुदर, रमणीय. मनुष्य–मनुस्स. अश्व अस्स–घोडा. विश्व विस्स–जग. पार्श्व पस्स–बाजू.

पाली प्रतिशब्द द्या —चाणक्य, निम्न, पक्व, महत्त्व, राज्य, शाक्य, सत्त्व, हास्य, शल्य, आढ्य.

८१. ष्म, ष्म, स्म बद्दल म्ह होतो. अश्म अम्ह–दगड. ग्रीष्म गिम्ह–ग्रीष्मऋतु. श्लेष्म (न.) सेम्ह–कफ. अपवाद.—रश्मि रस्मि–किरण.

८२. अपवादात्मक शब्दः—क्लेश किलेस–त्रास. ग्लान गिलान–आजारी. म्लान मिलान–म्लान. श्री सिरी–श्री. ह्री हिरी–लाज. ज्या जिया–धनुष्याची दोरी. चैत्य चेतिय–देऊळ. ह्यस् हिय्यो–काल.

पठमो पाठो

पूर्वतयारी –बुद्ध, अग्ह, तुम्ह हे शब्द पाठ करणें.

क्रियापदपरिचय (तिङन्त)

पालीमध्यें संस्कृतप्रमाणें परस्मैपद व आत्मनेपद आहेत. पण संस्कृतप्रमाणें निश्चित नसून प्रत्येक धातु विकल्पें करून उभयपदी असू शकतो. तसेंच आत्मनेपदाचा उपयोग क्वचित् आढळतो. ज्या क्रियेचें फल परस्मै म्हणजे दुसऱ्याकरितां असतें तें क्रियापद परस्मैपदी, ज्या क्रियेचें फल आत्मने म्हणजे स्वत:करिता असतें तें क्रियापद आत्मनेपदी. परंतु ही स्थिति संस्कृतांत दिसत नाहीं, तद्वत् पालींतहि दिसून येत नाहीं. संस्कृतप्रमाणें पालींत धातु दहा गणांत विभागलेले आहेत. संस्कृतमध्यें धातु दहा प्रकारांत चालतो.

उदाहरणार्थः—१ वर्तमानकाळ, २ अनद्यतन भूतकाळ, ३ परोक्षभूत; ४ सामान्यभूत (लुङ्), ५ सामान्यभविष्य (लट्), ६ अनद्यतन भविष्य (लुट्) असे सहा काळ आणि ७ आज्ञार्थ (लोट्), ८ विध्यर्थ (विधिलिङ्), ९ क्रियातिपत्यर्थ (लङ्); १० आशीर्वादार्थ (आशीर्लिङ्) असे चार अर्थ आहेत. पालींत भविष्यकाळाचा एकच प्रकार आहे. तद्वत् संस्कृतांतील भूतकाळच्या तीन प्रकारांपैकी पालींत प्रथम किंवा तृतीय भूतकाळाचा नेहमीं उपयोग करतात. द्वितीय भूतकाळाचा उपयोग क्वचितच आढळतो.

गण (conjugation)	विकरण (sign)
प्रथम गण	अ
द्वितीय गण	अ (लोप)
तृतीय गण	अ (लोप)
चतुर्थ गण	य
पञ्चम गण	नो (णो) ना (णा)
षष्ठ गण	अ
सप्तम गण	निग्गहित (अनुस्वार) किंवा अनुनासिक
अष्टम गण	ओ
नवम गण	ना
दशम गण	अय, ए

प्रत्यय Terminations

(१) वर्तमानकाळ Present Tense

परस्मैपद			आत्मनेपद	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
मि	म	प्रथम पुरुष	ए	म्हे
सि	थ	द्वितीय पुरुष	से	व्हे
ति	अन्ति	तृतीय पुरुष	ते	अन्ते

(२) आज्ञार्थ Imperative (पाली–पञ्चमी)

परस्मैपद			आत्मनेपद	
मि	म	प्र. पु	ए	आमसे
हि	थ	द्वि पु.	स्सु	व्हो
तु	अन्तु	तृ. पु.	[illegible]	अन्त

भूतकाळ Past Tense (पाली–हीय्यत्तनी)

परस्मैपद			आत्मनेपद	
इ	इम्ह	प्र. पु.	इ	म्हसे
ए	इत्थ	द्वि. पु	से	व्हे
ई	इसु, उ	तृ. पु	इत्थ	उ

विध्यर्थ Potential (पाली–सत्तमी)

परस्मैपद			आत्मनेपद	
एय्यामि	एय्याम	प्र. पु.	एय्य, ए	एय्याम्हे
एय्यासि	एय्याथ	द्वि पु.	एथो	एय्यव्हो
ए, एय्य	एय्यु	तृ पु.	एथ	एर

भविष्यकाळ Future Tense (पाली–भविस्सन्ती)

परस्मैपद			आत्मनेपद	
इस्सामि	इस्साम	प्र. पु.	इस्सं	इस्साम्हे
इस्ससि	इस्सथ	द्वि. पु	इस्ससे	इस्सव्हे
इस्सति	इस्सन्ति	तृ. पु.	इस्सते	इस्सन्ते

संकेतार्थ Conditional (पाली–कालातिपत्ति)

परस्मैपद			आत्मनेपद	
इस्सं	इस्साम्ह	प्र. पु.	इस्सं	इस्साम्हसे
इस्स	इस्सथ	द्वि. पु.	इस्ससे	इस्सव्हे
इस्स	इस्संसु	तृ. पु.	इस्सथ	इस्सिंसु

वरील काळीं व अर्थी लागणारे पुरुषवाचक प्रत्यय परस्मैपदी व आत्मनेपदी असे दोन प्रकारचे आहेत. संस्कृतप्रमाणें पालींत उभयपदी

धातू आहेत. (कोणताहि धातु परस्मैपदी व आत्मनेपदी चालतो.) तद्वत् सर्व गणांचे प्रत्यय सारखेच आहेत.

संस्कृतमध्यें १, ४, ६, १० या गणाचा एक गट व २, ३, ५, ७, ८, ९ या गणांचा दुसरा गट आहे. त्यामुळें प्रत्ययादि निराळे आहेत.

(१) या गणातील धातूंना अ हें विकरण लागून त्यांचें अंग बनतें. धातू व प्रत्यय यांच्यामध्यें विकरण लागतें.

(२) कांहीं धातूंना विशिष्ट आदेश होतात.

जसें:—गम (गच्छ); पा (पिब).

(३) प्रत्ययाच्या आरंभीं 'म' आल्यास धातूतील अ चा आ होतो.

(४) प्रत्ययाच्या आरंभीं स्वर आल्यास धातूतील शेवटच्या अ चा लोप होतो. (फळ्यावर लिहिणें व समजून देणें.)

गण	धातु	विकरण	वर्तमान काळ प्र. पु. ए. व. प्रत्यय
१	नम	अ	मि.

'नम' हा धातू पहिल्या गणातील असल्यामुळें त्याला 'अ' विकरण लागतें.

(टीप.—संस्कृतमध्यें बरेच धातु व्यंजनान्त असतात.)

जसें:–नम्, पत्, रक्ष वगैरे. परंतु पालींत सर्व धातु स्वरान्त असतात जसें:–नम, पत, रक्ख म्हणून विकरण जोडण्यापूर्वी एकापेक्षां अधिक स्वर असणाऱ्या धातूच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो. नम + अ = नम् + अ = नम. आता आपल्याला वर्तमानकाळाचें प्रथम पुरुषाचें एकवचनाचें रूप तयार करावयाचें आहे आणि त्याचा प्रत्यय मि असा आहे.

नम + मि. नियम तीन प्रमाणें नमामि असें रूप तयार झालें. तद्वत् नम् + अ = नम + म = नमाम.

नम् + अ = नम + सि = नमसि. नम् + अ = नम + थ = नमथ. नम् + अ = नम + ति = नमति, नम् + अ = नम – नम् + अन्ति = नियम चार प्रमाणें नमन्ति.

प्रथमगण

वर्तमानकाळ

नम—नमस्कार करणें.

कर्ता	ए. व.	कर्ता	ब. व.	
अहं (मी)	नमामि	मयं किंवा अम्हे(आम्ही)	नमाम	प्र. पु.
त्वं (तू)	नमसि	तुम्हे (तुम्ही)	नमथ	द्वि. पु.
सो (तो), सा (ती)	नमति	ते (ते), ता (त्या),	नमन्ति	तृ. पु.
पुत्तो(मुलगा), कञ्ञा(मुलगी)		पुत्ता (मुलगे), कञ्ञायो मुली		

ओ + वद—उपदेश करणें.

(अहं) ओवदामि	(अम्हे) ओवदाम	प्र. पु.
(त्वं) ओवदसि	(तुम्हे) ओवदथ	द्वि. पु.
(बुद्धो) ओवदति	(पण्डिता) ओवदन्ति	तृ. पु.

दिस (दृश्)—पाहणें

दिस या धातूला पस्स, दिस्स, दक्ख, असे आदेश विकल्पानें होतात. ' दिसस्स पस्स दिस्स दक्खा वा ' दिस इच्चेतस्स धातुस्स पस्स दिस्स दक्ख इच्चेते आदेसा होन्ति वा ।

दिस्सति, पस्सति दक्खति । [कच्चायन व्याकरण, आख्यातकप्प, ततियकण्ड सू. १४.]

द्विकर्मकधातु:—पुढील धातु द्विकर्मक आहेत. दोन कर्मे ज्याना लागतात ते धातु द्विकर्मक होत. याच १ ग०—मागणें. पच १ ग०—शिजविणें.

दण्ड १० ग०—शिक्षा करणें. पुच्छ (प्रच्छ्—पृच्छ्) ६ ग०—विचारणें. चि ९ ग०—गोळा करणें. ब्रू २ ग०—बोलणें.

नी (नय) १ ग०—नेणें. हर (हृ हर्) १ ग०—हरण करणें. वह १ ग०—वाहून नेणें. हे धातु व या अर्थाचे दुसरे धातु द्विकर्मक होत.

उदाहरणः—(१) मनुस्सो भूप धनं याचति । मनुष्य राजाजवळ द्रव्य मागतो.

(२) आचरियो माणवक पञ्हं पुच्छति । शिक्षक विद्यार्थ्याला प्रश्न विचारतो.

(३) बुद्धो मनुस्स धम्मं ब्रूति । बुद्ध मनुष्याला धर्म सांगतो.

(४) कस्सको गोणं गामं नयति । शेतकरी बैल गावाला नेतो.

(५) चोरा धनं घरं वहन्ति । चोर घरीं द्रव्य वाहून नेतात.

विभक्तिरूपें

१. नामें, विशेषणें, सर्वनामें, सख्यावाचक याची विभक्तिरूपें नीट समजावीत म्हणून विशेषणाकरिता, सर्वनामाकरिता, सख्यावाचकाकरिता पुढें स्वतत्र धडे दिले आहेत

२. पालींत मराठीप्रमाणें पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, नपुसकलिंग, अशीं तीन लिंगें आहेत वचनें मात्र एकवचन आणि बहुवचन अशीं दोन आहेत, एकापेक्षा अधिक व्यक्ति, पदार्थ, वगैरे दाखवावयाचे असल्यास बहुवचनाचा उपयोग करावा लागतो

३. पालींत खालीलप्रमाणें सात विभत्त्या आहेत

विभक्त्या — अर्थ

पठमा (प्रथमा) Nominative —कर्ता The subject

दुतिया (द्वितीया) Accusative — कर्म The Object

ततिया (तृतीया) Instrumental कारण, साधन The person or thing with or by whom something is performed

चतुर्थी (चतुर्थी) Dative —सप्रदान ज्याला द्यावयाचें तो सप्रदान. The person to whom or for whom something is given

पचमी Ablative —अपादान ज्याच्यापासून वियोग होतो किंवा क्रिया घडते तें अपादान Shows the starting point

छट्ठी (षष्ठी) Genitive —सबंध Stands for the possessive in English

सत्तमी (सप्तमी) Locative — अधिकरण, क्रियेची जागा. Shows the place in, on, upon, at etc

आलपन (सबोधन) Vocative — ज्याला हाक मारावयाची तो. Is used to address persons

पाली-विभत्तिरूपांचें मराठी व इंग्रजी भाषांतर—

	पाली एक व०	मराठी	इंग्रजी
प्रथमा	बुद्धो	बुद्ध	Buddha
द्वितीया	बुद्ध	बुद्धास, बुद्धाला, बुद्धाप्रत.	to Buddha
तृतीया	बुद्धेन	बुद्धानें, बुद्धामुळें, बुद्धाकडून, बुद्धाच्या द्वारें	by, with, through Buddha
चतुर्थी	बुद्धाय	बुद्धास, बुद्धाला, बुद्धासाठीं,—करितां—स्तव.	to, for Buddha
पंचमी	बुद्धा—स्मा—म्हा	बुद्धाहून—पेक्षा—पासून—कडून.	from, than, Buddha
षष्ठी	बुद्धस्स	बुद्धाच्या—संबंधीं—विषयीं—पैकीं.	Buddha's of out of Buddha
सप्तमी	बुद्धे—स्मि—म्हि	बुद्धांत—मध्ये—ठायीं—पैकीं—ठिकाणीं—वर.	in, on, upon at, Buddha
संबोधन	बुद्ध	हे बुद्धा !	O Buddha

प्रयोग —पालींत १ कर्तरिप्रयोग, २ कर्मणिप्रयोग, ३ भावेप्रयोग असे तीन प्रयोग आहेत कर्मणि व भावे या प्रयोगाची माहिती पुढें १२ व्या धड्यात आहे.

१. कर्तरिप्रयोग.—कर्तरिप्रयोगात प्रथमान्त कर्ता, द्वितीयान्त कर्म, आणि कर्त्याच्या पुरुष वचनाप्रमाणें क्रियापदाचें पुरुष-वचन असतें.

मराठींत कर्त्याच्या लिंग-वचन-पुरुषाप्रमाणें क्रियापदाचीं रूपें पालटतात. कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणें क्रियापदात बदल होणें हें मराठींतच आहे त्याप्रमाणें संस्कृतात व पालींत होत नाहीत.

उदाहरण—बुद्ध जातो, यशोधरा जाते.

परंतु पालींत—बुद्धो गच्छति। यसोधरा गच्छति।

येथें बुद्ध व यशोधरा हे भिन्नलिंगी कर्ते असून 'गच्छति' हें क्रियापद कायमच राहतें. तेव्हा पालींत मराठीप्रमाणें क्रियापदाला लिंग नाहीं.

२. कर्तरिप्रयोगात निरनिराळे पुरुष दर्शविणारे असे अनेक कर्ते असले तर प्रथमपुरुषाचें बहुवचनी क्रियापद होतें. जसें–तू, मी आणि शिक्षक गावाला जाऊ–त्वं अहं आचरियो च गामं गच्छाम।

अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचे प्रत्यय

एकवचन	बहुवचन	
ओ	आ	प्रथमा
म्	ए	द्वितीया
एन	एहि, एभि	तृतीया
आय, स्स	न	चतुर्थी
आ, स्मा, म्हा	एहि, एभि	पञ्चमी
स्स	न	षष्ठी
ए, स्मि, म्हि	एसु	सप्तमी
अ, आ	आ	संबोधन

१. अकारन्तो पुल्लिङ्गो बुद्ध सद्दो।

एकवचन	बहुवचन	
बुद्धो	बुद्धा	पठमा
बुद्धं	बुद्धे	दुतिया
बुद्धेन	बुद्धेहि, बुद्धेभि	ततिया
बुद्धाय, बुद्धस्स	बुद्धान	चतुत्थी
बुद्धा, बुद्धस्मा, बुद्धम्हा	बुद्धेहि, बुद्धेभि	पञ्चमी
बुद्धस्स	बुद्धान	छट्ठी
बुद्धे, बुद्धस्मिं, बुद्धम्हि	बुद्धेसु	सत्तमी
बुद्ध, बुद्धा	बुद्धा	आलपन

एव किंकर, आवाट, पुत्त (पुत्र), रुक्ख (वृक्ष), पञ्ह (प्रश्न), धम्मराज (धर्मराज), महाराज, नर, अस्स (अश्व), आचरिय (आचार्य), इच्चादयो अकारन्ता पुल्लिङ्गा।

टीप:—वरील शब्दात ज्या रूपांच्या खाली रेघ आहे ती रूपें संस्कृताच्या रूपावरून आली आहेत. जसें:—बुद्धो (सं. बुद्धः), बुद्धा (सं. बुद्धाः), बुद्धेन (सं. बुद्धेन), बुद्धाय (सं. बुद्धाय), बुद्धेहि (सं. बुद्धैः), बुद्धस्स (सं. बुद्धस्य), बुद्धान (सं. बुद्धानाम्), बुद्धा (सं. बुद्धात्), बुद्धे (सं. बुद्धे), बुद्धेसु (सं. बुद्धेषु), बुद्ध (हे बुद्ध). बुद्धेभि हें रूप वैदिक रूपावरून आलें. जसें:—अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिः। किंवा देवो देवेभिरागतम्।

२. लिङ्गत्तये समो अम्ह (अस्मद्) सद्दो।

अहं	मयं, अम्हे	पठमा
मं, ममं	अम्हाकं, अम्हे, नो	दुतिया
मया, मे	अम्हेहि, अम्हेभि	ततिया
मम, मय्हं, अम्हं, ममं, मे	अम्हाकं, अस्माकं, नो	चतुत्थी
मया	अम्हेहि, अम्हेभि	पञ्चमी
मम, मय्हं, अम्हं, ममं, मे	अम्हाकं, अस्माकं, नो	छट्ठी
मयि	अम्हेसु	सत्तमी

३. लिङ्गत्तये समो तुम्ह (युष्मद्) सद्दो।

त्वं, तुवं	तुम्हे	पठमा
त्वं, तुवं, तं, तवं	तुम्हे, वो	दुतिया
तया, त्वया, ते	तुम्हेहि, तुम्हेभि	ततिया
तव, तुय्हं, तुम्हं, ते	तुम्हाकं, वो	चतुत्थी
तया, त्वया, ते	तुम्हेहि, तुम्हेभि	पञ्चमी
तव, तुय्हं, तुम्हं, ते	तुम्हाकं, वो	छट्ठी
त्वयि, तयि	तुम्हेसु	सत्तमी

नामें (पुल्लिंगी)

बुद्ध–बुद्ध.	संघ–संघ.
आचरिय (आचार्य)–गुरु, शिक्षक.	धम्म (धर्म)–धर्म.
पुत्त (पुत्र)–मुलगा.	सरण (शरण)–वि० आश्रय देणारा-री-रें, शरण.
सुरिय (सूर्य)–सूर्य.	मनुस्स (मनुष्य)–माणूस.
गाम (ग्राम)–गाव.	भूप–राजा.
पञ्ह (प्रश्न)–प्रश्न.	पच्चामित्त (प्रत्यमित्र)–शत्रु.

धातु प्रथमगण

नम–नमस्कार करणें.	गम (गच्छ)–जाणें.
ओ+वद–उपदेश करणें.	पुच्छ (पुच्छ्, पृच्छ्)–६ ग० विचारणें.
दिस, पस्स, दिक्ख–पाहणें.	नी (नयति, नेति) नेणें.

खालील वाक्यांचें मराठींत भाषांतर करा—

१. अहं बुद्ध नमामि । २. मयं (अम्हे) आचरिय नमाम । ३. त्वं पुत्त ओवदसि । ४. तुम्हे सुरिय पस्सथ । ५. सो गाम गच्छति । ६. सो आचरिय पञ्ह पुच्छति । ७. ते पुत्त संघ नयन्ति । ८. ता धम्म सरण गच्छन्ति । ९. मनुस्सो धम्म अनुसरति । १०. भूपा पच्चामित्त जयन्ति ।

शब्दार्थसंग्रह

चद्र–चन्द, उळुराज, ससङ्क (शशाङ्क) पु०
सिंह–सीह (सिह), मिगिन्द (मृगेन्द्र) पु०
वाघ–ब्यग्घ (व्याघ्र) पु०
विद्यार्थी–माणवक, अन्तेवासिक. पु०
झाड–रुक्ख (वृक्ष), दुम (द्रुम), महीरुह, अग, कुज. पु०
चढणें–आ+रुह–आरुहति, ग०
हात–हत्थ (हस्त), कर. पु०
धुणें–धोव १ग० धुतात धोवन्ति.

शेतकरी—कस्सक (कृषक), खेत्ताजीव. पु०

बैल—गोण, उसभ (वृषभ), बलीवद्द (बलीवर्द), वुस. पु०

गाढव—गद्रभ (गर्दभ), खर. पु०

खालील वाक्यांचें पालींत भाषांतर करा.—

१. मी चंद्राला नमस्कार करतों. २. आम्ही सूर्याला नमस्कार करतों.

३. तू सिंह पाहतोस. ४. तुम्ही वाघांना पाहतां.

५. तो विद्यार्थ्याला प्रश्न विचारतो ६. ती गांवाला जाते.

७. ते झाडावर (रुक्ख) चढतात. ८. त्या हात धुतात.

९. शेतकरी शेतावर (खेत्त) बैल नेतो १०. गाढव ओझीं नेतात.

प्रश्नसंग्रह १

१. पालींत संस्कृतांतील कोणते स्वर व कोणतीं व्यंजनें नाहींत ?

२. पालींत काळ व अर्थ किती आहेत ?

३. सर्व गणांचीं विकरणें लिहा.

४. धातूला विकरण केव्हा लागतें ?

५. द्विकर्मक धातु म्हणजे काय तें सांगून त्याचीं दोन उदाहरणें द्या

६. मि, म, हे प्रत्यय धातूला लावण्यापूर्वी काय फरक होतो ?

७. वाक्यांत भिन्न पुरुषी कर्ते असल्यास क्रियापद कसें असावें तें लिहून एक उदाहरण द्या.

८. पालीभाषेचें व्याकरण व संस्कृतभाषेचें व्याकरण यांची पधरा ते वीस ओळींत तुलना करा.

९. खालील वाक्यें शुद्ध करा.—

१ त्वं बुद्ध नमति । २ मय आचरियं नमथ । ३ अहं सुरिय पस्ससि । ४ तुम्हे गाम गच्छाम । ५ सो आचरिय नमामि ।

दुतियो पाठो

पूर्वतयारी:—फल शब्द व दुसऱ्या गणातील धातूंचा अर्थ पाठ करणें.

द्वितीयगण

या गणातील धातूंना 'अ' हें विकरण लागते व त्याचा लोप होतो.

ब्रू—२ ग० बोलणें.
सुप (स्वप्)—२ ग० निजणें.
उ + ठा, तिट्ठ (उद् + स्था + तिट्ठ्)—१ ग० उठणें.
आ + चर—१ ग० करणें, आचरणे.
धोव—१ ग० धुणें.
पा पिव—१ ग० पिणे.
सिना, न्हा (स्ना)—२ ग० स्नान करणें.
पठ (पठ्)—१ ग० शिकणें, पढणें.
हन (हन्)—२ ग० ठार करणें.
वद (वद्)—१ ग० बोलणे.
अस (अस्)—२ ग० होणें, असणें.
सी (शी)—२ ग० निजणें, झोपणें.
इ (इ)—२ ग० जाणें.
प + वा (प्र + वा)—२ ग० वाहणें (वारा वाहणें).
या (या)—२ ग० जाणें.
रुद (रुद्)—२ ग० रडणें.
जागर (जागृ)—२ ग० जागणें.

वर्तमानकाळ ब्रू—बोलणें

ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
ब्रवीमि	ब्रवीम	प्र. पु.	ब्रूमि	ब्रूम
ब्रवीसि	ब्रवीथ	द्वि. पु.	ब्रूसि	ब्रूथ
ब्रवीति	ब्रुवन्ति	तृ. पु.	ब्रूति	ब्रुवन्ति

सुप (स्वप्)–झोपणें.			सिना (स्ना)–स्नान करणें.	
सुपामि	सुपाम	प्र. पु.	सिनामि	सिनाम
सुपसि	सुपथ	द्वि. पु.	सिनासि	सिनाथ
सुपति	सुपन्ति	तृ. पु.	सिनाति	सिनान्ति
हन (हन्)–ठार मारणें.			अस (अस्)–होणें, असणें.	
हनामि	हनाम	प्र. पु.	अस्मि, अम्हि	अस्म, अम्ह
हनसि	हनथ	द्वि. पु.	असि	अत्थ
हनति, हन्ति	हनन्ति	तृ. पु.	*अत्थि	सन्ति
सी (शी)–झोपणें.			इ–जाणें	
सेमि	सेम	प्र. पु.	एमि	एम
सेसि	सेथ	द्वि. पु.	एसि	एथ
सेति	सेन्ति	तृ. पु.	एति	एन्ति (यन्ति)
वा–वाहणें.			रुद–रडणें.	
वामि	वाम	प्र. पु.	रोदामि	रोदाम
वासि	वाथ	द्वि. पु.	रोदसि	रोदथ
वाति	वन्ति (वान्ति)	तृ. पु.	रोदति	रोदन्ति

याप्रमाणें या–जाणें हा धातु चालवा.

अकारन्तो नपुंसकलिङ्गो फल सद्दो ।

फल	फला, फलानि	पठमा
फल	फले, फलानि	दुतिया
फलेन	फलेहि, फलेभि	ततिया
फलाय, फलस्स	फलानं	चतुत्थी
फला, फलस्मा, फलम्हा	फलेहि, फलेभि	पञ्चमी

* पालींत स्वत चा माल्की दर्शक नामें बहुवचनी असलीं तरी क्रियापद मात्र एकवचनी आढळतें. जसें —पुत्तामऽत्थि धन मत्थि । माझे मुलगे आहेत, माझें द्रव्य आहे. धम्मपद गाथा ६२.

फलस्स	फलान	छट्ठी
फले, फलस्मिं, फलम्हि	फलेसु	सत्तमी
फल	फला, फलानि	आलपन

एव रूप, रज्ज (राज्य), उय्यान (उद्यान), जल, चित्त, पण्ण (पर्ण), पदुम, (पद्म), पाप, पुञ्ञ (पुण्य), पोत्थक (पुस्तक), पुप्फ, (पुष्प), सीस (शीर्ष) इच्चादयो अकारन्ता नपुंसकलिङ्गा.

शब्दार्थसंग्रह

सच्च (सत्य)–न० खरें.
असच्च (असत्य)–न० खोटें.
रत्ति (रात्रि)–स्त्री० रात्र
दिवा–*अ० दिवसा.
निच्च (नित्य)–न० नेहमीं.
पच्चूसकाल (प्रत्यूषकाल)–पु०पहाट.
पच्चूस (प्रत्यूष)–पु० पहाट.
सरीरवलञ्जन–न० शौचमुखमार्जनादि शरीरशुद्धता
दुद्ध (दुग्ध)–न० दूध
घाट–पु० घडा.
पाण (प्राण)–पु० प्राण, जीव
मुसावाद (मृषावाद)–पु० खोटें बोलणें.
मज्ज (मद्य)–न० दारू
भतक (भृतक)–पु० सेवक.
केस्सचि (कस्यचित्)–अ० कोणाचाहि.
किस (कृश)–वि० लुकडा
दुब्बण्ण (दुर्वर्ण)–विकट.
सन्तिक–सन्तिके अ० जवळ.
कुच्छिविकार (कुक्षिविकार)–पु० पोटदुखी
आबाध–पु० रोग.
कुच्छिविकाराबाध–पु० पोटदुखीचा रोगी.
समण (श्रमण)–पु० बुद्धभिक्षु.
सक (स्वक)–पु० स्वतःचे
मुत्त (मूत्र)–न० मूत, लघवी
करीस (करीष)–न० विष्ठा.
महाराज–पु० महाराज
ञातक (ज्ञातक)–पु० नातेवाईक.
अज्ज (अद्य)–अ० आज.

---

* ज्याला लिंग, वचन, विभक्ति लागत नाहीं त्यास अव्यय असें म्हणतात.

१ ' किं ' सर्वनामाच्या कोणत्याहि रूपाला ' चि ' (चित्), चन, अपि, ही अव्ययें जोडलीं असता ' कोणी एक ', ' काही एक ', ' सुद्धा ' अशा अर्थी अव्ययें होतात कोचि, काचि, कोऽपि, काऽपि

उय्यान (उद्यान)—न० बाग.
किं—अ० काय.
भन्ते—अ० महाराज.
कोचि—अ० कांहीं.
उपद्दव (उपद्रव)—पु० त्रास, पीडा.
एत्थ अ०—येथें.
पुप्फगन्ध (पुष्पगन्ध)—पु० फुलाचा वास.
पटिवात (प्रतिवात)—पु० वाऱ्याची उलट बाजू; उलटा वारा.
तगर—पु० तगरीचें झाड.
मल्लिका—स्त्री० जाई, जुई, मोगरी.
सत—सज्जनाचा, सन्त शब्द षष्ठी ए.व.
दिसा (दिशा)—स्त्री० दिशा.
सप्पुरिस (सत्पुरुष)—पु० सज्जन.

खालील वाक्यांचें मराठींत भाषांतर करा —

१. अहं सच्चं ब्रवीमि (ब्रूमि)। २. मयं (अम्हे) असच्चं न ब्रवीम (ब्रूम). ३. अम्हे रत्तिं न जागराम, दिवा *च न सुपाम। ४. माणवका निच्चं पच्चूसकाले उट्ठहन्ति (उट्ठन्ति), सरीरसोधनं आचरन्ति, मुखं च धोवन्ति, दुद्धं च पिवन्ति, सिनन्ति (सिनन्ति), पाठे च पठन्ति। ५. अम्हे पाणं न हनाम, मुसावादं न वदाम, मज्जं न पिवाम। ६. नाहं भतकोऽस्मि कस्सचि। ७. किसो त्वं असि दुब्बण्णो सन्तिके मरणं तव। (नेरंजरा नदीच्या काठीं तपश्चर्येमुळें लागलेल्या बुद्धाला उद्देशून मदन म्हणतो—प्रधानसुत्त सुत्तनिपात). ८. कुच्छिविकाराबाधो समणो सके मुत्ते करीसे च सेति। ९ †अत्थि पन ते महाराज ञातका ?। १०. अहं अज्ज तव (तुम्ह) उय्यानं गमिं। ११. किं भन्ते, अत्थि कोचि उपद्दवो एत्थ तुम्हाकं, नत्थि अम्हाकं कोचि उपद्दवो।

गाथा

न पुप्फगन्धो पटिवातमेति न चन्दनं तगरमल्लिका वा।
सतञ्च गन्धो पटिवातमेति सब्बा दिसा सप्पुरिसो पवाति ॥ ७ ॥

(धम्मपद, पुप्फवग्ग, गाथा ५४)

---

* च किंवा वा हीं अव्ययें ज्या नामाचा संयोग होतो त्यातून प्रत्येकाच्या पुढें किंवा एकदाच म्हणजे सर्व शब्दांच्या शेवटीं लावतात

† प्रश्नार्थक वाक्य विचारावयाचें असतां वाक्याच्या आरंभीं किं, अपि, किंवा क्रियापद घालतात.

ततियो पाठो

पूर्वतयारीः—अग्गि, भिक्खु शब्द पाठ करणें.

तृतीयगण

१. या गणातील धातूंना ' अ ' हें विकरण लागून त्याचा लोप होतो; *आणि प्रत्यय लागताना धातूचें द्वित्व होतें.*

२. द्वित्वाचे नियमः—द्वित्व म्हणजे दोनदा उच्चार. जसें:—दा-दा, हा-हा, हु-हु. धातूचें द्वित्व केलें असता त्याच्या पहिल्या भागाला अभ्यास म्हणतात.

उदाहरण:—दादा येथें पहिला दा हा अभ्यास होय; हाहा, हुहु, इत्यादि अभ्यास होय.

३. अभ्यासातल्या क वर्गातील व्यंजनाबद्दल क्रमानें च वर्गातील व्यंजन होतें. ह बद्दल झ वर्ण होतो.

उदाहरण:—हाहा येथें अभ्यासातील हा बद्दल झा वर्ण झाला म्हणून *झाहा असें झालें.*

४. अभ्यासातील व्यंजन, पाच वर्गांपैकी कोणत्याहि वर्गातील दुसरें व्यंजन असेल तर त्या व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गातील पहिलें व्यंजन होतें, चवथें असेल तर तिसरें होतें.

उदाहरण:—झाहा येथें अभ्यासातील व्यंजन 'झा' आहे आणि तें च वर्गातील चवथें व्यंजन असल्यामुळें त्याच्या जागीं 'ज' हें तिसरें व्यंजन झालें. म्हणून जाहा असें झालें.

५. दा–देणें, हा–टाकणें, याच्या अभ्यासाच्या वर्णातील ' आ ' चा अ होतो, जसें–दादा–ददा, जाहा–जहा.

आज्ञार्थ The Imperative

परस्मैपद		प्रत्यय	आत्मनेपद	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
मि	म	प्र. पु.	ए	आमसे
हि	थ	द्वि. पु.	स्सु	व्हो
तु	अन्तु	तृ. पु.	त	अन्त

(फळ्यावर लिहून समजावून देणें)

धातु	विकरण	आज्ञार्थ प्र. पु. ए. व. प्रत्यय
दा	अ	मि

ददा+मि=ददामि	ददा+म=ददाम	प्र. पु.
ददा+हि=ददाहि	ददा+थ=ददाथ	द्वि. पु.
ददा+तु=ददातु	ददा+अन्तु=ददन्तु	तृ. पु.

(१) आज्ञार्थाचा द्वितीय पुरुषाचा 'हि' प्रत्यय विकल्पानें लागतो. जेव्हा 'हि' प्रत्यय लागतो तेव्हा मागील ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो. पस्स+हि=पस्साहि, नम+हि=नमाहि. 'हि' प्रत्यय न लागलेलीं रूपें पस्स, नम.

(२) प्रत्ययाच्या आरंभीं स्वर आल्यास धातूतील शेवटच्या स्वराचा लोप होतो. ददा—दद्+अन्तु=ददन्तु.

आत्मनेपद

ए. व.	ब. व.	
ददे	ददामसे	प्र. पु.
ददस्सु	ददव्हो	द्वि. पु.
ददत	ददन्त	तृ. पु.

आत्मनेपदी आज्ञार्थांचें उदाहरणः—त्वं पि समण कसस्सु च वपस्सु च कसित्वा वपित्वा च भुञ्जस्सु । (कसिभारद्वाजसुत्त, सुत्तनिपात.)

हा—टाकणें.			हु—यज्ञ करणें.	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
जहामि	जहाम	प्र. पु.	जुहोमि	जुहोम
जह, जहाहि	जहाथ	द्वि. पु.	जुहो, जुहोहि	जुहोथ
जहातु	जहन्तु	तृ. पु.	जुहोतु	जुहोन्तु.

आज्ञार्थाचा उपयोग.

(१) आज्ञा (order)—त्वं गामं गच्छाहि । तुम्हे सद्दं पठथ ।

(२) अनुज्ञा (Permission)—किंकरो भारं नयतु ।

(३) इच्छा (Wish)–मनुस्सा बहुजनहिताय चरन्तु ।

(४) विनति (Request)–तुम्हे आसने उपविसथ ।

(५) प्रार्थना (Prayer)–अधिवासेतु भगवा भत्त । भगवानानें भोजनाला समती द्यावी

(६) आशीर्वाद (Blessing)–त्व चिर जीव ।

(७) उपदेश (Advice)–तुम्हे आचरियान मातापितुन्न च वचन पालयथ ।

(८) सूचना दर्शविणें (Proposal)–सम्म उय्यान पविसाम ।

टीप —भूतकाळाच्या पूर्वी ' मा ' हें अन्यय लाविलें असता आज्ञार्थाचा अर्थ होतो उदाहरण—त्व मा गच्छि । तू जाऊ नकोस.

१ पुल्लिंगी इकारान्त व उकारान्त शब्दाचे प्रत्यय

–	ओ	प्रथमा, सबोधन
मॅ	ओ	द्वितीया
ना	हि, भि	तृतीया
स्स, नो	न	चतुर्थी
ना, स्मा, म्हा	हि, भि	पचमी
स्स, नो	न	षष्ठी
स्मि, म्हि	सु	सप्तमी

२ इकारन्तो पुल्लिङ्गो अग्गि सद्दो ।

अग्गि	अग्गी, अग्गयो	पठमा
अग्गिं	अग्गी, अग्गयो	दुतिया
अग्गिना	अग्गीहि, अग्गीभि	ततिया
अग्गिस्स, अग्गिनो	अग्गीनं	चतुत्थी
अग्गिना, अग्गिस्मा, अग्गिम्हा	अग्गीहि, अग्गीभि	पचमी
अग्गिस्स, अग्गिनो	अग्गीनं	छट्ठी

अग्गिस्मिं, अग्गिम्हि	अग्गिसु, अग्गीसु	सत्तमी
अग्गि	अग्गी, अग्गयो	आलपनं

एव रासि (राशि), कवि, इसि (ऋषि), इच्चादयो इकारन्ता पुल्लिङ्गा।

३. उकारन्तो पुल्लिङ्गो भिक्खु (भिक्षु) सद्दो।

भिक्खु	भिक्खू, भिक्खवो	पठमा
भिक्खु	भिक्खू, भिक्खवो	दुतिया
भिक्खुना	भिक्खूहि, भिक्खूभि	ततिया
भिक्खुस्स, भिक्खुनो	भिक्खून	चतुत्थी
भिक्खुना, भिक्खुस्मा, भिक्खुम्हा	भिक्खूहि, भिक्खूहि	पंचमी
भिक्खुस्स, भिक्खुनो	भिक्खून	छट्ठी
भिक्खुस्मिं, भिक्खुम्हि	भिक्खुसु, भिक्खूसु	सत्तमी
भिक्खु	भिक्खू, भिक्खवो, भिक्खवे	आलपन

एव उच्छु (इक्षु), सत्तु (शत्रु), सेतु, बन्धु, पसु (पशु), मच्चु (मृत्यु), परसु (परशु), इच्चादयो उकारन्ता पुल्लिङ्गा।

तृतीयेचा उपयोग

तृतीया—ही विभक्ति १ कर्ता, २ करण (साधन), ३ हेतु (कारण, उद्देश), ४ विशिष्टस्थितिदर्शकचिन्ह, ५ कालावधि, हे अर्थ दाखविते.

(१) कर्मणि व भावे प्रयोगात कर्त्याला तृतीया लागते.

(२) करणः—चक्केहि रथो गच्छति। चाकांनीं रथ जातो.

(३) हेतुः—सो अज्झयनेन वसति। तो अध्ययनासाठीं राहतो. तव कम्मुना सन्तुट्ठोऽम्हि। तुझ्या कामामुळें मी संतुष्ट झालों.

(४) विशिष्टस्थितिदर्शक चिन्हः—कासाववत्थेन मुण्डेनेन च एसो बुद्धभिक्खु अत्थि। पिवळ्या वस्त्रावरून व मुंडणावरून हा बुद्ध भिक्षु आहे.

(५) कालावधिः—एखाद्या क्रियेची सिद्धि अमुक काळांत झाली हें दाखवावयाचें असल्यास कालावधिदर्शक नामाची तृतीया होते. ब्राह्मणो एकेन संवच्छरेन गाथ पगुणं कत्वा बोधिसत्त आह। ब्राह्मणानें एक वर्षभर गाथा पाठ केली व बोधिसत्वाला म्हणाला.

(६) सद्द, सद्धिं (बरोबर), सम–सारखा, सदिस (सदृश) सारखा या अर्थाच्या शब्दाना तृतीया लागते. १२, १३ वाक्यात यांचा उपयोग आहे.

(७) किं, अत्थ, गुण याच्यांशीं संबंध असणाऱ्या नामाला तृतीया लागते. न मय्हं दानेन गुणेन च अत्थो। किं राजपुत्त भञ्चेहि।

(८) न्यूनत्वः—व्यक्तीचा शरीराच्या अवयवातील कमीपणा दाखवावयाचा असल्यास त्या अवयववाचक शब्दाची तृतीया योजतात. जसेः—अक्खिना काणो।

शब्दार्थसंग्रह

नेत्त–(नेत्र) न० डोळा.	भिक्खु (भिक्षु)–पु० भिक्षु.
नत्थु– स्त्री० नासा. स्त्री० नाक.	चीवर–न० वस्त्र.
घा (घ्रा)–१, १० गण, हुंगणें, वास घेणें. घायति.	पच्चामित्त (प्रत्यमित्र)–पु० शत्रु.
रथ–पु० रथ.	मे–मला, माझा.
कासाव (काषाय)–वि०पिवळें वस्त्र.	पुत्त (पुत्र)–पु० मुलगा.
विरिय (वीर्य)–न० प्रयत्न.	पिलन्धन–न० अलंकार, दागिना.
जीवित–न० प्राण.	हत्थ (हस्त)–पु० हात.
देव–पु० महाराज.	व्हे–१ ग० आ+व्हे (व्हा)–अव्हयति, अव्हेति बोलावणें.
रज्ज (राज्य)–न० राज्य.	मुण्डक–पु० मुंडण केलेला, हजामत केलेला.
सुभ(शुभ्)–१ग० शोभणें. सोभति.	तात–पु० बाबा, बाळा.
तत्थ (तत्र)–अ० तेथें.	दुल्लभमनुस्सत्त (दुर्लभमनुष्यत्वम्) मिळण्यास कठीण असा मनुष्य जन्म.
न–अ० नाहीं.	दान–न० दान
समण(श्रमण)–पु०बुद्धभिक्षु,संन्यासी.	सील (शील)–न० शील, वर्तन.
पदुम (पद्म)–न० कमळ.	
गन्ध–पु० वास.	
चक्क (चक्र)–न० चाक.	

उपोसथकम्म—बुद्ध धर्मानुयायी लोक अष्टमी, चतुर्दशी (शुद्ध व वद्य), पौर्णिमा, अमावास्या या दिवशीं व्रतस्थ राहून विहारांत जमून धार्मिक चर्चेत काल घालवितात.

कर–करोहि, कर धातु आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व.
विहार–पु० मठ.
उदेन–पु० एका राजाचें नाव.
सम–वि० सारखा.
हत्थिवाहनसपन्न–वि० ज्याच्याजवळ पुष्कळ हत्ती आहेत असा.
अञ्ञ–(अन्य) वि० दुसरा-री-रें.
चारिका–स्त्री० फिरती.
बहुजनहित–न० बहुजनाचें कल्याण.
लोकानुकम्पा–स्त्री० लोकांवर दया करणें.
अत्थ–पु० फायदा.

खालील वाक्यांचें मराठींत भाषांतर कराः—

१. अहं नेत्तेहि पदुमं पस्सामि। २. अम्हे, नासाय (नत्थुना) गन्धं घायाम। ३. चक्केभि रथो गच्छति। ४. तुम्हे भिक्खूनं कासावानि चीवरानि ददाथ। ५. सो विरियेन पच्चामित्ते जयतु। ६. जीवितं मे देहि। ७. देव, पुत्तस्स मे रज्जं देथ। ८. सा पिलन्धनेहि सोभति। ९. ते मं हत्थेभि तत्थ अव्हेन्ति। १०. न मुण्डकेन समणो होति। ११. तात, तया (त्वया) दुल्लभमनुस्सत्तं लद्धं, दानं देहि, सीलं रक्ख, उपोसथकम्मं कर। १२. माणवका आचरियेहि सद्धिं (सह) विहारं गच्छन्तु। १३. उदेनेन समो हत्थिवाहनसपन्नो अञ्ञो भूपो नत्थि। १४. चरथ भिक्खवे चारिकं बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय, लोकानुकम्पाय, अत्थाय, हिताय, सुखाय, देवमनुस्सानं।

नहि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचनं।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ॥ २ ॥

(धम्मपद, यमकवग्ग, गाथा ५)

टीपः—वाक्यांत 'दा' धातूचा उपयोग करतांना ज्याला द्यावयाचें त्याची चतुर्थी होते. वरील ४, ६, ७ हीं वाक्यें या नियमाचीं उदाहरणें होत.

शब्दार्थसंग्रह

पर्वत–पब्बत, सेल (शैल), नग, अचल, अद्दि (अद्रि), सिलुच्चय (शिलोच्चय). पु०

वारा–वात, मालुत (मारुत), पवन, वायु, अनिल, समीर, गन्धवाह. पु०

हलणें–स+ईर, १ ग० समीरति.

नाहीं–न. अ०

लोक–जन, लोक. पु०

सुख–सात, सुख. न०

जगणें–जीव, १ ग० जीवति.

शेतकरी–कस्सक (कर्षक), खेत्ता-जीव. पु०

नांगर–नङ्गल (लाङ्गल), हल (हल). पु०

शेत–खेत्त (क्षेत्र), केदार. न०

नांगरणें–कस (कृष्). १ग० कसति.

धान्य–धञ्ञ. न०

व–च. अ०

पेरणें–वप. ग० १ वपति.

खेडूत (खेड्यात राहणारे)–जानपद. पु०

हात–हत्थ (हस्त), कर, पाणि. पु०

कापूस–कप्पास (कार्पास). पु०

पिंजणें–कन्त. १ ग० कन्तति.

आणि–च. अ०

सूत–सुत्त (सूत्र). न०

सूत काढणें–कन्त १ ग० सूत काढीत–तन्तुवायं करोन्तु.

तुम्ही–तुम्हे. तुम्ह शब्द प्र. व. व.

ऊस–उच्छु (इक्षु). पु०

आणणें–आ + नि = नय १ ग० आनयति, आनेति.

ऋषि–इसि. पु०

पाय–पाद, चरण. पु०

विहार–विहार. पु०

जाणें–गम गच्छ. १ ग० गच्छति.

माळी–किंकर. पु०

कुऱ्हाड– फरसु (परशु). पु०

लाकूड– कट्ठ (काष्ठ). न०

तोडणें–छिद. ७ ग० छिन्दति.

तळें–तळाक (तडाग). पु०

कमळ–पदुम (पद्म), उप्पल (उत्पल). न०

शोभणें–सुभ (शुभ्). १ग० सोभति

वाघ–व्यग्घ (व्याघ्र). पु०

मास–मस (मास). न०

राहणें, वाचणें, जगणें–जीव. १ ग० जीवति.

नोकर–किंकर, दास. पु०

मालक–सामी (स्वामिन्). पु०

बरोबर–सह, सद्धिं. अ०

गाव–गाम (ग्राम). पु०

कवि–कवि. पु०

प्रशंसा करणें–पसंस (प्र+शंस्). १ ग० पसंसति.
अग्नि–अग्गि. पु०
घर–घर, गेह. न०
जळणे–दह्. १ ग० दहति.
आचारी–भत्तकारक (भत्तकारक). सूपकार, सूद, ओदनिक, रसक. पु०
सर्पण–इन्धन. न०
भात–भत्त (भक्त), ओदन. पु०
आमटी–सूप. पु०
शिजविणें–पच. १ ग० पचति.
झाड–रुक्ख (वृक्ष). पु०
फूल–पुप्फ (पुष्प), कुसुम. न०
फळ–फल. न०
माणूस–मनुस्स (मनुष्य.), मानुस, मानव. पु०
आरोग्य–आरोग्य न०
जगणें–जीव १ ग० जगतात–जीवन्ति.

पालींत भाषांतर कराः—

१ पर्वत वाऱ्यानें हलत नाहीं. २ लोक सुखानें जगोत. ३ शेतकरी नांगराने शेत नांगरतो व धान्य पेरतो. ४ स्रेडूत हातानें कापूस पिंजोत आणि सूत काढोत. ५ तुम्ही ऊस आणा आणि आम्हांला द्या. ६ ऋषी पायानीं विहाराकडे (विहार) जावोत. ७ गडी कुऱ्हाडीनें लाकडें तोडोत. ८ तळीं कमळांनीं शोभतात ९ वाघ मांसावर (नें) (मंसेन), राहतात (जगतात). १० नोकर मालकाबरोबर गावाला जावोत. ११ वधी बुद्धाची (बुद्ध) प्रशंसा करतात. १२ अग्नीमुळें घर जळतें. १३ आचारी सर्पणामुळें भात व आमटी शिजवितो. १४ झाडें फुलांनीं व फळांनीं शोभतात. १५ माणसें आरोग्यामुळें जगतात.

प्रश्नसंग्रह ३

१ तिसऱ्या गणाचें विकरण सांगून द्वित्व म्हणजे काय तें सोदाहरण सांगा.

२ आज्ञार्थांचे आत्मनेपदी प्रत्यय लिहा.

३ आज्ञार्थांचे उपयोग सांगून त्यांच्यापैकीं कोणत्याहि चारांचीं उदाहरणें द्या.

४ भूतकाळाचा आज्ञार्थी केव्हां उपयोग करतात.

५ तृतीयेचे उपयोग सांगून त्यांच्यापैकीं कोणत्याहि चारांचीं उदाहरणें द्या.

६ वाक्यात 'दा' धातूचा उपयोग करावयाचा असल्यास कोणती विभक्ति योजतात तें सांगा व एक उदाहरण द्या.

७ माहिती लिहा.—उपोसथ.

८ खालील वाक्याचें संस्कृतांत रूपांतर कराः—

१ मनुस्सा सीलेन सोभन्ते। २ किंकरो फरसुना कट्ठानि छिन्दति।

चतुत्थो पाठो

पूर्वतयारी —पजा, भूमि शब्द पाठ करणें.

चतुर्थ गण

कुध (क्रुध)—कुप—रागावणें, कुज्झति, कुप्पति.

मुह—मोह पाडणें, मूर्छित होणें, वेडें होणें, मुय्हति.

जन (जा)—उत्पन्न होणें, जायति. विद (विद्) असणें; विज्जति.

उप+नह—मनांत ठेवणें, खूण गांठ बांधणें. उपनय्हति.

सम (शम् शाम्)—शांत होणें, थंड होणें. सम्मति.

सम (श्रम् श्राम्)—थकणें, दमणें. सम्मति.

नत (नृत्)—नाचणें, नच्चति.

नस् (नश्)—नाश होणें, नस्सति.

तुस (तुष्)—संतुष्ट होणें, खूष होणें, तृप्त होणें. तुस्सति.

सुस (शुष्)—वाळणें, सुकणें. सुस्सति.

युध (युध्)—लढणें. युज्झति.

लुभ (लुभ्)—लोभ धरणें. लुब्भति.

मद (मद् माद्)—चूक करणें. मज्जति.

सिव—वस्त्र शिवणें. सिब्बति.

दिव—जुगार खेळणें. दिब्बति.

बुध—जाणणें. बुज्झति.

१ या गणांतील धातूंना 'य' हें विकरण लागतें. धातूला विकरण जोडण्यापूर्वी धातूच्या शेवटच्या स्वराचा लोप होतो.

कुध्+य=कुध्य (भाषेचा नियम २५ प्रमाणें ध्य चा ज्झ होतो). कुज्झ+ति=कुज्झति.

तद्वत् युध्+य=युध्य=युज्झ+ति=युज्झति.

विशिष्टरूप जन+जाय=जायति. विद्+य=विद्य (भाषेचा नियम ५९प्रमाणें 'द्य'चा 'ज्ज' होतो). विज्ज + ति = विज्जति. मद् + य = मज्ज + ति = मज्जति. उप + नह् + य = (भाषानियम ५५ प्रमाणें नह्य असें न होता 'नय्ह' असा वर्णविपर्यय होतो.) उपनय्ह + ति = उपनय्हति. सम् + य = सम्म (भाषानियम ८० प्रमाणें 'य' चा लोप होतो). सम्म + ति = सम्मति. सुस सुस्सति. तुस तुस्सति. नस नस्सति. लुभ + य = लुब्भ + ति = लुब्भति (भाषानियम ८० व ५१ आ प्रमाणें) लुब्भति.

भूतकाळ (Past tense) प्रत्यय

परस्मैपद			आत्मनेपद	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
इ	इम्ह	प्र. पु.	इ	म्हसे
इ	इत्थ	द्वि. पु.	इ	व्हे
इ	इसु, उ	तृ. पु.	इत्थ	उ

२ कोणत्याहि धातूला भूतकाळाचे प्रत्यय लावण्यापूर्वी धातूच्या मागें 'अ' विकल्पानें लागतो. एकदां धातूमागें 'अ' जोडून किंवा 'अ' न जोडता भूतकाळाचीं रूपें देण्यापेक्षा 'अ' आणि धातु यांच्यामध्यें—अशी आडवी रेघ. 'अ'ची विकल्पदर्शक म्हणून लिहितात. जसें—अ – कुज्झि, अ – युज्झि.

३ स्वरादि प्रत्यय धातूला जोडण्यापूर्वी धातूच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो.

कुध, कुज्झ–अकुज्झ् + इ = अकुज्झि किंवा कुज्झि. अकुज्झ् + इम्ह = अकुज्झिम्ह किंवा कुज्झिम्ह. अकुज्झ् + इ = अकुज्झि किंवा कुज्झि.

अकुज्झ् + इत्थ = अकुज्झित्थ किंवा कुज्झित्थ.

अकुज्झ् + इ = अकुज्झि किंवा कुज्झि.

अकुज्झ् + इसु = अकुज्झिसु किंवा कुज्झिसु.

अकुज्झ् + उ = अकुज्झु किंवा कुज्झु.

(सूचनाः—खालील मजकूर फळ्यावर लिहून समजून देणें.)

धातु	विकरण	भूतकाळ परस्मै. प्र. पु. एकवचनी प्रत्यय
विद	य	इ

'विद' हा धातु चतुर्थ गणातील असल्यामुळें त्याला 'य' विकरण लागतें. आता आपल्याला भूतकाळाचें परस्मैपदाचें प्रथम पुरुषाचें एकवचनाचें रूप तयार करावयाचें आहे आणि त्याचा प्रत्यय 'इ' असा आहे.

विद्+य=विद्य (भाषानियम ५९ प्रमाणें ज्ज होतो) विज्ज.

वरील नियम १ प्रमाणें अविज्ज् + इ = अविज्जि. याप्रमाणें उरलेलीं रूपें बनवा.

भूतकाळ

कुध—रागावणें

(अहं) अ–कुज्झि (मयं किंवा अम्हे) अ–कुज्झिम्ह प्र. पु.
(त्वं) अ–कुज्झि (तुम्हे) अ–कुज्झित्थ द्वि. पु.
(पुत्तो किंवा कञ्ञा) अ–कुज्झि (पुत्ता किंवा कञ्ञायो). अ–कुज्झिंसु, अ–कुज्झुं. तृ. पु.

मुह–मोह पावणें			जन–उत्पन्न होणें	
अ–मुय्हि	अ–मुय्हिम्ह	प्र. पु.	अ–जायि	अ–जायिम्ह
अ–मुय्हि	अ–मुय्हित्थ	द्वि. पु.	अ–जायि	अ–जायित्थ
अ–मुय्हि	अ–मुय्हिंसु, अ–मुय्हुं	तृ. पु.	अ–जायि	अ–जायिंसु, अजायुं

विद—असणें			युध–लढणें	
अ–विज्जि	अ–विज्जिम्ह	प्र. पु.	अ–युज्झि	अ–युज्झिम्ह
अ–विज्जि	अ–विज्जित्थ	द्वि. पु.	अ–युज्झि	अ–युज्झित्थ
अ–विज्जि	अ–विज्जिंसु, अविज्जुं	तृ. पु.	अ–युज्झि	अ–युज्झिंसु, अ–युज्झुं

३ नमो (नमस्)-नमस्कार करणे. सोत्थि (स्वस्ति)-कल्याण. हित-हितकारक. सुख-सुखकारक. याच्यार्थी सबंध येणाऱ्या नामाला चतुर्थी लागते. नमो-नमो बुद्धाय। नमो आचरियाय। नमो पितुस्स। नमो मातुया।

सोत्थि--पजान सोत्थि । हित-मनुस्सान आण हित ।

४ रुच (रुच्) आवडणें या अर्थाचे धातु वापरताना ज्याला आवडते त्या व्यक्तीला दर्शविणाऱ्या नामाला चतुर्थी लागते. मय्हं दुद्ध रोचति। माणवकान कीळा रोचते।

५ कुध (कुध्)-रागावणें, दुह् (द्रुह्)-द्रोह करणें, इस्स (ईर्ष्य्)-हेवा करणे, असूय (असूय्)-दोष काढणें या अर्थाच्या धातूचा वाक्यात उपयोग करावयाचा असल्यास ज्यावर राग आहे किंवा ज्याचा हेवा करावयाचा किंवा ज्याचा दोष काढावयाचा त्याची चतुर्थी होते. रागावणें-अहं तुय्हं न अकुज्झिं। द्रोह करणें-दुट्ठा सन्ताय (सज्जनाचा) दुय्हन्ति-इस्सन्ति च।

आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचे प्रत्यय. इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचे प्रत्यय.

ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
—	– यो	प्रथमा	—	– यो
म्	– यो	द्वितीया	म्	– यो
य	हि, भि	तृतीया	या	हि, भि
य	न	चतुर्थी	या	न
य	हि, भि	पचमी	या	हि, भि
य	न	षष्ठी	या	न
य, य	सु	सप्तमी	या, य	सु
ए	–यो	संबोधन	—	–यो

आकारन्तो इत्थिलिङ्गो पजा (प्रजा) सद्दो।

पजा	पजा, पजायो	पठमा
पजं	पजा, पजायो	दुतिया
पजाय	पजाहि, पजाभि	ततिया
पजाय	पजान	चतुत्थी

पजाय	पजाहि, पजाभि	पञ्चमी
पजाय	पजान	छट्ठी
पजाय, पजाय	पजासु	सत्तमी
पजे	पजा, पजायो	आलपन

एव साला (शाला), गीवा (ग्रीवा), भरिया (भार्या), साखा (शाखा), माला, विज्जा, (विद्या), भिक्खा (भिक्षा), कञ्जा (कन्या), पञ्ञा (प्रज्ञा), गाथा, दिसा, नासा, नावा, इच्चादयो इत्थिलिङ्गा।

इकारन्तो इत्थिलिङ्गो भूमि सद्दो।

भूमि	भूमी, भूमियो	पठमा
भूमिं	भूमी, भूमियो	दुतिया
भूमिया	भूमीहि, भूमीभि	ततिया
भूमिया	भूमीन	चतुत्थी
भूमिया	भूमीहि, भूमीभि	पञ्चमी
भूमिया	भूमीन	छट्ठी
भूमिया, भूमियं	भूमिसु, भूमीसु	सत्तमी
भूमि	भूमी, भूमियो	आलपन

एव पीति (प्रीति), पकति (प्रकृति), कन्ति (कान्ति), तुट्ठि (तुष्टि), सुति (श्रुति), इच्चादयो इकारन्ता इत्थिलिङ्गा।

शब्दार्थसंग्रह

हिय्यो (ह्यस्)–अ० काल, आजच्या पूर्वीचा दिवस.
साला (शाला)–स्त्री० शाळा.
आ+गम गच्छ–येणें. १ ग० आगच्छति.
कन्या–कञ्ञा (कन्या) स्त्री० मुलगी.
मुसल–न० मुसळ.
तण्डुल–पु० तांदुळ.
कुट–कोट्ट १ ग० कुटणें. कोट्टेति.
दुद्ध (दुग्ध)–न० दूध.
अजा–स्त्री० शेळी, मेंढी.
पुस (पुष्)–४ ग० १ ग. पोसेति, ४ ग० पुस्सति. पोसणें.
बहुजनहित–पुष्कळ लोकांचें कल्याण

गोतम (गौतम)–पु॰ भगवान् गौतम बुद्ध.

किलम (क्लम्)–१ ग॰ त्रास सोसणें. किलमति.

आचरिय (आचार्य)–पु॰ गुरु, शिक्षक.

माणवक–पु॰ विद्यार्थी.

कुध (क्रुध्)–४ ग॰ रागावणें, कुज्झति.

नेगम–वि॰ शहरांत राहणारे.

जानपद–वि॰ खेडुत, खेड्यांत राहणारे.

वत्थ (वस्त्र)–न॰ वस्त्र, कापड.

कप्पास (कार्पास)–पु॰ कापूस.

कन्त–१ ग॰ पिंजणें, कातणें. कन्तति.

कम्बल–न॰ कांबळें, घोंगडें.

उण्णा (ऊर्णा)–स्त्री॰ लोकर.

ओ+लिप–६ ग॰ विणणें. ओलिपति.

मूळ्ह (मूढ)–पु॰ मूर्ख.

सुरा–स्त्री॰ दारू.

मुह (मुह्)–४ ग॰ वेडें होणें, मूर्च्छित होणें. मुय्हति (मुह्यति).

यसोधरा (यशोधरा)–गौतम-बुद्धाच्या पत्नीचें नाव.

राहुल–पु॰ गौतमबुद्धाच्या मुलाचें नाव.

वि+जन, जाय–४ ग॰ जन्म देणें, प्रसविणें.

एक–सर्वनाम॰ एक.

मच्च (मर्त्य)–पु॰ मनुष्य.

अति+इ–२ ग॰ जाणें, मरणें. अच्चेति.

जन–जा (जन् जा)–४ ग॰ उत्पन्न होणें, जन्मणें, जायति.

इत्थि (स्त्री)–स्त्री॰ स्त्री, बाई.

सज्झाय (स्वाध्याय)–पु॰ अभ्यास, अध्ययन.

साला (शाला)–स्त्री॰ शाळा.

ञाण (ज्ञान)–न॰ ज्ञान.

लभ (लभ्)–१ ग॰ मिळविणें, लभति.

हिय्यो (ह्यस्)–अ॰ काल.

इन्धन–न॰ सर्पण, जळण.

सद्धिं–अ॰ सह, बरोबर.

पब्बत (पर्वत)–पु॰ डोंगर, पहाड, पर्वत.

यथा–अ॰ जसें, ज्याप्रमाणें.

अपि–अ॰ ही, देखील, सुद्धां.

दुक्ख (दुःख)–न॰ दुःख.

विद (विद्)–४ग॰ असणें. विज्जते, विज्जति.

सुख–न॰ सुख.

नाम–अ॰ नावाचा.

उण्ह (उष्ण)–वि॰ ऊन.

परीट-रजक. पु०
गाढव-गद्रभ. पु०
सिंहाचें कातडें-सीहचम्म. न०
पांघरणें-पा+रु (प्र+वृ) १ ग० पारुपति. पांघरलें-पारुपि.
शेत-खेत्त. न०
सोडणें-वि + सज. (वि + सृज्) ४ ग० विस्सज्जेति. सोडलें-विस्सज्जि.
शिपाई-राजपुरिस. पु०
चोर-चोर. पु०
पकडणें-धर १ ग० धरति.
आणि-च. अ०
तुरुंग-कारणघर. न०
टाकणें-प+खिप४,६ग०पक्खिपति.
सकाळीं-पातो (प्रातः). अ०
भिक्षा-भिक्खा, पिण्ड. भिक्षेकरिता-भिक्खाय, पिण्डाय.
राजगृह-राजगह. न० मगधदेशाची राजधानी.
शिरणें-प+विस (प्र+विश्) ६ ग० पविसति. शिरला-पाविसि.
काल-हिय्यो (ह्यः). अ०
उशिरां-दिवातर. अ०
उठणें-उद + ठा-तिट्ठ, उत्तिट्ठति, उट्ठाति. उठलों-उत्तिट्ठिं, उट्ठिं.
गेलों नाहीं-न अगच्छिं, नागमिं.

इकडेतिकडे-इतोचितोच. इतो+च+इतो+च.
हिंडणें-चर. १ग० चरति. हिंडलों-अचरिं किंवा चरिं.
वडील-जनक. पु०
विहीर-वापी. स्त्री०
रडणें-रुद. १ ग० रुदति. रडल्या-अरुदिं.
भिक्षु-भिक्खु. पु०
ब्राह्मण-ब्राह्मण. पु०
गरीब-अनाथ. पु०
दान-दान. न०
देणें-दा. ३ ग० ददाति, देति दिली-अदासि, अददि. भू. का. तृ. पु. ए. व.
पूर्वी-अतीते.
तक्षशिला-तक्कसिला. स्त्री.
पापक-पापक. पु०
नावाचा-नाम
विद्यार्थी-माणवक, अन्तेवासिक,पु०
होणें-हु. १ ग० होति. होता-अहोसि. भू. का. तृ. पु. ए. व.
पाप्या-पापक. पु०
ये-एहि.
जाणें-या, गम-गच्छ, याति, गच्छति. जा-याहि, गच्छ.
असें-इति. अ०
लोक-मनुस्स. पु०

म्हणणें—ब्रू. ब्रवीति,-ब्रूति.
म्हणत—आहसु, अब्रविंसु, अवोच.
एकदा—अथ. अ०
तो—सो. 'त' शब्द प्र. ए. व.
गुरु—आचरिय पु०
जवळ जाणें—उप+स+कम—१ ग० उपसंकमति. जवळ गेला—उपसंकमि. भू. का. तृ. पु. ए. व
म्हणाला—अवोच, आह.
महाराज—महाराज. पु०
माझें—मय्हं.
नाव—नाम.
अमंगल—अमङ्गल, अवमंगल. वि०
म्हणून—इति. अ०
दुसरें—अञ्ञ. सर्वनाम.
बदलणें—परि+वत १ ग० परिवत्तति.
बदला—परिवत्तय.
नंतर—अथ, ततो. अ०
चोहोंकडे—सब्बत्थ (सर्वत्र).
हिंडणें—चर, चरति. हिंडला—अचरि भू. का. तृ. पु. ए. व.
हिंड—चर, चराहि आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व.
उत्तम—मङ्गल, उत्तम. वि०
पसत करणें—रुच. १ ग० पसत कर—रोचेहि.
मला—म, मम, अम्ह शब्द द्वि.ए.व. किंवा मय्हं, च. ए.
म्हणजे—ततो. अ०
बदलणें—परि+वत १ग० परिवत्तति.
नंतर—अथ. अ०
नावाविषयीं—नामे.
उदासीन—अतिमञ्ञत्त. पु०
जीवक—जीवक. पु०
नावाचा—नाम.
मनुष्य—मनुस्स. पु०
मरणें—मर, ६ ग० मरति.
पन्थक—पन्थक, पु० वाटाड्या.
रस्ता चुकणारा—मग्गमूल्ह. पु०
धनपाली—धनपाली. स्त्री०
बाई—इत्थी. स्त्री० मातुगाम. पु०
दिसते—दिस्सति.
नाव—नाम.
खुणेकरिता—पण्णतिमत्तं, सञ्ञाय.
म्हणून—इति.
दुसऱ्या—अञ्ञ. न० अञ्ञेन.
नावाची—नामेन.
मला—मय्हं.
जरूरी—अत्थ. पु०
नाहीं—नत्थि. न+अत्थि.

पालींत भाषांतर करा —

१ उदेनानें शत्रूचा (पच्चामित्ते) पाठलाग केला. २ वाणी व्यापाराकरिता श्रावस्तिराष्ट्रांत (सावत्थिरट्ठ) गेले व द्रव्य मिळविते झाले ३ मरगानें (रज्जु) गाढवाला सिंहाचें कातडें पांघरलें व शेतांत सोडलें ४ शिपायांनीं (राजपुरिसा) चोरांना पकडलें आणि तुरुंगांत (चोरगेहे) टाकलें. ५ बुद्ध सकाळीं भिक्षेकरिता राजगृहांत (राजगह) शिरला. ६ मी काल उशिरा उठलों, शाळेंत (साल) गेलों नाहीं, इकडे तिकडे हिंडलों म्हणून माझ्यावर वडील रागावले ८ अशोकानें (असोको) पाण्याकरिता विहिरी खणल्या, भिक्षूंना, ब्राह्मणांना, गरिबांना दानें दिलीं ७ पूर्वी तक्षशिलेंत (तक्कसिलाय) 'पापक' नांवाचा विद्यार्थी होता, त्याला 'पाप्या ये', 'पाप्या जा', असें लोक म्हणत होते एकदा तो गुरुकडे गेला आणि म्हणाला कीं—'महाराज ! माझें नांव अमंगल आहे म्हणून दुसरें नांव बदला' ९ नंतर पापकाला गुरु म्हणाला—'बाळा, चोहोंकडे हिंड, उत्तम नांव पसंत कर, आणि मला सांग म्हणजे मी नांव बदलीन' १० नंतर पापक चोहोंकडे हिंडला व नावाविषयीं उदासीन झाला आणि गुरूला म्हणाला—'जीवक नांवाचा मनुष्य मरतो, पन्थक नांवाचा मनुष्य रस्ता चुकतो, धनपाली नांवाची बाई गरीब दिसते तेव्हां नांव हें खुणेकरितां असतें म्हणून दुसऱ्या नांवाची मला जरूरी नाहीं'

प्रश्नसंग्रह ४

१. भूतकाळाच्या वेळीं धातूची स्थिति कशी असते ?

२. वाक्यांत उपयोग करा —नमो, रुच, कुध, हित

३ रूपें ओळखा —पञा, पजाय, पजाभि, भूमियो, भूमीन

४ द्वितीया व षष्ठी द्या —नावा, बुद्धि, तुम्ह, अम्ह.

५. माहिती द्या —गौतमबुद्ध, धम्मपद

६ पालींत रूपांतर करा —१ आचार्यः धर्मं उपदिशति। २ मार्जाराय दुग्धं रोचते। ३ ज्ञानेन अज्ञानं नश्यति। ४ अग्निः जलेन शाम्यति।

पंचमो पाठो

पूर्वतयारीः—दण्डी, पितु शब्द पाठ करणें.

पंचम गण

पचम गणातील धातूना ना (णा) किंवा नो (णो) विकरणें लागतात.

प+आप (प्र+आप्)–मिळविणें, प्राप्त करणें. पप्पोति, पापुणाति.
सु (श्रु)–ऐकणें, सुणोति, सुणाति.
सक (शक्)–समर्थ असणें, शकणें. सक्कोति, सकुणाति.
हि–जाणें. हिणोति, हिणाति.
वु (वृ)–परत करणें, झाकणें. वुणोति, वुणाति.

विध्यर्थाचे प्रत्यय

परस्मैपद			आत्मनेपद	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
एय्यामि	एय्याम	प्र. पु.	एय्य	एय्याम्हे
एय्यासि	एय्याथ	द्वि पु.	एथो	एय्यव्हो
ए, एय्य	एय्यु	तृ. पु.	एथ	एर

फळ्यावर लिहून समजून देणें.

धातु	विकरण	विध्यर्थ परस्मै. प्र. पु. ए. व.
प+आप	उणा	एय्यामि

प+आप=पाप्+उण्=पापुण्+एय्यामि=पापुणेय्यामि.

पापुण्+एय्याम=पापुणेय्याम. पापुण्+एय्यासि=पापुणेय्यासि.

पापुण्+एय्याथ=पापुणेय्याथ. पापुण्+ए=पापुणे. किंवा पापुण्+एय्य=पापुणेय्य. पापुण्+एय्यु=पापुणेय्यु.

नियम १–धातूला विध्यर्थाचे प्रत्यय लावण्यापूर्वी धातूच्या शेवटच्या स्वराचा लोप होतो. जसें:–पापुणा पापुण्+एय्यामि=पापुणेय्यामि.

पन्-आप-मिळविणे

परस्मैपद				आत्मनेपद	
ए. व	व. व.			ए. व	व. व.
(अहं) पापुणेय्यामि	(मयं) पापुणेय्याम	प्र. पु.		पापुणेय्य	पापुणेय्याम्हे
(त्वं) पापुणेय्यासि	(तुम्हे) पापुणेय्याथ	द्वि. पु.		पापुणेथो	पापुणेय्यव्हो
(पुत्तो)पापुणे,पापुणेय्य	(पुत्ता) पापुणेय्युं	तृ. पु.		पापुणेथ	पापुणेरं

सु (श्रु)-ऐकणे. सक (शक्)-शकणें.

ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
सुणेय्यामि	सुणेय्याम	प्र. पु.	सक्कुणेय्यामि	सक्कुणेय्याम
सुणेय्यासि	सुणेय्याथ	द्वि. पु.	सक्कुणेय्यासि	सक्कुणेय्याथ
सुणे, सुणेय्य	सुणेय्युं	तृ. पु.	सक्कुणे, सक्कुणेय्य	सक्कुणेय्युं

विध्यर्थाचा उपयोग

विध्यर्थः---[1]विधि (आज्ञा), संभव[2], शक्यता[3], इत्यादि अर्थी विध्यर्थाची रूपें योजतात.

[1]विधि ---सच्चं भणेय्य । पाणं न हनेय्य । मुसावादं न वदे । सीलं रक्खेय्य ।

[2]संभवः---मम पिता इदानि रोसे सिया । माझा बाप आता रोतात असेल.

[3]शक्यता---वुट्ठिया घरं पते---पावसामुळें घर पडेल.

पंचमीचा उपयोग

(१) एखाद्या वस्तूचा वियोग (दूर होणे) होतो हें दाखवावयाचें असल्यास पंचमीचा उपयोग करतात. (अपादाने पञ्चमी ।) जसें:-रुक्खस्मा पत्तानि पतन्ति ।

(२) अंतर, अवधिः---ज्या ठिकाणापासून किंवा कालापासून अंतर किंवा अवधि मोजला जातो त्या ठिकाणाची व त्या कालाची पंचमी (सप्तमी) योजतात. जसें:--अंतरं--अरञ्ञस्मा गामो कोस (कोसे) अत्थि । अरण्यापासून गाव कोसभर आहे. घरा नदी कोस अत्थि । घरा-

पासून नदी कोसभर आहे. अवधि–पुण्णिमाय अट्ठमी अट्ठमे दिवसे अत्थि । पौर्णिमेपासुन अष्टमी आठव्या दिवशीं आहे.

(३) भीति[1], रक्षणं[2], निवारण[3], उत्पत्ति[4], लपणें[5], परावृत्त होणें[6], विद्याग्रहण करणें[7] ह्या अर्थाच्या नामांची पचमी होते.

१ भीतिः—ब्यग्घा (ब्यग्घस्मा-म्हा) चतुप्पदा भायन्ति ।

२ रक्षणः—चोरेहि राजपुरिसा धन रक्खिसु । चोरापासून शिपायांनीं द्रव्य राखलें.

३ निवारणः—पापा चित्त निवारये । पापकर्मापासून मनाचें निवारण करावें.

४ उत्पत्तिः—उच्छुस्मा गुळो च सक्खरा च होति । उसापासून गूळ व साखर होते. दुद्धा तक्क च दधि च नोनीत च भवति । दुधापासून ताक, दही, लोणी होतें.

५ लपणें:—आचरिया माणवको निलीयति । विद्यार्थी शिक्षकापासून लपून बसतो.

६ परावृत्त होणें:—बहवो माणवका सज्झायस्मा पराजयन्ति । पुष्कळ विद्यार्थी अभ्यासापासून परावृत्त होतात.

७ विद्या ग्रहण करणें:—गुरुस्मा सिक्खति । गुरूपासून शिकतो.

(४) आधिक्य, न्यूनताः –दोहोंमध्यें एकापेक्षा दुसऱ्याचें आधिक्य किंवा न्यूनता सांगताना पहिल्याची पञ्चमी योजतात. जसें.—

१ सप्पुरिसान मनानि पुप्फम्हा अपि मुदूनि होन्ति । सत्पुरुषाचीं मनें फुलापेक्षांही मऊ असतात.

२ बलस्मा अपि पञ्ञा सेट्ठा । सामर्थ्यापेक्षां सुद्धां बुद्धी श्रेष्ठ होय.

(५) कारण, अनुमानः—कारण व अनुमान दर्शविणाऱ्या नामाची पञ्चमी होते. जसें:—

१ खुदाय अम्हे किलमाम । भुकेमुळें आम्ही त्रासलों.

२ मुण्डनम्हा कासाववत्थस्मा च इमे बुद्धभिक्खवो सियु । मुंडण केल्यामुळें व पिवळीं वस्त्रे धारण केल्यामुळें हे बुद्ध भिक्षु असतील.

(६) विना-वांचून, शिवाय, या अव्ययाशीं संबंध येणाऱ्या नामास द्वितीया, तृतीया, पंचमी लागते—

सीहो मसं किंवा मंसेन किंवा ममस्मा विना अञ्ञं किञ्चि न खादति।

ईकारन्तो पुल्लिङ्गो दण्डी (दण्डिन्) सद्दो।

दण्डी	दण्डी, दण्डिनो	पठमा
दण्डिं, दण्डिन	दण्डी, दण्डिनो	दुतिया
दण्डिना	दण्डीहि, दण्डीभि	ततिया
दण्डिस्स, दण्डिनो	दण्डीनं	चतुत्थी
दण्डिना, दण्डिस्मा, दण्डिम्हा	दण्डीहि, दण्डीभि	पञ्चमी
दण्डिस्स, दण्डिनो	दण्डीनं	छट्ठी
दण्डिनि, दण्डिस्मिं, दण्डिम्हि	दण्डिसु, दण्डीसु	सत्तमी
दण्डि	दण्डि, दण्डिनो	आलपन

एवं हत्थी, बहुभाणी, पुञ्ञकारी (पुण्यकारिन्), पक्खी, छत्ती (छत्रिन्), सामी (स्वामिन्),

सखी, सुखी, पापकारी (पापकारिन्), थायी (स्थायिन्), इच्चादयो ईकारन्ता पुल्लिङ्गा।

उकारन्तो पुल्लिङ्गो (पितृ) पितु सद्दो।

पिता	पितरो	पठमा
पितरं	पितरो	दुतिया
पितरा, पितुना	पितरेहि, पितरेभि, पितूहि, पितूभि	ततिया
पितु, पितुस्स, पितुनो	पितरानं, पितानं, पितूनं, पितुन्नं	चतुत्थी

पितरा	पितरेहि, पितरेभि, पितूहि, पितूभि	पञ्चमी
पितु, पितुस्स, पितुनो	पितरान, पितान, पितून, पितुन्न	छट्ठी
पितरि	पितरेसु, पितुसु, पितूसु	सत्तमी
पिता	पितरो	आलपन

पिता (स पिता), पितरो (स. पितर), पितर (स. पितरम्), पितरा (स. पित्रा), पितरेभि (स. पितृभि), पितु (स पितु), पितुन्न (स. पितृणाम्), पितरि (स. पितरि), पितुसु (स. पितृषु).

उकारन्तो पुलिङ्गो भत्तु (भर्तृ) सद्दो ।

भत्ता	भत्ता, भत्तारो	पठमा
भत्तारं	भत्ता, भत्तारो	दुतिया
भत्तारा, भत्तुना	भत्तारेहि, भत्तारेभि, भत्तूहि, भत्तूभि	ततिया
भत्तु, भत्तुस्स, भत्तुनो	भत्तरान, भत्तान, भत्तून	चतुत्थी
भत्तारा, भत्तुना	भत्तारेहि, भत्तारेभि, भत्तूहि, भत्तूभि	पञ्चमी
भत्तु, भत्तुस्स, भत्तुनो	भत्तान	छट्ठी
भत्तुनि	भत्तारेसु, भत्तुसु, भत्तूसु	सत्तमी
भत्त	भत्ता, भत्तारो	आलपन

एव सत्थु (शास्तृ), नेतु (नेतृ), छेतु (छेतृ), दातु (दातृ), ञातु (ज्ञातृ), सोतु (श्रोतृ), जेतु (जेतृ), नत्तु (नप्तृ), भातु (भ्रातृ), सद्दान रूपानि होन्ति ।

शब्दार्थसंग्रह

अनुपाय-पु० वाईट उपाय, वाईट साधन.
धन-न० द्रव्य.
वड्ढि (वृद्धि)-स्त्री० भरभराट, वाढ.
इच्छन्त-पु० इच्छिणारा, इच्छा करणारा.
सामी (स्वामी)-पु० मालक.
पाणातिपात (प्राणातिपात)-पु० प्राण घेणें, हिंसा करणें.
वेरमणी-स्त्री० निवृत्त होणें, अलिप्त होणें.
सिक्खापद (शिक्षापद)-न० व्रत, नियम, दीक्षा.
समादियामि-घेतो. स+आ+दा-चें अपवादात्मक वर्त. प्र. पु. ए. व.
धम्मचारी-पु० धर्मानें वागणारा.
ब्रह्मचारी-पु० ब्रह्मचारी.
सच्चवादी-वि० खरें बोलणारा-री-रें.
परम्मरणा-मरणानन्तर.
सुगति-स्त्री० चांगली स्थिति, सद्गति.
दुस्सील (दु:शील)-पु० वाईट वर्तनाचा मनुष्य.
जीवित-न० जगणें, जीवन.
झायी-पु० ध्यानधारणा करणारा.
सीली (शीलिन्)-पु० शीलवान्, चांगल्या वर्तनाचा मनुष्य.
एकाह (एक+अहं)-एक दिवस.
सेय्यो (श्रेयः)-वि. उत्तम, भरभराटीचा.
याव (यावत्)-क्रि० वि० जोंपर्यंत.
आगमन-न० येणें.
एत्थेव (एत्थ+एव) येथेंच, एत्थ (अत्र) अ. एव. अ.
किं (किम्) अ० प्रश्नार्थक सर्वनाम. काय.
पन-अ० पण.
उदर-न० पोट.
पब्बजि-तू सन्यास घेतलास,
प+वज (परि+व्रज्)-पब्बजति. पब्बजि १ गण. भूतकाळ द्वि.तू. पु. ए. व.
खिप्प (क्षिप्र)-अ० लवकर.
पटि+नि+वत (प्रति+नि+वृत्) -परतणें, परत फिरणें. पटिनिवत्तति. १ ग०
निच्च (नित्य)-वि० नेहमीं.
कामगवेसी (कामगवेषिन्)-वि० विषय शोधणारा-री-रें.
सुख-न० सुख.
यावजीव-जन्मभर.
मित्त (मित्र)-पु० मित्र.
आचरिय (आचार्य)-पु० शिक्षक.
ञाति (ज्ञाति)-स्त्री० नातेवाईक.
भरिया(भार्या)-स्त्री० बायको,पत्नी.

पाप–न० पाप.
पारगामी (पारगामिन्)–पु० पत्करलेलें काम पार पाडणारा.
मनुस्स (मनुष्य)–पु० माणूस.
अप्पक (अल्पक)–वि० थोडें.
दसरथ महाराज (दशरथ महाराज) –पु० महाराजा दशरथ.
रामपण्डित–पु० दशरथाच्या मुलाचें नाव.
इध (इह)–अ० येथें.
वसन्त–पु० राहणारा.
अन्तराय–पु० विघ्न.
अरञ्ञ (अरण्य)–न० अरण्य, वन.
सामन्तरज्ज (सामन्तराज्य) न० मांडलिकाचें राज्य, जवळचें (सीमेवरचें) राज्य.
लक्खण (लक्ष्मण)–पु० दशरथाचा पुत्र.
सीता–पाली वाङ्मयात सीता ही राम व लक्ष्मण यांची बहीण आहे (दशरथजातक).
पासाद (प्रासाद)–पु० राजवाडा.
ओ+तर (अव+तृ तर)–उतरणें. १ गण. ओतरति.
अम्बरुक्ख (आम्रवृक्ष)–पु० आम्ब्याचें झाड.
आ+रुह–चढणें. आरुहेय्य–मी चढेन. १ ग०

यावदत्थं–अ० पोटभर, पुरेसें.
अम्बफल–न० आंबा.
उच्छङ्ग (उत्सङ्ग)–पु०ओचा,मांडी.
पूर–भरणें. १,१० ग० पूरेय्य–मी भरीन.
पण्डित–पु० शहाणा मनुष्य.
अप्पिय(अप्रिय) वि०अप्रिय, वाईट.
वाचा–स्त्री० वाणी.
न–अ० नाहीं.
वद (वद्)–१ ग० बोलणें. वदेय्यु–बोलतील.
यदा–अ० जेव्हा.
पिपासित–वि० तहान लागलेला स्त्री-लें.
भू, भव–१ ग० होणें, असणें.
भवेय्याथ–तुम्ही व्हाल.
तदा–अ० तेव्हा.
तळाक (तडाग)–पु० तळें.
खण (खन्)–१ ग० खणणें.
खणेय्याथ–तुम्ही खणाल.
नहि–अ० नाहीं.
भन्ते–अ० महाराज.
भज (भज्)–१ ग० पूजा करणें, सगत धरणें.
न भजे–सगत धरू नये.
पापक–पु० पापी.
मित्त–पु० न० मित्र.
पुरिसाधम (पुरुषाधम)–नीच मनुष्य.

कल्याण—न०पु० कल्याण, कल्याण-कारक
पुरिसुत्तम (पुरुषोत्तम)—पु० उत्तम मनुष्य
अक्कोध (अक्रोध)—पु०न रागावणें.
जिने—जिंकावें. जि जय धातूचें विध्यर्थ तृ. पु. ए. व.
कोध (क्रोध)—पु० राग, क्रोध.
असाधु—पु० दुर्जन, वाईट.
साधु—पु० चांगला, चांगलेपणा.
कदरिय (कदर्य)—पु० कृपण, चिक्कू.
दान—न० दान.
सच्च (सत्य)—न० खरें.
अलिकवादि (अलिकवादिन्)—पु० खोटें बोलणारा.
काम—पु० विषय, कामभोगेच्छा.
जन—४ ग० उत्पन्न होणें. जायते—उत्पन्न होतो.
सोक (शोक)—पु० शोक, दुःख.
विप्पमुत्त (विप्रमुक्त)—वि० मुक्त झालेला ली-लें.

१ अनुपायेन धन च वड्ढिं च इच्छन्तो सामी महानास पापुणेय्य। २ पाणातिपाता वेरमणीं सिक्खापदं समादियामि। ३ धम्मचारिनो, ब्रह्मचारिनो, सच्चवादिनो च परमरणा सुगतिं पापुणेय्युं। ४ दुस्सीलस्स जीवितस्मा झायिनो सीलिनो च एकाह जीवितं सेय्यो। ५ याव मम आगमना तुम्हे एत्थेव होथ। ६ किं पन त्वं उदरस्स कारणा पब्बजि। ७ किं कारणस्मा मम पुत्तो रोग्प पटिनिवत्तति। ८ निच्च कामगवेसिनो सुखं न पापुणन्ति (पप्पोन्ति)। ९ यावजीवं अम्हे पितुस्स, सामिस्स, मातुया, मित्तान, आचरियान, ञातीन, भरियाय च पापं न अस्सोसिंसु। १० पारगामिनो मनुस्सा धम्पका होन्ति। ११ दसरथमहाराजा आह—रामपण्डित, इध वसन्तान तुम्हाकं अन्तरायो भवेय्य, तुम्हे अरञ्ञं वा सामन्तरज्जं वा गच्छथ। अथ पितुस्स वचन रामपण्डितो, लक्खणो, सीता च अस्सोसुं पितरं दसरथं च वन्दिसु पासादा च ओतरिंसु। १२ अद्द अम्हेसु आम्हेयं यावदत्थं च अम्बफलानि खादेय्य, उच्छङ्ग च पूरेय्यऽति। १३ पण्डिता अप्पियं वाचं न वदेय्युऽति। १४ यदा तुम्हे पिपासिता भवेय्याथ, तदा तुम्हे तळाकं गच्छेय्याथ, नहि भन्ते।

न भजे पापके मित्ते न भजे पुरिसाधमे ।
भजेथ मित्ते कल्याणे भजेथ पुरिसुत्तमे ॥ ६ ॥
(धम्मपद, पण्डितवग्ग गाथा ७८)

अक्कोधेन जिने कोध असाधु साधुना जिने ।
जिने कदरिय दानेन सच्चेनालिकवादिन ॥ ७ ॥
(धम्मपद, कोधवग्ग २२३ गाथा)

कामतो[1] जायते सोको कामतो जायते भय ।
कामतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भय ॥ ८ ॥
(धम्मपद, पियवग्ग २१५ गाथा)

शब्दार्थसंग्रह

शहाणे लोक–विञ्ञू, विञ्ञु. पु०
दोष देणें–उप+वद १ग० उपवदति.
दोष देतील–उपवदेय्यु.
असें–इति, अ०
थोडेंसुद्धा–किंचिदपि.
दुराचरण–खुद्द वि०
करूं नये–न समाचरे, स+आ+चर १ ग० आचरणें.
जेव्हां–यदा, अ०
बोधिसत्त्व–बोधिसत्त. पु०
माता–मातु (मातृ). स्त्री० मातेच्या–मातुया.
उदर–कुच्छि (कुक्षि). स्त्री० उदर. न०
जन्मणें–उद्+पत ४ ग० उप्पज्जति. जन–जायति, ग०
तेव्हां–तदा. अ०
कफ–सेम्ह. पु०
रक्त–रुहिर (रुधिर). न०
मारलेला नसणें–अमक्खित. वि०
जर–सचे, यदि. अ०
तुम्ही–तुम्हे (तुम्ह शब्द प्र०न०व०)
आई–मातु (मातृ). स्त्री०
वडील–पितु (पितृ). पु०
सेवा करणें–भज–भजति १ ग० सेव–सेवति १ ग०
ते–ते. 'त' शब्द पु० प्र० न० व०
पाप–पाप न०

---

१ 'नामा'पुढे तो (तस्) हे अव्यय लाविलें असता पंचमीचा अर्थ होतो. गामतो–गावातून, सालातो–शाळतून, पुप्फतो–फुलातून (फुलापासून).

दूर करणें–नि+वर (वृ) १,१० ग० *निवारेति, निवारयति.* दूर करतील–निवारेय्यु
कला–सिप्प (शिल्प). न०
शिकविणें–सिक्ख १ ग०
योग्य–पटिरूप. वि०
मुलगी–कञ्ञा. स्त्री० योग्य मुलीशीं–*पटिरूपाय कञ्ञाय.*
लग्न लावणें–स+युज. १,१० ग० सयोजेति, सयोजयति. सयोजेय्यु.
वाटा, हिस्सा–दायज्ज. (दायाद्य)न०
देणें–दा–ददाति, देति, ३ ग० देतील–ददेय्यु.
लोक–मनुस्स. पु०
दारू–मज्ज (मद्य). न०
पिणें–पा–पिव–पिवति, १ ग० पिणार नाहींत–न पिवेय्यु.
जुगार–अक्ख (अक्ष). पु०
जुगार खेळणें–दिव–दिव्वति, ४ग०
वेश्यागमन–वेसियागमन. न०
व–च. अ०
परस्त्रीगमन–परत्थिगमन. न०
एकमेकांशीं–अञ्ञमञ्ञ. अ०
भांडणें–वि+वद, १ ग० विवदति,
सुखानें राहणें–रमन्ति.
आरोग्य–आरोग्य. न०
द्रव्य–धन, वित्त न०
आनंद–आनंद. पु०

मिळविणें–प+आप–पप्पोति, पापुणाति. ५ ग० मिळवतील–पापुणेय्यु.
उंदीर–मूसिक, उंदुर. पु०
मांजर–मज्जार(मार्जार),बिळार.पु०
आणि–च. अ०
साप–सप्प (सर्प). पु०
भिणें–भी–भायति, १० ग०
मुंगूस–नकुल. पु०
गरुड–वेनतेय. पु०
विंचु–विच्छिक (वृश्चिक). पु०
पाल–घरगोळिका. स्त्री०
कावळा–काक,वायस,धङ्क(ध्वाङ्क्ष). पु०
घुबड–कोसिय. पु०
चोर–चोर. पु०
शिपाई–राजपुरिस. पु०
अधिकारी–नियुत्त. अधिकारी. पु०
मृत्यु–मच्चु. पु०
रोग–आबाध. पु०
शिक्षा–दण्ड. पु०
अपकीर्ति–अयस. न०
दोकारलेलें–मुच्छन. न० न दोकारलेलें–दुच्छन.
घर–घर, गेह, आवास, निवेसन. पु०
पाऊस–वुट्ठि (वृष्टि). स्त्री०
पडणें–पत १ ग० पतति, पडेल–पते, पतेय्य.

परंतु—पन. अ०
राष्ट्र—रट्ठ, न०
हिंडणें—चर. १ ग० चरति, हिंडेन—
चरेय्यामि.
धर्म—धम्म (धर्म). पु०
उपदेश करणें—ओ+वद. १ ग०
उपदेश करीन—ओवदेय्यामि.
असें—इति. पु०
गौतम—गोतम. पु०
भिक्षु—भिक्खु. पु०
उद्देशून आरम्भ, उद्दिस्स, उपधाय, अ०
म्हणाला—आह, अब्रवि, ब्रू मू०
का० तृ० पु० ए० व०
श्रीमंत—अड्ढ. पु०
दरिद्री—दळिद्द. पु०
आंधळा—अन्ध. पु०
पांगळा—पङ्गुळ, पङ्गु. पु०
मदत करतील—साहाय्य करिस्सन्ति.
विद्वान्—पण्डित पु०
अशिक्षित—अपण्डित पु०
शिकविणें—सिक्ख. १ ग०

पालींत भाषांतर करा —

१. ब्राह्मणे लोक दोष देतील असें थोडेंसुद्धां दुराचरण करूं नये. २. जेव्हां बोधिसत्व मातेच्या उदरांतून जन्मतो, तेव्हां कफानें, रक्तानें माखलेला नसतो. ३. जर तुम्ही आईवडिलांची सेवा कराल तर ते तुम्हांला पापकर्मांपासून दूर करतील, कला शिकवतील, योग्य मुलीशीं लग्न लावतील. ४. लोक दारू पिणार नाहींत, जुगार खेळणार नाहींत, वेश्यागमन व परस्त्रीगमन करणार नाहींत (न आचरेय्यु), एकमेकांशीं भांडणार नाहींत (कलह न करिस्सन्ति), सधार्नें राहतील तर ते आरोग्य, द्रव्य, आनंद मिळवतील व सुखानें राहतील. ५. उंदीर मांजराला (मज्जारम्हा) आणि सापाला भितात, साप मुंगसाला आणि गरुडाला भितात, विंचू पालीला भितात, घुबडें कावळ्याला भितात, चोर शिपायांना भितात, शिपाई अधिकाऱ्यांना भितात, लोक मृत्यूला, रोगाला, निंदेला, अप-कीर्तीला भितात. ६. न शेकारलेल्या घरांतून पाऊस पडेल, परंतु शेकार-लेल्या घरांतून पडणार नाहीं. ७. मी राष्ट्रांराष्ट्रांतून (रट्ठा रट्ठं) हिंडेन आणि माणसांना धर्मोपदेश करीन, असें गोतम भिक्षूंना उद्देशून म्हणाला. ८. श्रीमंत दरिद्र्यांना, आंधळ्यांना, पांगळ्यांना मदत करतील आणि विद्वान् अशिक्षि-तांना शिकवतील तर राष्ट्राची उन्नति होईल. (रट्ठं उन्नतिं गच्छेय्य)

प्रश्नसंग्रह ५

१. विध्यर्थांचा उपयोग सांगून कोणत्याहि चारांचीं उदाहरणें द्या

२. पञ्चमीचा उपयोग सांगा आणि भीति, रक्षण यांच्या अर्थांच्या शब्दांचा वाक्यांत उपयोग करा.

३. रूपें ओळखाः—दण्डिनो, पितरो, पितुस्स, रञ्ञे, अदेय्यासि, पापुणेय्यु.

४. चतुर्थी व सप्तमी द्याः—पुञ्ञकारी, सीली, छत्ती.

छट्ठो पाठो

पूर्वतयारी.—दासी, नदी शब्द पाठ करणें.

षष्ठ गण

सहाव्या गणातील धातूंना 'अ' विकरण लागते. ह्या गणातल्या धातूंतील स्वराचा पहिल्या गणातील धातूंप्रमाणें गुण होत नाहीं.

इस (इष् इच्छ्)-इच्छिणें. इच्छति.

पुच्छ (प्रच्छ् पृच्छ्)-विचारणें. पुच्छति.

मर (मृ म्रिय्)-मरणें. मरति.

विस (विश्)-शिरणें, घुसणें. उप + विस्-बसणें. विसति, उपविसति.

खिप (क्षिप्)-टाकणें. खिपति.

लिख (लिख्)-लिहिणें. लिखति.

दिस (दिश्)-दाखविणें उप+दिस-उपदेश करणें. दिसति, उपदिसति.

तुद (तुद्)-दुःख देणें. तुदति.

भविष्यकाळ प्रत्यय

परस्मैपद			आत्मनेपद	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
इस्सामि	इस्साम	प्र. पु.	इस्सं	इस्साम्हे
इस्ससि	इस्सथ	द्वि. पु.	इस्ससे	इस्सव्हे
इस्सति	इस्सन्ति	तृ. पु.	इस्सते	इस्सन्ते

फळ्यावर लिहून समजावून देणें.

धातु	विकरण	भविष्यकाळ परस्मैपद प्र. पु. ए'व. प्रत्यय.
इस इच्छ	अ	इस्सामि

इच्छ–इच्छ् + अ = इच्छ.

१. भविष्यकाळाचे प्रत्यय जोडण्यापूर्वी एक स्वरापेक्षां अधिक स्वर असलेल्या धातूच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो. जसें:–इच्छ–इच्छ् + इस्सामि= इच्छिस्सामि. इच्छ् + इस्साम = इच्छिस्साम. इच्छ् + इस्ससि = इच्छिस्ससि. इच्छ् + इस्सथ = इच्छिस्सथ. इच्छ् + इस्सति = इच्छिस्सति. इच्छ् + इस्सन्ति = इच्छिस्सन्ति. आत्मनेपदी.–इच्छ् + इस्स = इच्छिस्स. इच्छ् + इस्साम्हे = इच्छिस्साम्हे. याप्रमाणें पुढील रूपें बनवा.

इस (इच्छ)—इच्छिणें. पुच्छ—विचारणें.

ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
इच्छिस्सामि	इच्छिस्साम	प्र. पु.	पुच्छिस्सामि	पुच्छिस्साम
इच्छिस्ससि	इच्छिस्सथ	द्वि. पु	पुच्छिस्ससि	पुच्छिस्सथ
इच्छिस्सति	इच्छिस्सन्ति	तृ. पु.	पुच्छिस्सति	पुच्छिस्सन्ति

मर (मृ म्रिय)—मरणें. लिख—लिहिणें.

मरिस्सामि	मरिस्साम	प्र. पु.	लिखिस्सामि	लिखिस्साम
मरिस्ससि	मरिस्सथ	द्वि पु.	लिखिस्ससि	लिखिस्सथ
मरिस्सति	मरिस्सन्ति	तृ. पु.	लिखिस्सति	लिखिस्सन्ति

भविष्यकाळाचा उपयोग

भविष्यकाळाचें रूप, चार दिवसानंतर क्रिया होणार आहे असें दाखवितें. अम्हे गामं गमिस्साम।

ईकारन्तो इत्थिलिङ्गो दासी सद्दो।

दासी	दासी, दासियो	पठमा
दासिं	दासी, दासियो	दुतिया
दासिया	दासीहि, दासीभि	ततिया
दासिया	दासीनं	चतुत्थी

दासिया	दासीहि, दासीभि	पञ्चमी
दासिया	दासीनं	छट्ठी
दासिया, दासियं	दासीसु	सत्तमी
दासि	दासी, दासियो	आलपन

एवं भिक्खुणी (भिक्षुणी), देवी, दब्बी(दर्वी), ब्राह्मणी, वापी, काकी, इसी, कुमारी, इत्थी (स्त्री), व्यग्घी (व्याघ्री) इच्चादयो इकारन्ता इत्थिलिङ्गा।

ईकारन्तो इत्थिलिङ्गो नदी सद्दो।

नदी	नदी, नदियो, नज्जो	पठमा
नदिं	नदी, नदियो, नज्जो	दुतिया
नदिया, नज्जा	नदीहि, नदीभि	ततिया
नदिया, नज्जा	नदीनं	चतुत्थी
नदिया, नज्जा	नदीहि, नदीभि	पञ्चमी
नदिया, नज्जा	नदीनं	छट्ठी
नदिया, नदियं, नज्जा, नज्जं	नदीसु	सत्तमी
नदी	नदी, नदियो, नज्जो	आलपन

षष्ठीचा उपयोग

षष्ठीचा मुख्य अर्थ संबंध असा आहे.

१ *स्वस्वामिभाव जन्यजनकभाव, सेव्यसेवकभाव अवयवावयवीभाव अंशांशीभाव, गुणगुणीभाव, इत्यादिसर्वांत 'संबंध' षष्ठी विभक्ति दर्शविते.* (१) स्वस्वामीभाव.—ममघर, ममधन। (२) जन्यजनकभाव —राहुलस्स जनको गोतमो। (३) सेव्यसेवकभाव —गोतमस्स असोको नाम भूपो सेवको। (४) अवयवावयवीभाव —बलिवद्दस्स सिंग। (५) अंशांशीभाव —मत्तिकाय कणो। (६) गुणगुणीभाव —गोतमस्स पञ्ञा।

२ पुष्कळांतून एका भागाचा एखाद्या बाबतींत निराळेपणा सांगण्याच्या वेळीं ज्यापासून निराळेपणा दाखवावयाचा त्या शब्दाची षष्ठी किंवा सप्तमी

योजतात. जसें:—पच्चह धम्मपद नाम पोत्थकं पठन्तेसु (किंवा पठन्तानं मनुस्सानं) मनुस्सेसु धम्मपदे य वुत्तं तं करोन्ता मनुस्सा सेट्ठा। एतेसु अस्सेसु सेतो अस्सो सीघं गच्छति।

३ भेद, अंतर, या अर्थांचे शब्द षष्ठीशीं योजतात. जसें:—को भेदो हंसकाकानं।

शब्दार्थसंग्रह

एत्थ (अत्र)–अ० येथें.
दानि, इदानि–अ० आता, हल्लीं.
य (यत्)–जें.
त (तत्)–तें.
इतो (इतः)–अ० येथून.
सुवे (श्वः)–अ० उद्या.
भूप–पु० राजा.
वेतन–न० पगार. वेतनत्थ–पगारासाठीं.
लेस–पु० लेस.
ततो (ततः)–अ० नंतर.
अमच्च (अमात्य)–पु० प्रधान.
बाल–पु० मूर्ख.
खो (खलु)–अ० खरोखर.
असि–तू आहेस, 'अस्' धातु वर्तमा० द्वि. पु. ए. व.
माणव–पु० तरुण मनुष्य.
पत्थयसे (प्रार्थयसे)–प+अत्थ–इच्छा धरणें पत्थयति–ते. १० ग०
अपत्थिय (अप्रार्थ्य)–अलभ्य. इच्छा करण्यास अयोग्य.
मन (मन्)–मानणें. ४,८ मञ्ञति, मनुते. ग०
नहि–अ० नाही.
लच्छसि–लभ् धातूचें 'लप्स्यसे' ह्या संस्कृत रूपावरून बनलेलें. मिळवशील. भ. द्वि. पु. ए.
चन्दसुरिय (चन्द्रसूर्य)–पु० चन्द्र आणि सूर्य.
धम्मपदअट्ठकथा–'धम्मपद' यावरील टीका. (अर्थाच्या स्पष्टीकरणाकरिता).
परिमण्डल–न० गोल–(गुंडाळणें). कासोटा वगैरे न घालता वर्तुळाकार नेसणें.
निवासेस्सामि–नि+वस १ ग० (प्रयोजक) भ. का. प्र. पु. ए. व. नेसेन.
सिक्खा (शिक्षा)–स्त्री० नियम.
करणीय–विध्यर्थ वि० करावें.
अतिमहन्त–वि० फार मोठा–ठी–ठें.
कबळ (कवल)–पु० घास.
चपुचपुकारक–पु० जेवताना 'चप-चप' असा शब्द करणें.
भुज–खाणे ७ ग० भुञ्जिस्सामि भ० प्र. पु. ए. व.

सयनगत (शयनगत)-वि० बिछान्यावर असलेला-ली, लें.
अगिलान (अग्लान)-वि० आजारी नसलेला-ली-ले.
दिस-उपदेश करणें. ६ ग०
पातिमोक्ख (प्रातिमोक्ष)-न० एका पुस्तकाचें नाव, यात भिक्षूंनीं व भिक्षुणींनीं कोणत्या गोष्टी कराव्या व कोणत्या गोष्टी करू नयेत, यासंबंधींचे नियम आहेत
सेरिय (शैक्ष)-वि० शिकण्याजोगें.
पिय (प्रिय)-वि० आवडता-ती-ते.
अदस्सन (अदर्शन)-न० न भेटणें, न दिसणें.
अप्पिय (अप्रिय)-वि० नावडता-ती-ते.
दस्सन (दर्शन)-न० भेटणें, दिसणें.
चण्डपज्जोत (चण्डप्रद्योत)-पु० एका राजाचें नाव.
उदेन-पु० एका राजाचें नाव.
चोरगेह-न० तुरुंग.
प+खिप (प्र+क्षिप्)-टाकणें. पक्खिपति. १ ग०
अम्भो-अ० संबोधनार्थी, अहो.
हत्थिकन्तमन्त-पु० हत्तीला वश करण्याचा मंत्र.
सचे-अ० जर.
कारण-न० शिक्षा, दंड.
सरीर (शरीर)-न० शरीर.
इस्सर (ईश्वर)-पु० ईश्वर.
पन-अ० पण.
चित्त-न० मन.
वत्थु-न० गोष्ट.
भूतपुब्ब (भूतपूर्वम्)-अ० पूर्वी.
अञ्ञतर (अन्यतर) सर्वनाम-एक.
महल्लक-वि० म्हातारा-री-रें.
दहर-वि० तरुण तरुणी.
गब्भिनी(गर्भिणी) स्त्री० गरोदर स्त्री.
पजापती-स्त्री० स्त्री.
आपण-पु० बाजार.
मक्कटच्छापक-पु० माकडाचें पिलूं.
कीळापनक-न० खेळणें.
भोति-हे स्त्रिये.
कुमारिका-स्त्री० कुमारिका.
वि+जन-जन्मणें. विजायति. ४ ग०
मज्झिमनिकाय-पु० सुत्तपिटकातील एका ग्रंथाचें नाव.
गोतम (गौतम)-पु० गौतमबुद्ध.
सुद्धोदन (शुद्धोदन)-पु० गौतमबुद्धाच्या पित्याचें नाव.
जननी-स्त्री० आई.
महामाया-स्त्री० गौतमबुद्धाच्या आईचें नाव.
भरिया (भार्या)-स्त्री० पत्नी.
यसोधरा (यशोधरा)-स्त्री० गौतमबुद्धाच्या पत्नीचें नांव.

राहुल–पु० गौतमबुद्धाच्या पुत्राचें नांव.
पति–पु० नवरा.
जनक–पु० बाप.
ससुर (श्वशुर)–पु० सासरा.
सस्सु (श्वश्रु)–स्त्री० सासू.
जनक–पु० बाप.
सामिभाता (स्वामिभ्राता)–पु० दीर, नवऱ्याचा भाऊ.
देवर–पु० दीर.
भगिनी–स्त्री० बहीण
ननन्द (ननान्द)–स्त्री० नणद.
जाया–स्त्री० पत्नी.
भातिक–पु० भाऊ.
साल–पु० बायकोचा भाऊ.
मातुल–पु० मामा, आईचा भाऊ.
पजापती–स्त्री. पत्नी.
मातुलानी–स्त्री० मामी, मामाची पत्नी.
मातुभाता (मातृभ्राता)–पु० आईचा भाऊ.
कञ्ञा (कन्या)–स्त्री० मुलगी.
जामाता (जामातृ)–पु० जावई, मुलीचा नवरा.
सुण्हा (स्नुषा)–स्त्री० सून, मुलाची बायको.
नत्ता (नप्ता, नप्तृ)–पु० नातू, मुलाचा किंवा मुलीचा मुलगा.
पितामह–पु० आजोबा, वडिलांचे वडील.
पितामही–स्त्री० आजी, वडिलांची आई.
मातामह–पु० आईचे वडील.
मातामही–स्त्री० आईची आई.
मातुच्छा–स्त्री० मावशी, आईची बहीण.
पितुच्छा–स्त्री० वडिलांची बहीण.
मुग्गुद्ध–पु० मानी.
द्विपद–पु० माणूस.
सेट्ठ (श्रेष्ठ) पु. श्रेष्ठ, उत्तम.
आजानीय–पु० शिक्षित.
चतुप्पद (चतुष्पद)–पु० चार पायांचा प्राणी
सुस्सूसा (शुश्रूषा)–स्त्री० सेवा.
सेट्ठा (श्रेष्ठा)–स्त्री० श्रेष्ठ, उत्तम.
अस्सव–पु० आज्ञाधारक, ताब्यात असणें.
संयुत्तनिकाय–पु० सुत्तपिटकांतील एका पुस्तकाचें नांव.
धज (ध्वज)–पु० निशाण.
रथ–पु० रथ.
पञ्ञाण–न० खूण, चिन्ह.
धूम–पु० धूर
राज–पु० राजा.
रट्ठ (राष्ट्र)–न० राष्ट्र
भत्ता (भर्ता, भर्तृ)–पु० नवरा, पति.

मराठींत भाषांतर करा.—

१. एत्थ दानि अम्हे य इच्छिस्साम त न लभिस्साम इतो च गमिस्सामाऽति। २. सुवे भूपो वेतनत्थ (वेतनाय) लेख लिखिस्सति ततो अमच्चो च अम्हाक वेतन ददिस्सति।

३. नाहो खो त्व असि माणव यो त्व पत्थयसे अपित्थिय।
मञ्ञामि त्वं मरिस्ससि नहि त्व लच्छसि चन्दसूरिये ॥
(मट्ठकुण्डलवत्थु, धम्मपदअट्ठकथा)

४. परिमण्डल निवासेस्सामीति सिक्खा करणीया। (अ) नातिमहन्त कबळ करिस्सामीति सिक्खा करणीया। (आ) न च पुचपुकारक भुञ्जिस्सामीति सिक्खा करणीया। (इ) न सयनगतस्स अगिलानस्स धम्म देसिस्सामीऽति सिक्खा करणीया। (पातिमोक्ख, सेखियाधम्म) ५ पियान अदस्सन दुक्ख अप्पियान च दस्सन। ६. चण्डपज्जोतो उदेन चोरगेहे वसितापि अपुच्छि च (आह अपवि)—अम्भो उदेन, ते हत्थिकन्तमन्तो अत्थि, त मन्त मय्ह दस्सासि? उदेनो आह—किं पन त्व म वन्दिस्ससि?। चण्डपज्जोतो आह—न अह वन्दिस्सामी'ति। उदेनो आह—अह तुम्ह मन्त न दस्सामीऽति। ७ चण्डपज्जोतो आह—सचे त्व मय्ह मन्त न दस्ससि कारण ते (तुम्ह) करिस्सामीऽति। उदेनो आह—त्व मय्ह कारण करोहि, सरीरस्स मे इस्सरो न पन चित्तस्साऽति। (वासुलदत्ताय वत्थु, धम्मपद अट्ठकथा) ८ भूतपुब्ब अञ्ञतरस्स ब्राह्मणस्स महल्लकस्स दहरा गब्भिनी पजापती अहोसि। ९ अथ पजापती ब्राह्मण एतदवोच—गच्छ त्व ब्राह्मण, आपणा मक्कटच्छापक आनेहि यो मे कुमारकस्स कीळापनको भविस्सती'ति। १०. ब्राह्मणो—सचे पन त्व भोति कुमारिक विजायिस्ससि तस्सत्थ अह आपणा मक्कटछापक आनिस्सामीऽति। (मज्झिमनिकाय, मज्झिमपण्णासक उपालिसुत्त।)

टीप—१ शब्द, अव्यय, क्रियापद याच्यापुढे ' इति ' आल्यास 'इति'-मधील 'इ'चा लोप होतो हा लोप दाखविण्याकरिता 'इ'च्या जागीं ऽ असें किंवा (') असें चिन्ह घालतात (किंवा दोन्हीं चिन्हें योजीत नाहींत) आणि ' इ ' मागील ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो.

११. गोतमस्स पिता सुद्धोदनो, जननी महामाया, भरिया यसोधरा, पुत्तो राहुलो। १२. पतिस्स जनको सस्सु अथवा भरियाय जनको सस्सु। १३. पतिस्स जननी सस्सु अथवा भरियाय (पजापतिया) जननी सस्सु। १४. सामिभाता तु देवरो। १५. सामिस्स भगिनी ननन्दा। १६. जायाय भातिको सालो। १७. मातुलस्स पजापती मातुलानी। १८. मातुभाता तु मातुलो। १९. कञ्ञाय पति जामाता। २०. पुत्तस्स भरिया सुण्हा। २१. पुत्तस्स वा कञ्ञाय वा पुत्तो नत्ता। २२. पितुनो पिता पितामहो (अय्यको), माता पितामही। २३. मातुया पिता मातामहो, माता मातामही। २४. मातुया भगिनी मातुच्छा। २५. पितुस्स भगिनी पितुच्छा।

सम्बुद्धो द्विपदं सेट्ठो आजानीयो चतुप्पदं।
सुसूसा सेट्ठा भरियानं यो च पुत्तान अस्सवो ॥१०॥
(संयुत्तनिकाय, देवतासंयुत्त, नलवग्ग).
धजो रथस्स पञ्ञाणं धूमो पञ्ञाण अग्गिनो।
राजा रट्ठस्स पञ्ञाणं भत्ता पञ्ञाण इत्थिया ॥११॥
(संयुत्तनिकाय)

शब्दार्थसंग्रह

विमला–विमला, स्त्री०
नावाची–नाम.
स्त्री–इत्थी, स्त्री०
वैद्य–वेज्ज, रोगहारी, तिकिच्छक. पु०
म्हणाली–आह, अब्रवि, अवोच.
हल्लीं–इदानि. अ०
म्हणून–अतो (अतः). अ०
मला–मय्हं, म.
औषध–ओसध, भेसज्ज (भेषज). न०
द्यावें–दातब्ब, ददाथ.
तुम्हाला–तुम्हाकं.
देणें–दा. ३ ग० देईन–ददिस्सामि, द्याल–ददिस्सथ.
तुम्ही–तुम्हे.
काय–किं. अ०
जर–सचे, यदि. अ०
डोळा–नेत्त (नेत्र), लोचन, चक्खु (चक्षु). न०
पूर्वीप्रमाणे–पाकतिक (प्राकृतिक). वि०

करणें–कर (कृ) ८ ग० करोति.
कराल–करिस्सथ.
हजार–सहस्स (सहस्र). वि०
नाणें–कहापण (कार्षापण). न०
हिंसा–हिंसा. स्त्री० पाणातिपात. पु०
व्यभिचार–व्यभिचार. पु०
चोरी–अदिन्नादान. न०
असत्यभाषण–मुसावाद. पु०
सोडणें–हा. ३ ग० तुम्ही सोडणार नाहींत–न जहिस्सथ.
व–च. अ०
पुण्यकर्म–पुञ्ञकम्म. न०
ही, सुद्धां–अपि. अ०
दुःख–दुक्ख. न०
सुटणें–मुच (मुञ्च). ७ ग० तुम्ही सुटणार नाहींत. न मुञ्चिस्सथ.
सुख–सुख. न०
मिळविणें–प+आप. ५ ग० लभ. १ ग० मिळविणार नाहींत. न० पापुणिस्सथ, लभिस्सथ.
राजा–भूप. पु०
प्रधान–अमच्च. पु०
महिन्यानें–मासे.
राजपुत्र–राजपुत्त. पु०
विवाह–आवाह. पु० पालींत मुलाच्या विवाहास 'आवाह' (दुसऱ्याची मुलगी आपल्या घरीं आणणें) असें म्हणतात. मुलीच्या विवाहास 'विवाह' (आपली मुलगी दुसऱ्याच्या घरीं देणें) असें म्हणतात.
होणें–हु. भू (भव). १ ग० होईल. हेस्सति.
तेव्हां–तदा. अ०
कोणते–के. 'क' शब्द. पु.प्र. ब. व.
लोक–जन, लोक. पु०
कोणतीं कामें–कानि कम्मानि.
चांगल्या रीतीनें–सम्मा (सम्यक्). अ०
जयत–जयन्त. पु०
नावाचा–ची–चें–नाम. अ०
सोनार–सुवण्णकार, नालिन्धम. पु०
कंठा–कण्ठभूसा. स्त्री०
भिकबाळी–कण्णिका. स्त्री० कण्णविभूसन. न०
आंगठी–अङ्गुलीयक. न०
मोत्यांचा हार–मुत्तावली. स्त्री०
कमरपट्टा–मेखला, रसना. स्त्री०
पैंजण–नूपुर. स्त्री० पादकटक. न०
नथ–नत्थुभूसा. स्त्री०
इत्यादि–इच्चादि.
डागिणा–पसाधन, पिलन्धन, आभरण. न०
सोन्याचा करंडा–सुवण्णसमुग्गक. पु०
भांड–पत्त (पात्र). न०
गडवा–घट. पु०
बनविणें–कर. ८ ग०

सुगाहु–सुगाहु. पु०
शिंपी–सिब्बक. पु०
कपडा–वथ. न०
शिवणें–सिव ४ ग० सिब्बति.
शिवील–सिब्बिस्सति.
नदक–नन्दक. पु०
चांभार–चम्मकार (चर्मकार).पु०
जोडा–उपाहन (उपानह). पु०
पादु. स्त्री०
जोतिदास–जोतिदास. पु०
परीट–रजक, निन्नेजक. पु०
दररोज–पच्चह, निबद्ध. अ०
कपडा–वत्थ न०
धुणें–धोव १ ग० धुईल–धोविस्सति.
सुमन–सुमन. पु०
माळी–उय्यानपाल, मालाकार. पु०
फुलांच्या माळा–पुप्फमाला (पुष्प-
माला). स्त्री०
गुच्छ–गच्छ. पु०
यशदत्त–यसदत्त. पु०
कुंभार–कुंभकार, कुलाल. पु०
रांजण–घट, कुंभ. पु०
जीवक–जीवक. पु०
रंगारी–रंगाजीव. पु०
भिंत–भित्ती. स्त्री०
सुतार–तच्छक (तक्षक). पु०
मांडव–मण्डप. पु०
मित्तविंदक–मित्तविन्दक. पु०
नोकर–दास. पु०

चोहोंकडे–सब्बत्थ (सर्वत्र). अ०
पताका–पताका. स्त्री०
निशाण–धज (ध्वज) पु०
विजेचा दिवा–विज्जुदीप. पु०
दिवे लावील–'दीपयिस्सति'. 'दीप'
शब्दावरून नामधातूचें भू० का०
तृ. पु. ए. व. जलिस्सति.
सुनीत–सुनीत. पु०
भंगी–पुप्फछड्डक. पु०
संडास–उच्चारघर, गूथघर. न०
मोरी–पस्सावघर न०
साफ ठेवील–धावु करिस्सति.
विजया–विजया. स्त्री०
मोलकरीण–दासी. स्त्री०
चूल–चुल्ली. स्त्री०
अंगण–अंगन. न०
शेण–गोमय. न०
सारवणें–लिप. ७ ग० लिम्पति.
भद्रदत्त–भद्दत्त. पु०
आचारी–भत्तकारक, सूद, ओदनिक.
पु०
वीतशोक–वीतसोक. पु०
वाणी–वाणिज. पु०
बाजार–आपण. पु०
तांदूळ–तण्डुल.
गहूं–गोधूम. पु०
हरभरा–चणक. पु०
वाटाणा–कलाय. पु०
गूळ–गुळ (गुड), फाणित. पु०

१ (अ) धातूला संकेतार्थाचे प्रत्यय जोडण्यापूर्वी भूतकाळाप्रमाणेच धातूच्या पूर्वी 'अ' विकल्पानें लागतो.

(ब) संकेतार्थाचे प्रत्यय जोडण्यापूर्वी धातूच्या अन्त्य स्वराचा लोप होतो. छिद्-छिन्द्-अछिन्द्-अछिन्द्+इस्सं=अछिन्दिस्स (अच्छिन्दिस्स) किंवा छिन्दिस्स. अछिन्द्+इस्साम्ह=अछिन्दिस्साम्ह. अछिन्द्+इस्स=अच्छिन्दिस्स. अछिन्द्+इस्सथ=अच्छिन्दिस्सथ. अछिन्द् + इस्स=अच्छिन्दिस्स. अछिन्द्+इस्सु=अछिन्दिस्सु.

याप्रमाणें धातूच्या मागें 'अ' न जोडतां भिद्-भिन्द्, हिंस. यांचीं रूपे बनवा.

छिद (छिन्द)—कापणें

परस्मैपद

	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	(अहं) अ-छिन्दिस्सं	(अम्हे) अ-छिन्दिस्साम्ह
द्वि. पु.	(त्वं) अ-छिन्दिस्स	(तुम्हे) अ-छिन्दिस्सथ
तृ. पु.	(पुत्तो) अ-छिन्दिस्स	(पुत्ता) अ-छिन्दिस्संसु

आत्मनेपद

	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	(अहं) अ-छिन्दिस्सं	(अम्हे) अ-छिन्दिस्साम्हसे
द्वि. पु.	(त्वं) अ-छिन्दिस्ससे	(तुम्हे) अ-छिन्दिस्सव्हे
तृ. पु.	(पुत्तो) अ-छिन्दिस्सथ	(पुत्ता) अ-छिन्दिस्सिंसु

परस्मैपद भिद (-भिन्द)-फोडणें. प. प. भुज (भुञ्ज)-खाणें

ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
अ-भिन्दिस्सं	अ-भिन्दिस्साम्ह	प्र. पु.	अ-भुञ्जिस्सं	अ-भुञ्जिस्साम्ह
अ-भिन्दिस्स	अ-भिन्दिस्सथ	द्वि. पु.	अ-भुञ्जिस्स	अ-भुञ्जिस्सथ
अ-भिन्दिस्स	अ-भिन्दिस्संसु	तृ. पु.	अ-भुञ्जिस्स	अ-भुञ्जिस्संसु

याप्रमाणें रुध, हिंस, पिंस हे धातु चालवा.

संकेतार्थाचा उपयोग

दोन वाक्यार्थांमध्ये कार्यकारणभाव असून क्रिया झाली नसेल अथवा व्हावयाची असेल तेथें संकेतार्थाचा उपयोग करितात. जसें:–१. सचे तुम्हे पच्चह पाठे अ–पठिस्सथ परिक्खाय उत्तिण्णा अ–भविस्सथ। जर तुम्ही दररोज धडे पाठ कराल तर परीक्षेत उत्तीर्ण व्हाल. २. सचे देवो वस्सिस्सति धञ्ञं च तिणं च उप्पज्जिस्सति। जर पाऊस पडेल तर धान्य आणि गवत येईल (उत्पन्न होईल).

उकारन्तो इत्थिलिङ्गो धेनु सद्दो।

धेनु	धेनू, धेनुयो	पठमा
धेनुं	धेनू, धेनुयो	दुतिया
धेनुया	धेनूहि, धेनूभि	ततिया
धेनुया	धेनूनं	चतुत्थी
धेनुया	धेनूहि, धेनूभि	पञ्चमी
धेनुया	धेनूनं	छट्ठी
धेनुया, धेनुयं	धेनुसु, धेनूसु	सत्तमी
धेनु	धेनू, धेनुयो	आलपन

एवं रज्जु, नदु, विज्जु, हनु, यागु, इच्चादयो उकारन्ता इत्थिलिङ्गा।

ऊकारन्तो इत्थिलिङ्गो वधू सद्दो।

वधू	वधू, वधुयो	पठमा
वधुं	वधू, वधुयो	दुतिया
वधुया	वधूहि, वधूभि	ततिया
वधुया	वधूनं	चतुत्थी
वधुया	वधूहि, वधूभि	पञ्चमी
वधुया	वधूनं	छट्ठी
वधुया, वधुयं	वधूसु	सत्तमी
वधु	वधू; वधुयो	आलपन

एवं जम्बू, चमू, वामोरू, इच्चादयो ऊकारन्ता इत्थिलिङ्गा।

सप्तमीचा उपयोग

ही विभक्ति क्रियेचें ठिकाण (आधार), काळ, कारण दर्शविते.

(१) ठिकाण (अधिकरण)—(१) *विहारे भिक्खवो विहरन्ति ।* (२) *अहं आसने उपविसामि ।*

(२) काळः—(१) *वेसाखमासे बुद्धमहो (जयन्ति) अत्थि ।* (२) *आसाळ्हमासे देवो वस्सति ।*

(३) कारण—*दन्तेसु हञ्ञते नागो ।* (दाताकरितां हत्ती मारला जातो.) (*अभिधानप्पदीपिका, सत्तमी विभत्त्यत्थप्पकरण ।*)

सतिसप्तमी

अथ गते सुरिये, भूमिया सीतलाय जाताय, कस्सका सकटानि योजेसुं । सूर्य अस्तास जात असतां, जमीन थंड झाली असतांना, शेतकऱ्यांनीं गाड्या जुपल्या.—या वाक्यांत मुख्य वाक्य 'शेतकऱ्यांनीं गाड्या जुपल्या' हें आहे, व सूर्य अस्तास जात असतां, जमीन थंड झाली असतां असे तीन वाक्यांश Phrases आहेत, यावरून गाड्या जुपण्याच्या वेळीं परिस्थिति काय होती हें दाखविलें आहे. वरील तीन वाक्यांश निरनिराळे केले तर त्यांतून एक एक स्वतंत्र वाक्य निघेल. जसें—१ सूर्य अस्तास जात होता. २ जमीन थंड होत होती. ३ शेतकऱ्यांनीं गाड्या जुपल्या. या वाक्यांचें पालींत रूपांतर करतांना त्यांतील कर्त्यांची सप्तमी घातलेली दिसते, जसें—सुरिये, भूमिया. त्याप्रमाणें क्रियापदांबद्दल धातुसाधित विशेषणें योजिलीं आहेत. जसें:—गते, जाताय. धातुसाधित विशेषणें आपापल्या कर्त्यांच्या लिंग-वचन विभक्तिप्रमाणें असतात. सप्तमीचा 'अधिकरण' हा अर्थ येथें दिसत नाहीं. या विभक्तीस सत्सप्तमी (भावलक्षणी विभक्ति) म्हणतात. इंग्रजींत हिला Locative Absolute म्हणतात. सत् अस् २ ग. याचें वर्त. धा. वि. हें अध्याहृत असून वर्यांच्या प्रमाणें तें नेहमीं असतें. 'सत्' मुळेंच या सप्तमीस 'सतिसप्तमी' म्हणतात.

सत्तमो पाठो

शब्दार्थसंग्रह

सचे–अ० जर.
वधू–स्त्री०
धञ्ञ (धान्य)–न० धान्य.
कुट–१ ग० कोट्टेति, कुटणें.
धेनु–स्त्री० गाय.
दुह–२ ग० धार काढणें. दोहति, दुहति
किंकर–नोकर, पु०
इन्धन–न० सर्पण.
कट्ठ (काष्ठ)–न० लाकूड.
सूद–पु० आचारी.
भत्त (भक्त)–पु० भात (शिजविलेला)
सूप–पु० आमटी.
पच–१ ग० पचति, शिजविणें.
ततो (ततः)–अ० नंतर.
भुज (भुञ्ज)–७ ग० खाणें, भुञ्जति.
अथ–अ० नंतर.
एकदिवस–एके दिवशीं.
हिमवन्तपदेस–पु० हिमालयाचा प्रदेश.
एक–सर्वनाम. एक.
पासाण (पाषाण)–पु० दगड.
गरुळ (गरुड)–पु० गरुड
पिक–पु० कोकिळ
सुव, सुक (शुक)–पु० पोपट.
कुक्कुट–पु० कोंबड.
कोञ्च (क्रौञ्च)–पु० करकोंचा.
चक्कवाक (चक्रवाक)–पु० चक्रवाक-पक्षी.
चातक–पु० चातक पक्षी.
सतपत्त (शतपत्र)–पु० सुतार पक्षी.
मोर (मयूर)–पु० मोर.
बक–पु० बगळा.
हंस–पु० हंस.
गिज्झ (गृध्र)–पु० गिधाड.
चटक–पु० स्त्री० चिमणा-णी
सेन (श्येन)–पु० बहिरीससाणा.
सं+नि+पत–१ ग० एकत्र येणें, एकत्र जमणें
वि+चिन्त–१० ग० विचार करणें, विचिन्तयति.
मनुस्स (मनुष्य)–पु० माणूस.
तथा–अ० तसें.
चतुप्पद (चतुष्पाद)–पु० चार पायांचा प्राणी.
मच्छ (मत्स्य)–पु० मासा.
पन–अ० पण, परंतु.
अन्तर–पु० मध्ये
अप्पतिस्सवास–पु० राजाशिवाय राहणें.
वट्टति (वृत् वर्तते)–वत-वट्ट १ ग० असणें, होणें.
न वट्टति–बरें नाहीं.

राजठान (राजस्थान)–न० राजाची जागा.
युत्तक (युक्तक)–पु० योग्य.
उलूक–पु० घुबड.
चटक–पु० चिमणा.
कोसिय (कौशिक)–पु० घुबड.
राजाभिसेककाल–पु० राजाचा अभिषेककाळ.
एवरूप–न० असें.
कुद्ध (क्रुद्ध)–पु० रागीट.
कीदिस (कीदृश)–वि० कसा, कशी, कसें.
गाथा–स्त्री० श्लोक.
रुव–१ ग० आवडणें.
भद्द (भद्र)–वि० चांगलें.
अभिसेचन (अभिषेचन)–न० अभिषेक.
अक्कुद्ध (अक्रुद्ध)–पु० न रागावलेला.
पट्ठाय–पासून.
अञ्ञमञ्ञ (अन्योन्यम्)–वि० एकमेकांशीं.
वेर (वैर)–न० वैर, शत्रुत्व.
सकुण (शकुन)–पु० पक्षी.
खो (खलु)–अ० खरोखर.
गोतम (गौतम)–पु० गौतमबुद्ध.
भिक्खु (भिक्षु)–पु० भिक्षु.
आ+मन्त–१० ग० बोलावणें.
सेय्यथा (तद्यथा)–अ० त्याप्रमाणें.
अपि–अ० सुद्धा, देखील.
महासमुद्द (महासमुद्र)–पु० मोठा समुद्र.
वेला–स्त्री० मर्यादा, वेळ.
अति+वत्त– १ ग० ओलांडणें, अतिवत्तति
सावक (श्रावक)–पु० विद्यार्थी.
सिक्खापद (शिक्षापद)–न० व्रत, नियम.
अति+कम–१ ग० ओलांडणें, न पाळणें.
मत (मृत)–वि० मेलेला-ली-लें.
कुणप–पु० प्रेत, शव.
खिप्प (क्षिप्र)– अ० तावडतोब, लागलीच.
तीर–पु० काठ
थल (स्थल)–न० ठिकाण, जागा.
खिप (क्षिप्)–६ ग० टाकणें, फेकणें.
एवमेव–अ० याप्रमाणें. एवं+एव= एवमेव.
दुस्सील (दु:शील)–वि० वाईट-वर्तनाचा-ची-चें.
असुचि(अशुचि)–अपवित्र, अशुद्ध.
अब्रह्मचारी–पु० व्यभिचारी.
सघ–पु० संघ.
स+वस–१ ग० सहवास करणें.
गङ्गा–स्त्री० गंगा.
यमुना–स्त्री० यमुना नदी.
अचिरवती–स्त्री० नदीचें नाव.

सरभू–स्त्री० नदीचें नांव.
प+हा–३ ग० टाकणें, सोडणें, पजहाति.
पुरिम–वि० पूर्वीचा–ची–चें.
नाम–न० नाव.
चत्तारो–चार, चतु शब्द पु०प्र.,द्वि.व.
वण्ण (वर्ण)–पु० वर्ण.
खत्तिय (क्षत्रिय)–पु० क्षत्रिय.
ब्राह्मण–पु० ब्राह्मण.
वेस्स (वैश्य)–पु० वैश्य, वाणी.
सुद्द (शूद्र)–पु० शूद्र.
तथागत–पु० बुद्ध.
पवेदित (प्रवेदित)–वि० सांगितलेला–ली–लें.
अगार–न० घर.
प+वज–१ ग० संन्यास घेणें, पब्बजति.
गोत्त (गोत्र)–न० गोत्र.
समण (श्रमण)–पु० भिक्षु.
सक्यपुत्तिय (शाक्यपुत्र)–पु० शाक्याचे अनुयायी.
उदान–न० उद्गार. सुत्तपिटकातील खुद्दकनिकायाच्या पधरा पुस्तकांपैकीं एका पुस्तकाचें नाव. यांत गौतमबुद्धाचे ठिकठिकाणचे महत्त्वपूर्ण उद्गार आहेत.
बोधिसत्त (बोधिसत्व)–पु०भावीबुद्ध.
बोधि–स्त्री० ज्ञान.
सत्त (सत्त्व)–पु० प्राणि.
दीपङ्कर (दसबल)–पु० गौतमबुद्धाच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या बुद्धापैकीं एका बुद्धाचें नाव.
देवता–स्त्री० देवता.
वचन–न० भाषण.
अनुमोदि–अनुमोदणे. ५ ग० भू. का. तृ. पु. ए. व.
मिथ्योसोमताय – अ० वारवार, अधिक.
सञ्जात–वि० झालेला–ली–ले.
उस्साह (उत्साह)–पु० उत्साह.
अमोघवचना–पु० ज्याचें भाषण व्यर्थ नाहीं असे.
कथा–स्त्री० भाषण, गोष्ट.
अञ्ञथत्त (अन्यथात्वम्)–विपरीतपणा.
आकास (आकाश)–पु० आकाश.
खित्त (क्षिप्त)–वि० फेंकलेला–ली लें.
लेड्डु–(लेष्टु)–पु० ढेकूळ.
पतन–न० पडणें.
जात–वि० जन्मलेला–ली–ले.
मरण–न० मरण.
अरुण–पु० अरुण.
उग्गत–(उद्गत) वि० वर येणें, उगवणें.
सुरिय (सूर्य)–पु० सूर्य.
उट्ठान (उत्थान)–न० उगवणें, उठणें.

आसय (आश्रय)– पु० आश्रय, ठिकाण.
निक्खन्त–वि० निघणारा-री-रें.
सीहनादनदन–पु० सिंहगर्जना.
गरुगब्भा–स्त्री० गर्भिणी स्त्री.
इत्थि (स्त्री)–स्त्री० बाई.
भारमोचन–न० बाळत होणें.
धुव (ध्रुव)–वि० निश्चित.
अवस्सभावि (अवश्यभावि)– वि० अवश्य होणारे.
अद्धा–अ० खरोखर, नक्की, कदाचित्.
निदानकथा–स्त्री० पुस्तकाचें नाव.
अभय–वि० भय नसलेला री-लें.
अभये–भय नसलेल्या जागीं, स.ए.व.
भयदस्सि (भयदर्शिन्)–पु० भय पाहणारा.
अभयदस्सि (अभयदर्शिन्)–पु० भय न पाहणारा.
मिच्छादिट्ठि (मिथ्यादृष्टि)–स्त्री० खोटी दृष्टि.
समादान–न० धैर्य.
सत्त [सत्त्व, (सप्त, सत्र)]–पु० प्राणि.
दुग्गति (दुर्गति)–स्त्री० वाईट स्थिति.
धम्मचारि (धर्मचारिन्)–पु० धर्माप्रमाणें वागणारा.
सुचिण्ण–पु० आचरण केलेला.
आनिसंस–पु० फायदा.
थेरगाथा–स्त्री० हल्लींच्या हरिजनाप्रमाणें बौद्धकाळांत विपरीत परिस्थितीमुळें आत्मोन्नति करून घेण्यास असमर्थ अशा लोकांनीं आपण बौद्धसंघांत येो शिरलों व संन्यास कां घेतला, त्याचें प्रत्येकानें ' थेरगाथा ' या ग्रंथात पद्यांतून वर्णन केलें आहे, तद्वत् स्त्रियांनींहि ' थेरीगाथा ' नांवाच्या पुस्तकांत वर्णन केलें आहे.

मराठींत भाषांतर करा:—

१. इचे यधू धम्मं अकोट्टिस्स, धेनु च अदुहिस्स, दिवसे पुञ्ञनाय पहानि अळिन्दिस्स, सूदो भत्तं च सूपं च अपचिस्स, ततो अगं अभुञ्जिस्सग्ह ।

२. अनेकदिवस हिमवन्तपदेसे एकस्मिं पासाणे सल्ला, पिया, सुवा, कु ्टा, पोत्था, चक्कवाका, चातका, सतपत्त, मोरा, बका, हंसा, चटका, गिज्झा, सेना, सनिपतिंसु विधिन्तायिंसु च ।

३. मनुस्सेसु भूपो अत्थि तथा चतुप्पदेसु मच्छेसु च, अम्हाक पन, अन्तरे भूपो नाम नत्थि, अप्पतिस्सवासो नाम न वट्टति ।

४. अथ राजट्ठाने ठितक उलूक अह पस्सामी'ति चरको आह ।

५. कोसियस्स राजाभिसेककाले एवरूप मुख होति, कुद्धस्स पन कीदिस भविस्सती'ति काको गाथ आह—

न मे रुच्चति भद्द वो उलूकस्साभिसेचन ।
अकुद्धस्स मुख पस्स कथ कुद्धो करिस्सति ॥ १२ ॥

६. ततो पट्ठाय काका च उलूका च अञ्ञमञ्ञ वेर बन्धिसु ।

७. सकुणा (दिजा) हस भूप करिंसूऽति ।

८. अथ खो गोतमो भिक्खू आमन्तेसि, अब्रवि च—सेय्यथाऽपि भिक्खवे ! महासमुद्दो वेल नातियत्तति एवमेव मम सावका सिक्खापद नातिक्कमन्ति ।

९. सेय्यथाऽपि भिक्खवे ! महासमुद्दो न मतेन कुणपेन सवसति, कुणप खिप्प येव तीर नयति, थले खिपति, एवमेव दुस्सीलेन, असुचिना, अब्रह्मचारिना पुरिसेन सघो न सवसति ।

१०. सेय्यथा'पि भिक्खवे ! गङ्गा, यमुना, अचिरवती, सरभूऽति महानदियो यदा समुद्द गच्छन्ति, पजहन्ति पुरिमानि नामानि, महासमुद्दो त्वेव सङ्ख गतानि ।

११. एवमेव खो भिक्खवे चत्तारो वण्णा खत्तिया, ब्राह्मणा, वेस्सा, सुद्दा, तथागतप्पवेदिते धम्मे अगारस्मा पब्बजन्ति, पुरिमानि नामानि गोत्तानि च जहन्ति । समणा सक्यपुत्तिया त्वेव सख गच्छन्ती'ति ।

(वरील ८,९,१०,११ हीं वाक्यें उदान, उपोसथसुत्तातील आहेत.)

१२. बोधिसत्तो दीपङ्करदसबलस्स च देवतान च वचन सुत्वा, भिय्योसोमताय सञ्जातुऽस्साहो चिन्तेसि, बुद्धा नाम अमोघवचना, नत्थि बुद्धान कथाय अञ्ञथत्त ।

१३. यथा हि आकासे खित्तस्स लेड्डुस्स पतन, जातस्स मरण, अरुणे उग्गते सुरियस्सुट्ठान, आसया निक्खन्तस्स सीहस्स सीहनादनदन, गरुगब्भाय इत्थिया भारमोचन च धुव अवस्सभावि ।

१४. एवमेव बुद्धान वचन नाम धुव, अमोघ, अद्धा अहं बुद्धो भविस्सामीऽति । (निदानकथा)

गाथा

अभये भयदस्सिनो भये चाभयदस्सिनो ।
मिच्छादिट्ठिसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥ १३ ॥
(धम्मपद ३१७)

धम्मो हवे रक्खति धम्मचारिं धम्मो सुचिण्णो सुखमावहाति ॥
एसानिसंसो धम्मे सुचिण्णे न दुग्गतिं गच्छति धम्मचारी ॥ १४ ॥
(थेरगाथा ३०३)

शब्दार्थसंग्रह

शुद्धोदन–सुद्धोदन. पु०
महामायादेवी–महामायादेवी. स्त्री०
स्वप्न–सुपिन. न०
ब्राह्मण–ब्राह्मण. पु०
सांगणें–आ+चक्ख. (आ+चक्ष्). २ ग०
म्हणाले–अ–ब्रविंसु, आहंसु. ब्रू. धा, भू. तृ. पु. ब. व.
महाराज–महाराज पु०
काळजी करणें–चिन्त्, १० ग०
काळजी करू नका–मा चिन्तयित्थ.
देवी–देवी. स्त्री०
पोट–कुच्छि. स्त्री० उदर. न०
गर्भ–गब्भ. पु०
राहिला आहे–पतिट्ठहि.
मुलगा–पुत्त. पु०
होणें, असणें–हु, भू १ ग० होति, भवति.
होईल–भविस्सति, हेस्सति.
तो–सो 'त' शब्द पु० प्र. ए. व.
जर–सचे. अ०
राहणें–अधि+वस. १ ग० राहील–अज्झावसिस्सति.
सार्वभौम–चक्कवत्ती. पु०
राजा–भूप. पु०
घर–अगार. न०
बाहेर पडणें–नि+कम-१ ग०
निक्खमति–बाहेर पडेल, निक्खमिस्सति.
सन्यास घेणें–प + वज, १ ग० पब्बजति, सन्यास घेईल–पब्बजिस्सति.
बुद्ध–बुद्ध. पु०
जेव्हां–यदा. अ०
गौतम–गोतम. पु०

सोळा वर्षांचा–सोळसवस्सपदेसिक पु०
झाला–अहोसि. हु. भू. का. तृ. पु. ए. व.
तेव्हां–तदा, अ.०
गौतमाकरिता–गोतमत्थ, गोतमाय.
तीन–तयो 'ति' शब्द पु.द्वि.व.व.
वाडा–पासाद. पु०
बांधणें–रच, १० ग० रचयति-रचेति.
ऋतुक्रम–उतुवार० पु० ऋतुक्रमानें-उतुवारेन.
राहुलमाता–राहुलमाता. स्त्री०
सह-सद्धि, सह. अ०
राहणें–वि+हर-१ गण०राहत असे विहरति.
याप्रमाणें–एव. अ०
एके दिवशीं–एकदिवस.
नातेवाईक–ञातक, सालोहित पु०
अशी–एव. अ० एतादिसी. स्त्री०
चर्चा–कथा. स्त्री०
उत्पन्न होणें–उद+पत १,४. ग०
उत्पन्न झाली–उदपादि.
सिद्धार्थ–सिद्धत्थ. पु०
क्रीडासक्त–कीळापसुत. पु०
हिंडणें–वि+चर. १ ग० विचरति०
थोडेसुद्धां–किंचिदपि. अ०
शिकणें–सिक्ख. १ ग० सिक्खति.
काय–किं. अ०
नंतर–अथ, ततो. अ०
बोलावणें–आ+व्हे. १ ग० अव्हयति-अव्हेति.
बाळ–तात. पु०
नातेवाईक–सालोहित. पु०
कला–सिप्प. न०
नेहमीं–वि० निच्च.
क्रीडासक्त-कीळापसुत. पु०क्रीडासक्त
आजपासून–इतोपट्ठाय.
सातव्या दिवशीं–सत्तमे दिवसे.
दाखविणें–दस्स. १ ग०
दाखवीन–दस्सिस्सामि.
माझी–' अम्ह ' शब्द प. ए. व.
कला पाहण्याकरितां–सिप्पदस्सनत्थ.
निमंत्रण करणें–नि+मन्त. १० ग० निमन्तयति, निमन्तेति.
नोकर–भतक, किंकर. पु०
नेम मारणारा–वेधी. पु०
तेथें–तत्थ. अ०
जमविणें–स+नि+पत. १ ग०
व–च. अ०
तेव्हांपासून–ततोपट्ठाय. अ०
नगर–नगर. न०
श्रेष्ठ–सेट्ठ, उत्तम. पु०

पालींत भाषांतर करा:—

१. शुद्धोदनानें (सुद्धोदनो) महामायादेवीचें स्वप्न ब्राह्मणांना सांगितलें. २. ब्राह्मण म्हणाले–महाराज, तुम्ही काळजी करू नका. देवीच्या पोटांत गर्भ राहिला आहे. तुम्हाला मुलगा होईल. ३. तुमचा तो मुलगा जर घरीं (अगार) राहील तर सार्वभौम राजा होईल, आणि जर घरातून बाहेर पडेल आणि संन्यास घेईल तर बुद्ध होईल (निदानकथा). ४. जेव्हां गौतम सोळा वर्षांचा झाला तेव्हां शुद्धोदनानें गौतमाकरितां तीन वाडे बांधले गौतम ऋतुमानानें राहुलमातेसह वाड्यांतून (पासादेसु) राहत असे. ५. याप्रमाणें गौतम संपत्तीचा अनुभव घेत असताना (सम्पत्तिं अनुभवन्ते गोतमे) एके दिवशीं नातेवाईकांत अशी चर्चा झाली कीं, सिद्धार्थ क्रीडा करीतच हिंडतो, थोडेंसुद्धा शिकत नाहीं. ६ युद्धाचा प्रसंग आला असता गौतम काय करील ? ७. नंतर शुद्धोदनानें (सुद्धोदनो) गौतमाला बोलाविलें आणि म्हटलें कीं, बाळा, तुझे नातेवाईक 'सिद्धार्थ कला शिकत नाहीं आणि नेहमीं क्रीडा करीत हिंडतो' असें म्हणतात. ८. गौतम म्हणाला, महाराज, आजपासून सातव्या दिवशीं मी नातेवाईकांना कला दाखवीन. ९. माझी कला पाहण्याकरितां नातेवाईकांना तुम्ही निमन्त्रण करा. १० शुद्धोदन नोकराला म्हणाला, आजपासून सातव्या दिवशीं गौतमाची कला पाहण्याकरितां नातेवाईकांना आमन्त्रण द्या. ११. नंतर गौतमानें (गोतमो) नेम मारणाऱ्या लोकांना तेथें जमविलें व नातेवाईकांना नेम मारणाऱ्याऱ्यापेक्षा उत्तम कला दाखविली. १२. तेव्हांपासून नगरांत नेम मारणाऱ्या लोकांत गौतम श्रेष्ठ झाला.

प्रश्नसंग्रह ७

१. संकेतार्थाचा उपयोग सांगून त्याचें एक उदाहरण द्या.
२. सप्तमीचे उपयोग सांगा आणि सतिसप्तमीचें एक उदाहरण द्या.
३. माहिती सांगा.–उदान, बोधिसत्त, थेरगाथा.
४. रूपें ओळखा.–धेनुयो, धेनुय, वधुया, वधूभि.
५. संस्कृतांत रूपांतर करा –१ अस्सा अस्ससाल पविसन्ति । २ समणा मयं महाराज धम्मराजस्स सावका ।

अट्ठमो पाठो

पूर्वतयारी:–मातु, धीतु हे शब्द पाठ करणें.

अष्टम गण

कर (कृ)– करणें. करोति.

तन– ताणणें. तनोति.

१. या गणातील धातूंना 'ओ' विकरण लागतें.

(टीपः– फळयावर लिहून समजून देणें.)

ग.	धातु	विकरण	वर्त. प्र. पु. ए. व. प्रत्यय
८	कर	ओ	मि

कर–कर्+ओ=करो+मि=करोमि. करो+म=करोम

याप्रमाणें वर्तमानकाळाचीं रूपें बनवून बाकीच्या काळाचीं व अर्थांचीं रूपें बनवा.

वर्तमानकाळ

परस्मैपद	(खालील सोडलेलीं रूपें भरा)		आत्मनेपद	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
करोमि	–म	प्र. पु.	कुव्वे	कुरुम्हे
–सि	करोथ	द्वि. पु.	कुरुसे	कुरुव्हे
–ति	करोन्ति, कुब्बन्ति	तृ. पु.	कुरुते	कुब्बन्ते

परस्मैपद	आज्ञार्थ		आत्मनेपद	
करोमि	–म	प्र. पु.	कुब्बे	कुब्बामसे
कुरु, करोहि	करोथ	द्वि. पु.	कुरुस्सु, करस्सु	कुरुव्हो
–तु, कुरुतु	करोतु, कुब्बन्तु	तृ. पु.	कुरुतं	कुब्बन्तं

टीप:– वरील क्रियापदात ज्या रूपाच्या खालीं रेघ आहे तीं रूपें संस्कृताच्या रूपावरून आलीं आहेत. जसें:– करोमि (स. करोमि), करोसि

(सं. करोषि), करोति (सं. करोति), कुब्बे (सं. कुर्वे), कुरुम्हे (सं. कुर्महे), कुरुसे (सं. कुरुषे), कुरुते (सं. कुरुते), कुरु (सं. कुरु), करोतु (सं. करोतु), कुब्बन्तु (सं. कुर्वन्तु), कुरुस्सु (सं. कुरुष्व), कुरुत (सं. कुरुताम्).

भूतकाळच्या दुसऱ्या प्रकारचे प्रत्यय

ए. व.	ब. व.	
सिं	सिम्ह	प्र. पु.
सि	सित्थ	द्वि. पु.
सि	सिंसु	तृ. पु.

भूतकाळच्या दुसऱ्या प्रकारचीं उदाहरणे

हु-होणें, असणें.			दा-देणें.	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
अहोसिं	अहोसिम्ह	प्र. पु.	अदासिं	अदासिम्ह
अहोसि	अहोसित्थ	द्वि. पु.	अदासि	अदासित्थ
अहोसि, अहुवा, अहु	अहेसुं	तृ. पु.	अदासि, अदा	अदंसु

कर-करणें.

परस्मैपद			आत्मनेपद	
अ-करिं	अ-करिम्ह	प्र. पु.	अ-करिं	अ-करम्हसे
अ-करि	अ-करित्थ	द्वि. पु.	अ-करसे	अ-करव्हे
अ-करि	अ-करिंसु, अकरुं	तृ. पु.	अ-करित्थ	अ-करुं

परस्मैपद			आत्मनेपद	
अकासिं	अकासिम्ह	प्र. पु.	अकासिं	अकासम्हे(सिम्हे)
अकासि	अकासित्थ	द्वि. पु.	अकासे(सिसे)	अकासव्हे(सिव्हे)
अकासि	अकंसु	तृ. पु.	अकासित्थ	अकासुं

विध्यर्थ

परस्मैपद ए. व.	परस्मैपद ब. व.		आत्मनेपद ए. व.	आत्मनेपद ब. व.
करेय्यामि	करेय्याम	प्र. पु.	करेय्यं, कुब्बेय्यं, करे, कुब्बे	करेय्याम्हे, कुब्बेय्याम्हे
करेय्यासि	करेय्याथ	द्वि. पु.	करेथो, कुब्बेथो	करेय्यव्हो, कुब्बेय्यव्हो
करे, करेय्य	करेय्युं	तृ. पु.	करेथ, कुब्बेथ	करेरं, कुब्बेरं

भविष्यकाळ

परस्मैपद			आत्मनेपद	
करिस्सामि	करिस्साम	प्र. पु.	करिस्सं	करिस्साम्हे
–सि	–थ	द्वि. पु.	करिस्ससे	करिस्सव्हे
करिस्सति	करिस्सन्ति	तृ. पु.	करिस्सते	करिस्सन्ते

किंवा

काहामि	काहाम	प्र. पु.
काहसि	काहथ	द्वि. पु.
काहति, काहिति	काहन्ति, काहिन्ति	तृ. पु.

संकेतार्थ

परस्मैपद			आत्मनेपद	
अ-करिस्सं	अ-करिस्साम्ह	प्र. पु.	अ-करिस्सं	अ-करिस्साम्हसे
अ-करिस्स	अ-करिस्सथ	द्वि. पु.	अ-करिस्से	अ-करिस्सव्हे
अ-करिस्स	अ-करिस्संसु	तृ. पु.	अ-करिस्सथ	अ-करिस्संसु

टीपः—वरील क्रियापदांत ज्या रूपाच्या खालीं रेघ आहे तीं रूपें संस्कृतवरून आलीं आहेत. जसें:—करिस्सामि (सं. करिष्यामि), करिस्साम (सं. करिष्यामः), करिस्ससि (सं. करिष्यसि), करिस्सथ (सं. करिष्यथ), करिस्सते (सं. करिष्यते).

तन-ताणणें

वर्तमानकाळ			आज्ञार्थ	
तनोमि	तनोम	प्र. पु.	तनोमि	तनोम
भूतकाळ			विध्यर्थ	
अ-तनिं	अ-तनिम्ह	प्र. पु.	तनेय्यामि	तनेय्याम
भविष्यकाळ			संकेतार्थ	
तनिस्सामि	तनिस्साम	प्र. पु.	अ-तनिस्स	अ-तनिस्सम्ह

उपसर्गांचा उपयोग

उपसर्गः—प (प्र), परा, अप, स (सम्), अनु, अव, नि (निस्), नि (निर्), वि, आ, अधि, अति, सु, उद्, अभि, पति, परि, उप हीं अव्ययें धातूंच्या मागें जोडलीं असतां त्यांना 'उपसर्ग' असें म्हणतात.

१. धातूच्या मागें उपसर्ग जोडल्यानें पुष्कळ वेळां धातूचा मूळचा अर्थ बदलतो. जसें:—

मूळ धात्वर्थ	उपसर्गानें बदललेला अर्थ
नी (नय)-नेणें.	अप+नी-दूर नेणें.
सर (स्मृ)-आठवणें.	वि+सर-विसरणें. विस्सरति.
गम् (गच्छ)-जाणें,	आ+गम (गच्छ)-येणें. आगच्छति.
विस (विश्)-शिरणें.	उप+विस-बसणें. उपविसति.
तर-तरणें.	ओ+तर-उतरणें. ओतरति.

२. उपसर्गांमुळें अकर्मक धातु सकर्मक होतो. जसें:—

मूळ अकर्मक धातु	उपसर्गामुळें सकर्मक झालेले धातु
रुह-वाढणें. रुहति, रोहति.	आ+रुह-चढणें. आरुहति, आरोहति.
भू (भव)-होणें, असणें. भवति	अनु+भू-(भव)-अनुभव घेणें. अनुभवति.

३. धातूंना एकाच वेळीं दोन किंवा तीन उपसर्ग लागतात. जसें:—उप+आ+विस=उपाविसति-बसतो. स+उप+आ + विस = समुपाविसति= बसतो. पति+आ+गच्छ=पच्चागच्छति=परत येतो.

उपसर्ग, त्याचे अर्थ व उदाहरणः—

उपसर्ग	अर्थ	उदाहरण
प (प्र)	आरंभ	पवत्तति–सुरू होते.
परा	परत	परापतति–परत येतो, पराजयति–पराभव पावतो
अप	उणेपणा, दूषण, दूर	अपभासति – निंदा करतो. अपनयति दूर नेतो. अपचायति पूजितो.
स (सम्)	एकत्र	सवसति–एकत्र राहतो.
अनु	मागून, प्रमाणें	अनुसरति–अनुसरतो. अनुगच्छति–मागून जातो.
ओ (अव)	खालीं, तुच्छ	ओतरति–खाली उतरतो.
नि (निस्)	खालीं	निसीदति–खाली बसतो.
नि (निर्)	बाहेर.	निग्गच्छति–बाहेर जातो
वि	विरुद्ध, निराळेपणा, बाहुल्य	विभजति–विभागतो विहरति राहतो.
आ	पर्यंत, भोंवतीं.	आगच्छति–येतो. आहरति - आनयति–आणतो.
अधि	वर, अग्रभागीं	अधिगच्छति–मिळवितो.
अति	पलीकडे, अधिक	अतिक्कमति, अतिवत्तति–ओलांडतो.
उद	वर, बाहेर	उतिट्ठति–उठतो. उप्पतति उडी मारतो, उत्तरति चढतो.
अभि	कडे, विरुद्ध	अभियाति–हल्ला करतो.
पति (पटि)	उलट, फेड	पटिपुच्छति–उलट विचारतो
परि (पलि, पळि)	भोंवतीं	परिधावति भोंवताली धावतो परिवेठेति भोंवतीं गुंडाळतो.
उप	जवळ	उपसंकमति–जवळ जातो.

उप्पन्न (उत्पन्न)–वि० उत्पन्न होणें.
उदपादि–उत्पन्न झाला. उद्+पद. १ ग० भू. का, तृ. पु. ए. व.
ओलोक–ओ+लोक (अव+लोक्) १ ग०पाहणें.
तिकिच्छापेहि–परीक्षाकर व 'तिकिच्छ' धातूचे प्रयोजकार्चे आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व.
भोति–हे स्त्रिये.
वेज्ज (वैद्य)–पु० वैद्य.
आ+नी+नय–१ ग० आणणें.
धनब्बय–पु० द्रव्याचा खर्च.
यथा–अ० ज्या रीतीनें, ज्याप्रमाणें.
अमुक–वि० अमुक, कोणी, एखादा.
भेसज्ज (भेषज्य)–न०औषध.
पुच्छ (प्रच्छ् पृच्छ)–१ ग० विचारणें.
रुक्ख (वृक्ष)–पु० झाड.
तचा (त्वच्)–स्त्री० साल, कातडी.
आ+हर–१ ग० आणणें.
एक समय–एके वेळी.
गया–स्त्री० उत्तर हिंदुस्थानांतील एक शहर व हिंदूचे व बौद्धांचे प्रसिद्ध क्षेत्र.
वि+हर–१ ग० राहणें.
तेन खो पन समयेन–त्या वेळीं.
सम्बहुल–वि० पुष्कळ.
जटिल–वि० जटाधारी.
सीत (शीत)–वि० थंड.
हेमन्तिक–पु० हेमन्तऋतु, हिंवाळा.
रत्ति (रात्रि)–स्त्री० रात्र.
हिमपातसमय–पु० बर्फ किंवा थंडी पडण्याची वेळ.
उम्मुज्जन्ति, निमुज्जन्ति–स्नान करतात, उद+मज्ज (उद्+मस्ज्) ६ ग० स्नान करणें, बुडी मारणें, बाहेर पडणें.
ओसिञ्चन्ति–ओ+सिञ्च ६,७ ग० शिंपडणें, मार्जन करणें.
जुहन्ति–हवन करतात. हु–३ ग० हवन करणें.
सुद्धियं (शुध्यर्थम्)–अ० शुद्धीसाठीं.
अद्दसा–पाहिलें. दिस–पाहणें–या धातूचें भू. का. तृ. पु. ए. व.
खो (खलु)–अ० खरोखर.
उदान–न० उद्गार.
उदानेसि–उद्गार काढिले. 'उदान' शब्दावरून बनविलेलें नामधातूचें भू. का. तृ. पु. ए. व.
उदक–न० पाणी.
सुचि (शुचि)–शुद्ध, पवित्र.
बहु–वि० पुष्कळ.
एत्थ–अ० येथें.
न्हा (स्ना)–२ ग० स्नान करणें.
जन–पु० लोक.
यम्हि (यस्मिन्)–ज्याच्या ठिकाणीं 'य' शब्द पु० सप्तमी ए. व

सच्च (सत्य)—न० खरें.
धम्म (धर्म)—पु० धर्म, नीति.
साधु—वि० चांगलें.
सुविहित—पु० सज्जन.
दस्सन (दर्शन)—न० दर्शन.
कङ्खा (काङ्क्षा)—स्त्री० संदेह, शंका.
छिज्जति (छिद्यते)—नाहींसा होतो. 'छिद्'-चें कर्मणिचें वर्तमान तृ. पु. ए. व.
बुद्धि—स्त्री० बुद्धि.
वड्ढ (वृध, वर्ध)—१ ग० वाढणें.
बाल—पु० मूर्ख, ल्हान मुलगा.
पण्डित—पु० शाहणा.
सत (सताम्)—सज्जनाचा. 'सन्त' शब्द. ष. ब. व.
समागम—पु० संगत, भेट.
य (यत्)—जे.
नर—पु० मनुष्य.
कम्म (कर्म)—न० कर्म.
कल्याण—न० कल्याण.
यदि—अ० जर.
पापक—वि० पाप.
दायाद—पु० हिस्सा, भाग.

मराठींत भाषांतर करा —

१. सावत्थियं किर अदिन्नपुब्बको नाम ब्राह्मणो अहोसि। २. अदिन्नपुब्बको कस्सचि दानं न अदासि तस्मा लोका तं 'अदिन्नपुब्बको' इति आहंसु। ३. अदिन्नपुब्बकस्स एको पुत्तो अहोसि पियो मनापो च। ४. पुत्तस्स पिळन्धनं कारेतुकामो अदिन्नपुब्बको चिन्तेसि—सचे पिळन्धनकरणत्थं सुवण्णकारस्स आचिक्खिस्सामि वेतनं दातब्बं भविस्सती'ति। ५. ततो अदिन्नपुब्बको सयं एव सुवण्णं कोट्टेत्वा, मट्ठानि कुण्डलानि च अकासि, पुत्ताय अदासि। ६. मट्ठकुण्डलधारणेन पुत्तस्स 'मट्ठकुण्डली' इति नाम अहोसि। ७. मट्ठकुण्डलिस्स सोळसवस्सकाले पण्डुरोगो उदपादि, माता मट्ठकुण्डलिं ओलोकेत्वा, अदिन्नपुब्बकं एवमाह-अय्यो ब्राह्मण, पुत्तस्स ते पण्डुरोगो उप्पन्नो, तिकिच्छापेहि नं'ति। ८. अदिन्नपुब्बको अवोच—भोति सचे वेज्जं आनेस्सामि, वेतनं दातब्बं भविस्सति, त्वं मम धनच्छेदं न ओलोकेस्ससि। ९. ब्राह्मणी आह—किं करिस्ससि ब्राह्मण!'ति। १०. अदिन्नपुब्बको आह—यथा मे धनच्छेदो न होति (हस्सति) तथा करिस्सामी'ति। ११. अथ अदिन्नपुब्बको वेज्जानं सन्तिकं अगन्त्वा असुकरोगस्स नाम तुम्हे किं भेसज्जं करोथा'ति पुच्छति, वेज्जा च

सक्कतवादिं अभिवदन्ति । १३. अदिन्नपुब्बको दस्सस्स तच आहरति, पुत्तस्स च भेसज्ज करोति । (धम्मपद अट्ठकथा, मट्ठकुण्डलिवत्थु) १४. एक समय गोतमो गयाय विहरति, तेन खो पन समयेन सम्बहुला जटिला सीतासु हेमन्तिकासु रत्तीसु हिमपातसमये गयाय उम्मुज्जन्ति, निमुज्जन्ति, उम्मुज्जनिमुज्जनऽपि करोन्ति, ओसिञ्चन्ति, अग्गिऽपि जुहन्ति च सुद्धत्थ । १५. अद्दसा खो गोतमो जटिलान उम्मुज्जनिमुज्जन, ततो उदान उदानेसि—

न उदकेन सुचि होति बह्वेत्थ न्हायती जनो ।
यम्हि सच्च च धम्मो च सो सुचि सो च ब्राह्मणो ॥ १५ ॥

(उदान, जटिलसुत्त)

साधु सुविहितान दस्सन कङ्खा छिज्जति बुद्धि वड्ढति ।
बालऽपि करोति पण्डित तस्मा साधु सत समागमो ॥१६॥ (थेरगाथा ७५)
य करोति नरो कम्म कल्याण यदि पापक ।
तस्स तस्सेव दायादो य य कम्म पकुब्बती' ति ॥१७॥ (थेरगाथा ११४)

शब्दार्थसंग्रह

एकदा—एकदा अ०
सुन्दरीकभारद्वाज—सुन्दरीकभारद्वाज पु०
नावाचा—नाम.
ब्राह्मण—ब्राह्मण, पु०
महाराज—महाराज, पु० भन्ते.
दररोज—निबद्ध, देवसिक, मन्वह. अ०
वाहुका—वाहुका. स्त्री०
नदी—नदी, स्त्री०
स्नान—न्हान, न०
काय—किं, अ०
मिळणें—लाभ, १ ग० प+आप. ५ ग०
लोकमान्य—लोकसम्मत, वि०
पापनाशार्थ—पापनासत्थ, अ० पापनासाय. च. ए.
पुण्यासाठीं—पुञ्ञत्थ, अ० पुञ्ञाय, च. ए.
स्नानासाठीं—न्हानत्थ, अ० न्हानाय च ए.
रोगी—आबाधिक, वि०
उत्तम—उत्तम, वि.
औषध—ओसध, भेसज्ज, न०
नेहमीं—सदा, अ० निच्च, वि०

रोग–गद, रोग, आबाध. पु०	शुद्ध–सुद्ध. वि.
हिंसा–पाणातिपात. पु० हिंसा.स्त्री०	हे–भो, अम्भो. अ०
चोरी–अदिन्नादान. न०	जर–सचे, यदि. अ०
करणारा–करोन्त. पु०	खोटें बोलणें–मुसावाद. पु०
पापी–पापी. पु०	अलम्च. न०
माणूस–मनुस्स. पु०	बोलणें–वद १ ग० ब्रू. २ ग०
गया–गया. स्त्री०	बोलणार नाहींस–न वदेय्यासि,
सुन्दरीका–सुन्दरीका. स्त्री०	ब्रुवेय्यासि.
गंगा–गंगा. स्त्री०	हिंसा–पाणातिपात. पु.
सरस्वती–सरस्सती. स्त्री०	करणें–कर. ८ ग०
वगैरे–इच्चादयो.	डबरू–उदपान. पु०
पुण्यकारक–पुञ्ञकारिनी. स्त्री०	गया–गया. स्त्री०

पालींत भाषांतर करा:—

१. एकदा सुन्दरीक भारद्वाज नावाचा ब्राह्मण गौतमाला म्हणाला, २. महाराज, तुम्ही दररोज बाहुका नदीवर स्नानाकरिता जाता का? ३. गौतम म्हणाला–बाहुका नदीच्या स्नानानें काय मिळवें? बाहुका नदी काय करील? ४. सुन्दरीक–हे गोतमा, बाहुका नदी लोकमान्य आहे, पावनार्थ आणि पुण्यासाठीं लोक बाहुका नदीवर स्नानासाठीं जातात. ५. गौतम–जसा पथ्य न सांभाळणारा रोगी रोग नाहींसा करण्याकरितां, दररोज उत्तम औषध घेत राहिला (गण्हेय्य) तरी तो रोगांतून उठणार नाही तद्वत् नेहमीं हिंसा, चोरी, करणारा पापी माणूस दररोज जरी बाहुका, गया, सुन्दरीका, गंगा, सरस्वती वगैरे पुण्यकारक नद्यांतून स्नान करील तरी तो शुद्ध होणार नाहीं. ६. हे ब्राह्मणा, जर तू खोटें बोलणार नाहींस, हिंसा करणार नाहींस, चोरी करणार नाहींस तर डबकेंसुद्धा तुझी गयाच होय.

प्रश्नसंग्रह ८

१. उपसर्गांचा उपयोग सांगा.
२. रूपें ओळखा –मातुया, मातून, पीतरा, पीतरेभि.
३. भूतकाळ व विध्यर्थ यांचा तृतीय पुरुष द्या – तन, कर, रम.

नवमो पाठो

पूर्वतयारी —रत्ति, जाति हे शब्द पाठ करणें.

नवमगण

की (क्री)—विकत घेणें. कीणाति, विक्किणाति.
ञा (ज्ञा)—जाणणें. जानाति.
गह (ग्रह्, गृह्)—घेणें. गण्हाति.
अस (अश्)—खाणें. अस्नाति.
मि—मोजणें. मिनाति.
लू—तोडणें, खुडणें, कापणें. लुनाति.
पू—पवित्र करणें. पुनाति.
चि—गोळा करणें. चिनाति.
या गणातील धातूंना 'ना' हें विकरण लागतें.

धातु	विकरण	वर्तमानकाळ प्र. पु. ए. व. प्रत्यय
की	ना	मि

की+ना+मि= कीणामि. की+ना+म=कीणाम.
याप्रमाणें वर्तमानकाळाचीं बाकीचीं रूपें बनवा.

वर्तमानकाळ व आज्ञार्थ			भूतकाळ
ञा—जानामि	जानाम	प्र.पु. अजानि (अञ्ञासि)	अजानिंसु (अञ्ञासिंसु)
गह—गण्हामि	गण्हाम	प्र.पु. अगण्हि (अग्गहि)	अगण्हिंसु (अग्गहिंसु)
अस—अस्नामि	अस्नाम	प्र.पु. आसि	असिंसु
मि—मिनामि	मिनाम	प्र.पु. अमिनि	अमिनिंसु
लू—लुनामि	लुनाम	प्र.पु. अलुनि	अलुनिंसु
पू—पुनामि	पुनाम	प्र.पु. अपुनि	अपुनिंसु
की—किणामि	किणाम	प्र.पु. अकिणि	अकिणिंसु

नवमो पाठो

विध्यर्थ			भविष्यकाळ	
ञा–जानेय्यामि	जानेय्याम	प्र. पु.	जानिस्सामि (ञस्सामि)	जानिस्साम (ञस्साम)
गह–गण्हेय्यामि	गण्हेय्याम	प्र. पु.	गण्हिस्सामि (गहिस्सामि)	गण्हिस्सामाम गहिस्स
अस–अस्नेय्यामि	अस्नेय्याम	प्र. पु.	अस्निस्सामि	अस्निस्साम
मि–मिनेय्यामि	मिनेय्याम	प्र. पु.	मिनिस्सामि	मिनिस्साम
लू–लुनेय्यामि	लुनेय्याम	प्र. पु.	लुनिस्सामि	लुनिस्साम
पू–पुनेय्यामि	पुनेय्याम	प्र. पु.	पुनिस्सामि	पुनिस्साम
कि–किणेय्यामि	किणेय्याम	प्र. पु.	किणिस्सामि	किणिस्साम
चि–चिनेय्यामि	चिनेय्याम	प्र. पु.	चिनिस्सानि	चिनिस्साम
जि–जिनेय्यामि	जिनेय्याम	प्र. पु.	जिनिस्सामि	जिनिस्साम

संकेतार्थ

अजानिस्स	अजानिस्सम्ह	प्र. पु	अगण्हिस्स	अगण्हिस्सम्ह
अस्निस्स;	अस्निस्सम्ह	प्र. पु.	अमिनिस्स	अमिनिस्सम्ह
अलुनिस्स	अलुनिस्सम्ह	प्र पु.	अपुनिस्स	अपुनिस्सम्ह
अकिणिस्स	अकिणिस्सम्ह	प्र. पु.	अचिनिस्स	अचिनिस्सम्ह

टीपः—वरील क्रियापदांचा द्वितीय व तृतीय पुरुष चालवा.

इकारन्तो इत्थिलिङ्गो रत्ति (रात्रि) सद्दो ।

रत्ति	रत्ती, रत्तियो रत्यो	पठमा
रत्तिं	रत्ती, रत्तियो	दुतिया
रत्तिया, रत्या, रत्या	रत्तीहि, रत्तीभि	ततिया
रत्तिया, रत्या, रत्या	रत्तीनं	चतुत्थी
रत्तिया, रत्या, रत्या	रत्तीहि, रत्तीभि	पञ्चमी
रत्तिया, रत्या, रत्या	रत्तीनं	छट्ठी
रत्तिया, रत्या, रत्तियं / रत्यं	रत्तीसु	सत्तमी
रत्ति	रत्ती, रत्तियो, रत्यो	आलपन

इकारन्तो इत्थिलिङ्गो जाति सद्दो।

जाति	जाती, जातियो	पठमा
जातिं	जाती, जातियो	दुतिया
जातिया, जत्या, जच्चा	जातीहि, जातीभि	ततिया
जातिया, जत्या, जच्चा	जातीनं	चतुत्थी
जातिया, जत्या, जच्चा	जातीहि, जातीभि	पञ्चमी
जातिया, जत्या, जच्चा	जातीनं	छट्ठी
जातिया, जातियं, जत्यं, जच्चं	जातीसु	सत्तमी
जाति	जाती, जातियो, जत्यो, जच्चो	आलपन

शब्दार्थसंग्रह

सावत्थि (श्रावस्ति)–स्त्री० नगरीचें नाव.

किर–अ० खरोखर

एक–एक सर्वनाम.

सेट्ठि (श्रेष्ठिन्)–पु० शेटजी.

गेह–न० घर.

चत्तालीस–स० चाळीस.

कोटि–स्त्री० कोटि.

धन–न० द्रव्य.

अगार–पु० कोठार.

एव–अ० असेंच, केवळ.

प+रुद–१ ग० रडणें. परोदति.

आहार–पु० आहार.

पटि (प्रति)+खिप–१ ग० सोडणें, टाकणें.

मञ्चक–पु० पलंग.

नि+पद–४ ग० पडणें. निपज्जति.

सहायक–पु० मित्र.

कस्मा–का.

सुच–सोचति. १ ग० शोक करणें, दुःख करणें.

पवत्ति (प्रवृत्ति)–स्त्री० बातमी.

आ+चक्ख–१ ग० सांगणें, आचक्खति.

आपण–पु० बाजार.

वि+किण–९ ग० विकणें.

आगतागत–वि० येणारे, जाणारे; जाणारा-री-रें.

मनुस्स (मनुष्य)–पु० माणूस.

एकच्च–अ० कांहींजण-णी ण.

वद–१ ग० बोलणें. वदति.

सेस (शेष)–वि० उरलेले, बाकीचे.
वत्थ (वस्त्र)–न० वस्त्र.
तेल–न० तेल.
मधु–न० मध.
फाणित–पु० गूळ.
सप्पि–तूप.
दुद्ध–न० दूध.
लोण–न० मीठ.
साक–पु० भाजी.
अद्दक–न० आलें.
अविक्किणन्त–पु० न विकणारा.
हिरञ्ञ (हिरण्य)–न० सोनें.
पुच्छ (प्रच्छ, पृच्छ)–१ ग० विचारणें.
कट्ठ–न० कोठें.
एत्थ––अ० येथें.
हत्थ (हस्त)–पु० हात.
निक्खिपन्ती–स्त्री. ठेवणारी. नि + 'खिप'चें वर्त. का. धा. स्त्री. प्र. ए. व.
सचे–अ० जर.
कुमारिका–स्त्री० कुमारी.
पुत्त (पुत्र)–पु० मुलगा, पुत्र.
आ+हर–१ ग० आणणें. आहरति.
इत्थि (स्त्री)–स्त्री० बाई, स्त्री.
वा–अ० किंवा.
पुरिस (पुरुष)–पु० पुरुष.
इतो (इतः)–अ० येथून.
गत–क. भू. धा० वि० गेलेला-ली-लें.
अपि–अ० सुद्धां.

अट्ठि (अस्थि)–न० हाडूक.
सकट–पु० सागाडा.
एस–सर्व० हा.
महापथ–पु० मोठा रस्ता.
सब्ब (सर्व)–सर्वनाम. सर्व.
दान–न० दान.
धम्मदान–न० धर्मरूपी दान.
रस–पु० रस.
धम्मरस–पु० धर्मरूपी रस.
धम्मरती–स्त्री० धर्मरूपी प्रेम.
तण्हक्खय–(तृष्णाक्षय) पु० अतृप्तीचा नाश.
सब्बदुक्ख (सर्व दुःख)–न० सर्व दुःख.
जच्चा–जातीनें, 'जाति' शब्द. तृ. ए. व.
वसल (वृषल)–पु० चांडाळ.
ब्राह्मण–पु० ब्राह्मण.
कम्मुना–कर्मानें. 'कम्म' शब्द तृ. ए. व
दिवा–अ० दिवसा.
तप–१ ग० प्रकाशणें, तापणें.
आदिच्च (आदित्य)–पु० सूर्य.
रत्तिं–रात्रीं. रत्ति शब्दाचें द्वि. ए. व.
आ+भा–२ ग० प्रकाशणें.
चन्दिमा–पु० चन्द्र.
सन्नद्ध–तयार, सज्ज. 'सं+नह्' (४ ग० धातू) चें कर्मणि भू. धा. वि०

खत्तिय (क्षत्रिय)–पु० क्षत्रिय.
झायी (ध्यायिन्)–पु० ध्यान करणारा.
अहोरत्त (अहोरात्रम्)–रात्रंदिवस.
तेज–न० तेज.
गो–स्त्री० गाय, बैल.
वुत्त(उप्त)–पेरलेलें. 'वप' धातूचें क. भू. धा. वि०
विरूहति–उगवतें, येतें. (वि+रुह्) १ ग०
वुत्तान–पेरलेल्यांचे.
अस्नाति–खातो. अश ९ ग० खाणें.
दूभ–१ ग० द्वेष करणें.

मराठींत भाषांतर करा —

१. सावत्थिय मिगारस्स सेट्ठिस्स गेहे चत्तालीस कोटिधन अगारा एव अहोसि। २. सेट्ठि परोदि, आहार पटिक्खिपि, मञ्चके निपज्जि। ३. सेट्ठिस्स एको सहायको सेट्ठिं आह—सम्म, कस्मा सोचसीऽति। ४. सेट्ठि सहायक त पवात्तिं आचिक्खि। ५. सहायको आह—सम्म, मा सोचि, अहं एकं उपायं जानामि, तं करोहीऽति। ६ सेट्ठि–किं करोमि सम्माऽति। ७. सहायको—त्वं आपणम्हि अगारे विक्किणाहि, आगतागतेसु मनुस्सेसु एकच्चे तुव एवं वदिस्सन्ति—सेसजना वत्थ, तेल, मधु, फाणित सप्पि, विक्किणन्ति त्वं पन अगारे विक्किणासि। ८. त्वं ते मनुस्से वदेय्यासि, मम सन्तकं अविक्किणन्तो किं करिस्सामीऽति। ९. एकच्चे तुव एवं वदेय्यु, सेसजना वत्थ, तेल, लोण, साक, अद्दक, विक्किणन्ति त्वं पन हिरञ्ञं विक्किणासि। १०. त्वं ते मनुस्से पुच्छेय्यासि कहं हिरञ्ञऽति। ११. मनुस्सा एत्थ हिरञ्ञं अत्थीऽति वदेय्यु, ततो त्वं हिरञ्ञं मम हत्थे निक्खिपथा'ति मनुस्से वदेय्यासि। १२. ततो मनुस्सा तव हत्थे अगारे निक्खिपेय्यु, एवं तव हत्थ अगारान हिरञ्ञं भविस्सति। १३. तव हत्थे अगारे निक्खिपन्ती सब्बे कुमारिका होति सव गेहे पुत्तस्स न आहर, सब्बे कुमारो होति कञ्ञत्थ न आहराऽति।

गाथा

नाभिजानामि इत्थी वा पुरिसो वा इतो गतो।
अपि च अट्ठिसङ्घाटो गच्छतेस महापथेऽति ॥१८॥

सब्बदान धम्मदान जिनाति सब्ब रस धम्मरसो जिनाति ।
सब्ब रस धम्मरती जिनाति तण्हक्खयो सब्बदुक्ख जिनाति ॥१९॥

धम्मपद, ३५४ गाथा

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो ।
कम्मुना वसलो होति कम्मुना होति ब्राह्मणो ॥ २० ॥

सुत्तनिपात, वसलसुत्त, गाथा २१.

दिवा तपति आदिच्चो रत्तिं आभाति चन्दिमा ।
सनद्धो खत्तियो तपति झायी तपति ब्राह्मणो ।
अथ सब्बमहोरत्त बुद्धो तपति तेजसा ॥ २१ ॥

धम्मपद, ३८७ गाथा.

गावो तस्स पजायन्ति खेत्ते वुत्त विरूहति ।
वुत्तान फलमस्नाति यो मित्तान न दूभति ॥ २२ ॥

शब्दार्थसंग्रह

किसागोतमी–किसागोतमी, स्त्री०
बाई–इत्थि, स्त्री०
मुलगा–पुत्त, पु०
मरणें–मर, १, ६, ग० मरति. मेला–कालमकासि, मरि, अमरि.
नातेवाईक–ञातिलोहित, ञातक. पु०
स्मशान–आळाहन, न०
नेत असता–नयन्ते सति. (सति सत्त.)
अवघळा करणें–रुध–रुन्ध, ७ ग० अवघळा केला–अरुन्धि.
आणि–च, अ०
म्हणाली–आह.
औषधासाठी – भेसज्जत्थ, अ० ओसधाय, च. ए. व.
नेणे–नी–नय १ ग० नेईन–नेस्सामि, नयिस्सामि, नयेय्य.
बाई–अम्म, ‘ अम्मा ’ शब्दाचें स. ए. व.
जर–सचे, अ०
जिवंत असता–जीवन्ते, (सति सत्तमी)
वैद्य–वेज्ज, चिकिच्छक. पु०
औषध–ओसध, न०
देणें–दा, ३ ग० ददाति, द्या–देथ.
तपासणें–वी+मंस १ ग० तपासले–वीमंसि.
मागणें––कथ, १० ग० कथयति.
मेला आहे–कालमकासि, मतो.
आतां–इदानीं. अ०
देणारा–देन्त. पु०
मिळविणें–प+आप, ५ग० लभ, १ग.
उत्तर देणें–उत्तरयति. उत्तर दिलें–

उत्तरति, उत्तरेसि. उत्तर मध्या-पासून पलिकडेही नामधातूची रूपें.
व–च. अ०
तेथून–ततो, अ०
बाहेर पडणें–नि + क्रम. १ ग० निक्खमति.
नंतर–अथ, ततो. अ०
एक–एक. सर्व०
असें–एव. अ०
औषध माहीत असलेला–ओसध-जानक. पु०
कोठें–कुहिं. अ०
राहणें–वस १ ग० वसति. वि+हर. १ग० विहरति.
विचारणें–पुच्छ १ ग० पुच्छति.
गौतम (गोतम)–गोतम. पु०
असें–इति, एव. अ०
आहे–अत्थि.
तो–सो. 'त' शब्द प्र. ए. व.
विहार–विहार. पु०
असणें–अस २ ग० अत्थि.
असेल–सिया, अस्स. 'अस' धातूचें विध्यर्थ तृ. पु. ए व.
जो–यो. ज्याच्या–यस्स.
मुलगी–कञ्ञा. स्त्री०
तो–सो. त्याच्या–तस्स.
चिमुटभर–अच्छरमत्त. अच्छरा–स्त्री. चिमूट.
मोहरी–सिद्धत्थक. पु०
देणें–दा ३ ग० देशील–दस्ससि, ददिस्ससि.
मोहऱ्यासाठीं–सिद्धत्थ, काय, अ०
कोणगांव–सब्बगाम. पु०
हिंडणें–चर, १ ग० चरति.
सध्याकाळीं—सायं. अ०
विचार करणें–चिन्त. १० ग० चिन्तयति.
माझाच–ममेव. मम+एव.
समजूत करून घेणें–सञ्ञा+कर. ८ग०
जगणारे (जिवंत)–जीवन्त. वि०
अधिक (पुष्कळ)–बहु. पु०
याप्रमाणें–एवं. अ०
पुत्रशोक–पुत्तसोक. पु० पुत्तदु ए. न०
कमी होणें–हा ४ ग० हायति.
टाकणें–खिप, ६ ग० खिपति. चज. १ ग० चजति.
नमस्कार करणें–नम, वन्द १ ग० नमति, वन्दति.
प्राणी–सत्त. पु०
मृत्यु–मच्चु. पु०
निश्चित–धुव. वि०

पालींत भाषांतर करा –

१. किसागोतमी नावाच्या (नाम) बाईचा मुलगा मेला. २. मेलेल्या

(मत) मुलाला नातेवाईक स्मशानांत नेत असता किसागोतमीनें त्यांना अडथळा केला, आणि म्हणाली कीं, मुलाला मी औषधासाठीं वैद्याकडे नेईन. ३. नातेवाईक म्हणाले—बाई, जर तुझा मुलगा जिवंत असता तर आम्ही वैद्याला आणलें असतें. ४. किसागोतमीनें (किसागोतमी) मुलाला वैद्याकडे (वेज्ज) नेलें आणि वैद्याला म्हणाली कीं, माझ्या मुलाला (पुत्तस्स) औषध द्या. ५. वैद्यानें (वेज्जो) मुलाला तपासलें आणि किसागोतमीला असें सांगितलें कीं, बाई, तुझा मुलगा मेला आहे. आता औषधाचा काय उपयोग ? ६. माझ्या मुलाला औषध देणारा माणूस मी मिळवीन असा किसागोतमीनें वैद्याला उत्तर दिलें व तेथून ती बाहेर पडली. ७. नंतर एका शहाण्या माणसानें (पण्डित) किसागोतमीला असें सांगितलें कीं—बाई, मला औषध माहीत नाहीं (अहं ओसधं न जानामि), परंतु औषध माहीत असलेला माणूस मी जाणतों. ८. महाराज, औषध माहीत असलेल्या मनुष्याचें नाव काय ? तो कोठें राहतो ? तें किसागोतमीनें शहाण्या माणसाला विचारलें. ९. औषध माहीत असलेल्या मनुष्याचें 'गौतम' असें नाव आहे. तो विहारांत असेल. १०. नंतर किसागोतमी गौतमाजवळ गेली आणि " माझ्या मुलाला औषध द्या " असें म्हणाली. ११. ज्याच्या घरांत मुलगा किंवा मुलगी मेलेली नसतील (न मितु) त्याच्या घरांतील चिमुटभर मोहऱ्या देशील तर मी तुझ्या मुलाला औषध देईन. १२. किसागोतमी मोहऱ्यासाठीं सर्व गाव हिंडली परंतु ज्याच्या घरांत मूल मेलेलें नाहीं असें घर तिला मिळालें नाहीं (न पापुणि). १३. संध्याकाळीं किसागोतमीनें असा विचार केला कीं, मी माझाच मुलगा मेला असें (इति) समजून घेतली. परंतु सर्व गावांत जगणाऱ्यांपेक्षा मेलेले अधिक आहेत. १४. याप्रमाणें किसागोतमी विचार करीत असतांना (किसागोतमिया चिन्तयमानाय) पुत्रशोक कमी झाला. आणि तिनें मेलेल्या मुलाला अरण्यांत टाकलें. १५. नंतर किसागोतमीनें गौतमाला नमस्कार केला आणि ती म्हणाली "महाराज, मला मोहऱ्या मिळाल्या नाहींत. सर्व गावांत जिवंत लोकांपेक्षा मेलेले जास्त आहेत." गौतम म्हणाला, " त्यांना मृत्यु निश्चित असतो, अर्थात् (जीवन) मात्र अनिश्चित नसतें ".

प्रश्नसंग्रह ९

१. विध्यर्थ व सकेतार्थ याचे तृतीय पुरुष-रूपे द्या :— गह, अस, भा.
(दुसऱ्या गणातील अस, इ, या, धातूचा सकेतार्थ होत नाही.)

२. रूपें ओळखाः— रत्तियो, जन्त्वा, रत्तिया, जातीभि,- जिनाति, सोचि, वदेय्यु, निपज्जि, चन्दिमा, तुव, दिवा.

३. सधि कराः—किर + एकस्स, सोचसि + इति, अत्थि + इति.

दसमो पाठो

पूर्वतयारीः—कम्म, मन हे शब्द पाठ करणें.

दशमगण

चुर—चोरणें, चोरयति, चोरेति.
कथ—सागणें, कथयति, कथेति.
गण—मोजणें, गणति, गणेमि.
पीळ (पीड्)—दुखविणें, पीडणें, पीळयति, पीळेति.
चिन्त—विचार करणें, चिन्तयति, चिन्तेति.
पूज—पूजा करणें, पूजयति, पूजेति.
वण्ण (वर्ण्)—वर्णन करणें, स्तुति करणें, वण्णयति, वण्णेति.
पाल—रक्षण करणें, पोसणें, पालयति, पालेति.
मन्त (मन्त्)—बोलावणें, मन्तयति, मन्तेति.
कप्प (कल्प्)—सज्ज करणें, करणें, कप्पयति, कप्पेति.

१. या गणातील धातूना अय किंवा ए अशी विकरणें लागून धातूचें अग बनतें. (अग म्हणजे प्रत्यय जोडण्यापूर्वीची धातूची स्थिति.).

धातु	विकरण	वर्तमान प्र. पु. ए. व. प्रत्यय
चुर	अय किंवा ए	मि

चोर—चोर+अय=चोरय+मि=चोरयामि. चोर+ए=चोरे+मि=चोरेमि. याप्रमाणें चोरय किंवा चोरे अशी ठेवून याकीची वर्तमानकाळाची प्र. पु. बहुवचन व द्वितीय पुरुषाचीं रूपें बनवा. चोरय्+अन्ति=चोरयन्ति चोरे+अन्ति=चोरेन्ति.

दसमो पाठो

वर्तमानकाळ	व आज्ञार्थ			भूतकाळ	
चुर–चोरयामि	चोरयाम	प्र	पु	अ–चोरयिं	अ चोरयिम्ह
किंवा चोरेमि	चोरेम	प्र	पु	चोरेसिं	चोरेसिम्ह
कथ–कथयामि	कथयाम	प्र	पु	अ–कथयिं	अ कथयिम्ह
किंवा कथेमि	कथेम	प्र	पु	कथेसिं	कथेसिम्ह
गण–गणयामि	गणयाम	प्र	पु	अ गणयिं	अ गणयिम्ह
किंवा गणेमि	गणेम	प्र	पु	गणेसिं	गणेसिम्ह
पीळ–पीळयामि	पीळयाम	प्र	पु	अ पीळयिं	अ पीळयिम्ह
किंवा पीळेमि	पीळेम	प्र	पु	पीळेसिं	पीळेसिम्ह
चिंत–चिंतयामि	चिंतयाम	प्र	पु	अ चिंतयिं	अ चिंतयिम्ह
किंवा चिंतेमि	चिन्तेम	प्र	पु	चिंतेसिं	चिंतेसिम्ह
पूज–पूजयामि	पूजयाम	प्र	पु	अ पूजयिं	अ पूजयिम्ह
किंवा पूजेमि	पूजेम	प्र	पु	पूजेसिं	पूजेसिम्ह
वण्ण–वण्णयामि	वण्णयाम	प्र	पु	अ–वण्णयिं	अ वण्णयिम्ह
किंवा वण्णेमि	वण्णेम	प्र	पु	वण्णेसिं	वण्णेसिम्ह
पाल–पालयामि	पालयाम	प्र	पु	अ पालयिं	अ पालयिम्ह
किंवा पालेमि	पालेम	प्र	पु	पालेसिं	पालेसिम्ह
मंत–मंतयामि	मंतयाम	प्र	पु	अ–मंतयिं	अ मन्तयिम्ह
किंवा मंतेमि	मंतेम	प्र	पु	मन्तेसिं	मन्तेसिम्ह
कप्प–कप्पयामि	कप्पयाम	प्र	पु	अ कप्पयिं	अ कप्पयिम्ह
किंवा कप्पेमि	कप्पेम	प्र	पु	कप्पेसिं	कप्पेसिम्ह

विध्यर्थ				भविष्यकाळ	
		प्र	पु	चोरयिस्सामि	
चुर–चोरयेय्यामि	–य्याम	प्र	पु	चोरेस्सामि	–स्साम
किंवा चोरेय्यामि		प्र	पु	कथयिस्सामि	
कथ–कथयेय्यामि	–य्याम	प्र	पु	कथेस्सामि	–स्साम
किंवा कथेय्यामि		प्र	पु	गणयिस्सामि	
गण–गणयेय्यामि	–य्याम	प्र	पु	गणेस्सामि	–स्साम
किंवा गणेय्यामि					

पीळ-पीळयेय्यामि		प्र. पु.	पीळयिस्सामि	
किंवा पीळेय्यामि	-य्याम	प्र. पु.	पीळेस्सामि	-स्साम
चिन्त-चिन्तयेय्यामि		प्र. पु.	चिन्तयिस्सामि	
किंवा चिन्तेय्यामि	-य्याम	प्र. पु.	चिन्तेस्सामि	-स्साम

संकेतार्थ प्रथमपुरुष

चुर-अ-चोरयिस्स	अ-चोरयिस्सम्ह	किंवा	अ-चोरेस्स	अ-चोरेस्सम्ह
कथ-अ-कथयिस्स	अ-कथयिस्सम्ह	किंवा	अ-कथेस्स	अ-कथेस्सम्ह
गण-अ-गणयिस्स	अ-गणयिस्सम्ह	किंवा	अ-गणेस्स	अ-गणेस्सम्ह
पीळ-अ-पीळयिस्स	अ-पीळयिस्सम्ह	किंवा	अ-पीळेस्स	अ-पीळेस्सम्ह
चिन्त-अ-चिन्तयिस्स	अ-चिन्तयिस्सम्ह	किंवा	अ-चिन्तेस्स	अ-चिन्तेस्सम्ह
पूज-अ-पूजयिस्स	अ-पूजयिस्सम्ह	किंवा	अ-पूजेस्स	अ-पूजेस्सम्ह
वण्ण-अ-वण्णयिस्स	अ-वण्णयिस्सम्ह	किंवा	अ-वण्णेस्स	अ-वण्णेस्सम्ह
पाल-अ-पालयिस्स	अ-पालयिस्सम्ह	किंवा	अ-पालेस्स	अ-पालेस्सम्ह
मन्त-अ-मन्तयिस्स	अ-मन्तयिस्सम्ह	किंवा	अ-मन्तेस्स	अ-मन्तेस्सम्ह
कप्प-अ-कप्पयिस्स	अ-कप्पयिस्सम्ह	किंवा	अ-कप्पेस्स	अ-कप्पेस्सम्ह

टीपः—वरील धातूंची पाठांची व अर्थांची द्वितीय-तृतीय पुरुषांची रूपें चालवा.

अकारन्तो नपुंसकलिङ्गो कम्म (कर्म) सद्दो।

कम्मं	कम्मा, कम्मानि	पठमा
कम्मं	कम्मे, कम्मानि	दुतिया
कम्मेन, कम्मना, कम्मुना	कम्मेहि, कम्मेभि	ततिया
कम्मस्स, कम्मुनो	कम्मानं	चतुत्थी
कम्मा, कम्मस्मा, कम्मम्हा	कम्मेहि, कम्मेभि	पञ्चमी
कम्मस्स, कम्मुनो	कम्मानं	छट्ठी
कम्मे, कम्मस्मिं, कम्मम्हि, कम्मनि	कम्मेसु	सत्तमी
कम्म	कम्मा, कम्मानि	आलपनं

अकारन्तो नपुंसकलिङ्गो मन (मनस्–मन, The mind) सद्दो।

मन	मना, मनानि	पठमा
मनं	मने, मनानि	दुतिया
मनसा, मनेन	मनेहि, मनेभि	ततिया
मनस्स, मनसो	मनानं	चतुत्थी
मनसा, मनस्मा, मनम्हा	मनेहि, मनेभि	पञ्चमी
मनस्स, मनसो	मनानं	छट्ठी
मने, मनस्मिं, मनम्हि	मनेसु	सत्तमी
मन, मना	मनानि	आलपन

एव, सिर (शिरस् The head), उर, तेज, रज, वय, पय (पयस्-Milk), यस, तप, वच (वचस् Speech–भाषण), चेत (चेतस् Mind मन), अय (अयस् लोखंड, Iron), सर (सरस् Lake तळें), एतेसं सद्दानं रूपानि होन्ति।

विशेषण

१. पालींत विशेषणाचें लिंग, वचन व विभक्ति हीं विशेष्याचें लिंग, वचन व विभक्ति याप्रमाणें असतात.

जसें —(खालील वाक्यांतील ज्या शब्दाच्या वर एकाचा आंकडा आहे तीं विशेषणें समजावींत आणि ज्या शब्दावर दोनाचा आंकडा आहे तीं विशेष्यें समजावींत.) १ मञ्जुभाणिनो सिरिनो मोरस्स अदस्सनेन च लोका मसेन पत्तेन च काकं अपूजेसुं। २ लोका धम्मकरो धम्मराजा बुद्धो याव न उप्पज्जति ताव अञ्ञे पुथू समणब्राह्मणे अपूजेसुं। ३ अम्बस्स मधुरानि सुवण्णवण्णानि पक्कानि, फलानि होन्ति। ४ तळाके सेतानि, पीतानि, रत्तानि, पदुमानि सन्ति। ५ पिसुनस्स मनुस्सस्स वाचं यो पुरिसो सुणिस्सति सो नस्सिस्सति। ६ उय्याने वातेन सुक्खो रुक्खो पतितो, सुक्खानि पण्णानि पतितानि, सुक्खायो सालायो पतिता।

२. (१) वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण, (२) भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण. (३) भविष्यकालवाचक धातुसाधित विशेषण. (४) कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषण. (५) संख्याविशेषण.
या विशेषणाची माहिती १४, १५, १६, १७, या धड्यातून दिलेली आहे.

शब्दार्थसंग्रह

चोर–पु० चोर.
सेट्ठि–पु० शेटजी.
धन–न० द्रव्य, धन.
राजपुरिस–पु० शिपाई.
कवि–पु० कवि.
गुण–पु० गुण.
मिलिन्द–पु० ग्रीक राजापैकीं एका राजाचें नाव, (Minander) मिनॅण्डर. हा वेद, पुराण, सहा दर्शनें वगैरेंचे अध्ययन केलेला होता. याचा काल इ. स. पूर्व १५० वर्षे.
भन्ते–महाराज.
नागसेन–पु० एका भिक्षूचें नाव.
लोक–पु० लोक.
नरनारियो–स्त्री० स्त्री–पुरुष.
सुपिन (स्वप्न)–पु० स्वप्न.
दिस–पस्स–पाहणें, दिसणें १ ग०
कल्याण–वि० शुभ, उत्कृष्ट.
अपि–अ० सुद्धां
पापक–वि० अशुभ, वाईट.
दिट्ठपुब्ब(दृष्टपूर्व)-वि०पूर्वीपाहिलेलें.
अदिट्ठपुब्ब (अदृष्टपूर्व)–वि० पूर्वी न पाहिलेलें.
कतपुब्ब (कृत पूर्व)–वि०पूर्वी केलेलें.
अकतपुब्ब (अकृतपूर्व)–वि० पूर्वी न केलेलें.
खेम (क्षेम)–वि० हितकर.
सभय–वि० भयकारक.
दूरे–अ० लांब, दूर.
सन्तिके–अ० जवळ.
बहुविध–वि० अनेक प्रकारचा-–ची चें.
छ–सहा.
जन–पु० लोक.
वातिक–वि० वायु झालेला-ली लें.
पित्तिक–वि० पित्त झालेला-ली-लें.
सेम्हिक–वि० कफ झालेला-ली-लें.
देवतूपसहार–पु० देवता+उपसहार दैविक सामर्थ्य.
समुदाचिण्ण–वि० एखाद्या गोष्टीचा सारखा ध्यास, विचार करणारा-री-रें.

पुब्बनिमित्त (पूर्वनिमित्त)–न० पूर्वीचें कारण.
तत्त–अ० तेथें.
सच्च (सत्य)–न० खरें
अवसेस (अवशेष)–वि० बाकीचें, उरलेलें.
मिच्छा (मिथ्या)–अ० खोटें, खोटेपणानें, कपटानें.
किं–काय.
मनुस्स (मनुष्य)–पु० माणूस.
चित्त–न० मन.
सयं (स्वयम्)–अ० स्वतः, अतःस्फूर्तीनें
निमित्त–न० कारण.
वि+चि–शोधणें, ९ ग० गोळा करणें.
अञ्ञ (अन्य)–सर्व० दुसरा-री-रें.
कोचि–अ० कोणीहि.
आ+चिक्ख–१ ग० सांगणें.
आपाथ–पु० केंद्र, भाग, टप्पा, आटोका.
यथा–अ० ज्याप्रमाणें.
आदास (आदर्श)–पु० आरसा.
कुहिंचि–अ० कोठेंहि.
छाया–स्त्री० छाया.
आरोपेति–घालणें.
यतो (यत.-स्)–अ० जेथून, जेथें, ज्या अर्थी.
कुतो (कुतः)–अ० कोठून, कोठें, कशावरून, कसें, कारण.
आ+गम-गच्छ–येणें, १ ग०
मिलिन्दपञ्ह (मिलिन्दप्रश्न) पु० एका ग्रंथाचें नांव यात ग्रीसचा राजा मिलिन्द यानें भिक्षु नागसेन याला जे धार्मिक व सामाजिक प्रश्न विचारले त्या प्रश्नोत्तराचा संग्रह आहे.
यस (यश)–न० यश, कीर्ति.
उन्नत–वि० आनंदित, उत्कृष्ट.
अयस(अयश) न० अयश, अपकीर्ति.
ओनत–वि० दुःखी.
एकट्ठ–वि० एकत्र.
तादिस—(तादृश) वि० तसा तशी, तसें.
समण (श्रमण) पु० भिक्षु.
सुख–न० सुख.
दुक्ख–(दुःख)–न० दुःख.
पन–अ० पण, परंतु.
सम–वि० सारखे, तुल्यप्रमाण.
निन्दा–स्त्री० निन्दा.
पसंसा (प्रशंसा)–स्त्री० स्तुति.
अकम्प–वि० चलबिचल न होणारा-री-रें.
अयस–न० लोखंड.
अतिधोनचारि–पु० पापी.
सक (स्वक)–वि० स्वतःचे, आपले.

दारू—सुरा, वारुणी, स्त्री० मज्ज, न० गुर—गो, स्त्री०
दागिना—पिलन्धन, भूसन, आभरण, न० शेत—खेत्त, न०
कपडे—वत्थ, न० घर—घर, न०
धान्य—धञ्ञ, न विकणें—वि-किण ९ ग० विक्किणाति.
थ—च, अ०

पालींत भाषांतर करा:—

१. दारू पिणारा मनुष्य बेहोष होतो, चालतांना पावलोंपावली अडखळतो, नागडा होतो, बायकोला, मुलांना, नातेवाईकांना शिव्या देतो, मारतो, गटारांत पडतो, लडुयांत पडतो, बोलूं नये तें बोलतो, खाऊ नये, तें खातो. २. ज्याप्रमाणें येवारची पोळ खाण्याकरिता चोहोंकडे हिंडतो व लोकांना त्रास देतो त्याप्रमाणें दारू पिणारा मनुष्य चोहोंकडे हिंडतो व लोकांना त्रास देतो. ३. गाणाऱ्या माणसाचें गायन ऐकतो व गाऊं लागतो, रडणाऱ्या मुलाचें रडणें ऐकतो व रडूं लागतो (रोदति), हसणाऱ्या माणसाचें हसणें ऐकतो व हसूं लागतो (हसति). ४. मी सार्वभौम राजा आहें, माझ्यासारखा कुलीन, सुंदर, विद्वान, दाता, कला जाणणारा, शूर, असा मनुष्य पृथ्वीवर हल्लीं नाहीं असें बोलतो. ५. दारू पिणारा, दारूसाठीं दागिने, कपडे, धान्य, गुरें, शेत, घर विकतो व दारू पितो त्यामुळें त्याची बायको, मुलें भुकेनें मरतात.

प्रश्नसंग्रह १०

१. तृतीया व सप्तमी द्याः—अय, मन, वच, रज.
२. रूपें ओळखाः—कम्मुना, सरसा, यससा, पालेसि, कथेय्याथ.
३. माहिती द्याः—मिलिन्दप्रश्न.
४. अग्र म्हणजे काय?

एकादसमो पाठो

पूर्वतयारी:—अक्खि, धनु, न हे शब्द पाठ करणें.

अव्यय

ज्याला लिंग, वचन, विभक्ति लागत नाहीं त्यास अव्यय असें म्हणतात.

प्रश्नार्थक अव्यये

कथ–कसें.
किंसु–काय
ननु–खरेंच, नव्हे काय, निश्चय.
कच्चि–काय.
नु–खरेंच, नव्हे काय.
किं–काय.

वर्जनार्थक अव्यये

विना–शिवाय, वाचून.
अन्तरेन–शिवाय, वाचून.
रिते–शिवाय, वाचून

वितर्कबोधक

अहो–संबोधन, संशय, खेद.
किमु–काय, कसलें.
उदाहु–किंवा.
किमुत–किंवा.

कालवाचक अव्यये

अधुना, इदानि, एतरहि—आता.
यदा–जेव्हा.
तदा–तेव्हा.
अज्ज–आज.
सुवे (श्वः)–उद्या.
परसुवे (परश्वः)–परवां.
हिय्यो (ह्यः)–काल (आजच्या पूर्वीचा दिवस).
साय–सध्याकाळ.
पातो (प्रातः)–सकाळ.
दिवा–दिवसा.
पगे–पाहटे.

संबोधनार्थक अव्ययें

भन्ते–महाराज (श्रेष्ठ व्यक्तीसाठी).
अम्भो–रे, अरे.
जे–नोकर, मोलकरीण, याना हाक मारण्यासाठीं.
आवुसो–श्रमणाला – हाक मारण्यासाठीं.
भो–अरे.

उपमावाचक

यथा–ज्याप्रमाणें, जसें, जितकें.
तथा–त्याप्रमाणें, तसें, तितकें.
एव–असें, याप्रमाणें.
सेय्यथा–त्याप्रमाणें.
यथरिव–ज्याप्रमाणें.
तथरिव–त्याप्रमाणें.

हेत्वर्थक अव्यये

यतो–ज्याअर्थी, कारण.
ततो–त्याअर्थी
निस्साय–मुळें.
सधाय–उद्देशून.

निषेधार्थक अव्ययें

न–नाहीं.
नो–नाहीं.
नोचे–नाहींतर.
मा–नको, नाहीं.
अलं–पुरे.

धनुना	धनूहि, धनूभि	ततिया
धनुस्स, धनुनो	धनून	चतुत्थी
धनुना, धनुस्मा, धनुम्हा	धनूहि, धनूभि	पञ्चमी
धनुस्स, धनुनो	धनून	छट्ठी
धनुस्मिं, धनुम्हि	धनूसु	सत्तमी
धनु	धनू, धनूनि	आलपन

एव चक्खु, आयु, दारु, मधु, मत्थु, जत्तु, वत्थु, जरु, इच्चादयो उकारन्ता नपुंसकलिङ्गा।

पुल्लिङ्गो त (तद्) सद्दो।

सो	ते, ने	पठमा
त, न,	ते, ने	दुतिया
तेन, नेन	तेहि, तेभि, नेहि, नेभि	ततिया
तस्स, नस्स	तेस, तेसान, नेस, नेसान	चतुत्थी
तस्मा, तम्हा, नस्मा, नम्हा	तेहि, तेभि, नेहि, नेभि	पञ्चमी
तस्स, नस्स	तेस, तेसान, नेस, नेसान	छट्ठी
तस्मि, तम्हि, नस्मि, नम्हि	तेसु, नेसु	सत्तमी

आलपन नत्थि।

इत्थिलिङ्गो त (तद्) सद्दो।

सा	ता, तायो	पठमा
त, न	ता, तायो, ना, नायो	दुतिया
ताय, नाय	ताहि, ताभि, नाहि, नाभि	ततिया
ताय, नाय तस्सा, नस्सा तस्साय, तिस्साय	तास, तासान नास, नासान	चतुत्थी
ताय, नाय	ताहि, ताभि, नाहि, नाभि	पञ्चमी
ताय, नाय, तस्सा, तिस्सा तस्साय, तिस्साय	तास, नासान नास, नासान	छट्ठी

तायं, नायं तस्सं, नस्सं, तिस्सं	तासु, नासु	सत्तमी

नपुंसकलिङ्गो त (तद्) सद्दो

तं, नं	ते, ने, तानि, नानि	पठमा
तं, नं	ते, ने, तानि, नानि	दुतिया

बाकीचीं रूपें पुल्लिंगाप्रमाणें होतात.

शब्दार्थसंग्रह

सत्त (सत्त्व)–पु० न० प्राणी.
मर–मरणें. ६ ग०
सब्ब (सर्व)–सर्वनाम. सर्व.
काले–योग्य काळीं. स. ए. व.
उदाहु– अ० किंवा.
अकाले–अवेळीं. स. ए. व.
मरण–न० मरण.
दिट्ठपुब्बा (दृष्टपूर्वाः)–वि० पूर्वी पाहिलेलें.
पन–अ० पण, परंतु.
अम्बरुक्ख (आम्रवृक्ष)–पु० आंब्याचें झाड.
जम्बुरुक्ख (जम्बुवृक्ष)–पु० जांभळाचें झाड.
पतन्त–पडणारा–री–रें. 'पत' धातूचें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण.
आम–वि० कच्चा–च्ची–च्चें.
पक्क (पक्व)–वि० पिकलेला–ली–लें.
आम–अ० होय.
अवसेस (अवशेष)–वि० शिल्लक राहिलेला–ली–लें.
कानिचि (कानिचित्)–अ० कांहीं.
किमिविद्ध (कृमिविद्ध)–वि० किड्यानीं टोंचलेली.
लकुटहत–वि० काठीनें किंवा सोट्यानें झोडपलेला–ली–लें.
वात–पु० वारा
अन्तोपूतिक–वि० आंत दुर्गंधी असलेला–ली–लें.
जरावेगहत–वि० म्हातारपणामुळें जर्जर झालेला–ली–लें.
कम्मपटिबाळ्ह–कर्मांचें सामर्थ्य, जोर.
गतिपतिबाळ्ह–गतिसामर्थ्य, जोर.
किरियपतिबाळ्ह–क्रियेचें सामर्थ्य, जोर.
मातुकुच्छिगत (मातृकुक्षिगत)–वि० आईच्या पोटांतला–ली–लें.
विजातघर– न० बाळंतपणाची खोली, घर.

मासिक–वि० महिन्याचा-ची-चें.

पे०पेय्याल–पूर्वीप्रमाणें वगैरे.

पालिवाङ्मयात एखादा विषय निरनिराळ्या उदाहरणांनीं समजून देतांना ठराविक मजकूर वारंवार येतो तेव्हां त्या मजकुराची पुनरुक्ति टाळण्यासाठीं 'पे० पेय्याल' याचा उपयोग केलेला दिसतो.

वस्ससतिक (वर्षशतक)–वि० शंभर वर्षांचा-ची-चें.

विज्जमान (विद्यमान)– वि० असणारा-री-रें.

विज्जानेऽपि उत्तरिं आयुस्मि–आयुष्य असतानासुद्धा.

कतम–सर्वनाम, पुष्कळांतून कोणता.

जिघच्छा–स्त्री० भूक.

पिपासा–स्त्री० तहान.

अहि–पु० साप.

दट्ठ (दष्ट)–वि० चावलेला-ली-लें.

विस (विष)–न० विष.

अग्गि (अग्नि)–पु० अग्नि, विस्तव.

उदक–न० पाणी.

सत्ति–(शक्ति) स्त्री० शस्त्र, तलवार.

मीयति (म्रियते)–मरतो. 'मर' धातूचें कर्मणिचें वर्तमानकाळचें तृ. पु. ए. व.

वात–पु० शरीरातील वायु.

पित्त–न० पित्त.

सेम्ह (श्लेष्मन्)–पु० कफ.

सन्निपात–पु० वात, पित्त-कफ यांचा प्रकोप किंवा ज्वर.

उतु–पु० ऋतु, हंगाम, वसंतादि ऋतु.

विसमपरिहार–पु० विरुद्ध गोष्टी करणें, आत्मघातक कर्म करणें.

कत (कृत)–केलेला-ली-लें. 'कर'चें क. भू. धा.

अकुसलकम्म (अकुशलकर्म)–न० वाईट कर्म-कृत्य.

विपाक–पु० परिणाम.

पुब्बे–पूर्वी, पूर्वजन्मीं.

पर–वि० दुसरा.

मारेति–मारवितो. 'मर'धातूचें प्रयोजकाचें वर्तमानकाळ तृ.पु.ए.व.

दहर–पु० तरुण.

मज्झिम (मध्यम)–मध्य वयाचा-ची-चें.

मराठींत भाषांतर कराः—

भन्ते नागसेन, ये ते सत्ता मरन्ति, सब्बे ते काले येव मरन्ति, उदाहु अकालेऽपि मरन्ती'ति। नागसेनो–अत्थि महाराज कालेऽपि मरणं, अत्थि अकालेऽपि मरणऽन्ति। मिलिन्दो–के ते भन्ते नागसेन काले मरन्ति, के अकाले मरन्तीऽति। नागसेनो–दिट्ठपुब्बा पन महाराज तया अम्बरुक्खस्मा वा जम्बुरुक्खस्मा वा अञ्ञस्मा वा पन फलरुक्खस्मा

फलानि पतन्तानि आमानि च पक्कानि चा'ति । मिलिन्दो-आम भन्ते'ति । नागसेनो-यानि तानि महाराज फलानि रुक्खतो पतन्ति सब्बानि तानि काले येव पतन्ति उदाहु अकालेऽपी'ति । मिलिन्दो-भन्ते नागसेन, यानि तानि फलानि परिपक्कानि पतन्ति, सब्बानि तानि काले पतन्ति, यानि पन तानि अवसेसानि फलानि तेसु कानिचि किमिविद्धानि पतन्ति, कानिचि लकुटहतानि पतन्ति कानिचि वातेन पतन्ति, कानिचि अन्तोपूतिकानि हुत्वा पतन्ति, सब्बानि तानि अकाले पतन्ती'ति । एवमेव खो महाराज, ये ते जरावेगहता मरन्ति ते येव काले मरन्ति, अवसेसा केचि कम्मपटिबाळ्हा मरन्ति, केचि गतिपतिबाळ्हा, केचि किरिय-पतिबाळ्हा मरन्तीति । मिलिन्दो-भन्ते नागसेन, ये ते कम्मपतिबाळ्हा मरन्ति, येऽपि ते गतिपतिबाळ्हा मरन्ति, येऽपि ते किरियपतिबाळ्हा मरन्ति, येऽपि ते जरावेगपतिबाळ्हा मरन्ति सब्बे ते काले येव मरन्ति, योऽपि मातुकुच्छिगतो मरति सो तस्स कालो, काले येव सो मरति, योऽपि विजातघरे मरति, सो तस्स कालो, सोऽपि काले येव मरति, योऽपि मासिको मरति-पे० योऽपि वस्ससतिको मरति, सो तस्स कालो, काले येव सो मरति, तेन हि भन्ते नागसेन, अकाले मरणं नाम न होति । ये केचि मरन्ति सब्बे ते काले येव मरन्ति । इमे महाराज, विज्जमानेऽपि उत्तरिं आयुस्मिं अकाले मरन्ति । नागसेनो-कतमे । नागसेनो, आह ।

गाथा

जिघच्छाय पिपासाय अहिना-दट्ठो विसेन च ।
अग्गि-उदक-सत्तीहि-अकाले तत्थ मीयति ॥ २७ ॥
वात-पित्तेन-सेम्हेन-सन्निपातेन-उतूहि च ।
विसमोपक्कमकम्मेहि अकाले तत्थ मीयति ॥ २८ ॥

केचि महाराज सत्ता पुब्बे कतेन तेन तेन अकुसलकम्मविपाकेन मरन्ति । तं यथा-यो पुब्बे परे जिघच्छाय मारेति सो इध जिघच्छाय येव मरति दहरोऽपि मज्झिमोऽपि । (मिलिन्दपञ्ह, मेण्डकपञ्ह ८ वग्ग.)

शब्दार्थसंग्रह

एकदा-अ० एकदा. खादन्ता-खादन्त, खादमान. पु०
मास-मास न० सिंह-सीह, मिगिन्द पु०

घसा–गल. पु०
हाड़क–अट्ठि. न०
लागणें–लग्ग. १ ग० लग्गति.
लागलें–लग्गि. भू. का. तृ. पु. ए व.
सुजणें–उद+धमा. १० ग० उद्धुमायति.
सुजला–उद्धुमायि. 'उद+धमा' १० ग. (उद्+ध्मा.) धातूंच भू. का. तृ. पु. ए. व.
वेदना–वेदना. स्त्री०
होक लागणें–वत. १ ग० वत्तति.
नंतर–अथ. अ०
खाण्याकरितां– खादितु. भक्ख-नत्थ. अ०
हिंडणारा–चरन्त, चरमान. पु०
एक–एक. स०
पक्षी–सकुण. पु०
तेथें–तत्थ. अ०
येणें–आ + गम गच्छ. १ ग० आगच्छति, आला–आगच्छि. भू. का. तृ. पु. ए. व.
आणि–च. अ०
म्हणणें–ब्रू. २ ग० ब्रवीति.
मित्रा–सम्म.
बाहेर काढणें–नी + हर. १ ग०
परंतु–पन. अ०
भीति–भीति. स्त्री० भय. न०
तोंड–मुख, तुण्ड. न०
घजणें–वि + सद. १ ग० विसद्दति.
कदाचित्–कदाचि. अ०
खाणें–खाद. १ ग० खादति.
जीवदान–जीवित. न०
नंतर–अथ. अ०
ज्या रीतीनें–यथा. अ०
मिटणें–अपि+धा–३, १ ग० पिदहति.
अशा रीतीनें–एव, तथा. अ०
वरचा जबडा–उत्तरोट्ठ. पु०
खालचा जबडा–अधरोट्ठ. पु०
काटकी–दण्डक पु० कट्ठ. न०
शिरणें–प+विस. १ ग० पविसति.
शिरला–पाविसि. 'प+विस' धातूचे भू. का. तृ. पु ए. व.
बाहेर–बहि. अ०
अशा प्रकारें–एव. अ०
बरें होणें–नीरोग. वि०
एके दिवशीं– एकदिवस.
रानटी रेडा–वनमहिस. पु०
तेव्हां–तदा. अ०
पक्षी–सकुण, दिज. पु०
तेथें–तत्थ. अ०
मृगराज–मिगराज, मिगिन्द. पु०
नमस्कार असो–नमो अत्थु.
थोडें–किंचि. अ०
मांस–मंस. न०
देणें–दा. ३ ग० ददाति, देति.
नेहमीं–निच्च. वि० सदा. अ०
मांस खाणारा–मंसभक्खक. पु०

रक्त पिणारा-लोहितपायक. पु०	नाहीं-न. अ० नत्थि.
पूर्वी-अतीते.	असा-एतादिस. पु०
जिवत-जीवमान. पु०	सेवा-सेवा. स्त्री०
सुटणें-मुच मुञ्च. ७ ग०	निरर्थक-निरत्थ. वि०
हेंच-एत.	कृतघ्न-अकतञ्ञू. पु०
आश्चर्य-अच्छरिय. न०	माणुस-मानुस, मनुस्स. पु०
कृतज्ञता-कतञ्ञुता. स्त्री०	संगत धरणें-भज. १ ग० भजति.

पालींत भाषांतर करा.—

१. एकदा मास खाणाऱ्या अशा सिंहाच्या घशांत हाडूक अडकलें, घसा सुजला, वेदना होऊं लागल्या. २. नंतर खाण्याकरितां हिंडणारा एक पक्षी तेथें आला आणि सिंहाला म्हणाला कीं-मित्रा, तुझें काय दुखतें ? ३. सिंह-माझ्या घशांत हाडूक आडकलें, त्यामुळें घसा सुजला आहे. ४. पक्षी-मित्रा, मी तुझें घशांतील हाडूक बाहेर काढीन; परंतु भीतीमुळें तुझ्या तोंडांत शिरण्यास धजत नाहीं, कदाचित् तू मला खाशील. ५. सिंह-मित्रा, तू भिऊं नकोस, तुला मी खाणार नाहीं. मला (मे, मय्ह) तू जीवदान दे. ६. नंतर पक्ष्यानें सिंह ज्या रीतीनें आपलें तोंड मिटणार नाहीं अशा रीतीनें सिंहाच्या वरच्या जबड्यांत व खालच्या जबड्यांत काटकी उभी ठेवली व तोंडांत शिरला. हाडूक बाहेर काढलें आणि बाहेर आला. ७. अशा प्रकारें सिंह बरा झाला. एके दिवशीं सिंह रानटी रेडा खात होता, तेव्हां पक्षी तेथें आला आणि सिंहाला म्हणाला कीं-हे मृगराज, तुला नमस्कार असो. मला थोडेंसें मास देतोस काय ? ८. सिंह-नेहमीं मास खाणाऱ्या, रक्त पिणाऱ्या माझ्या तोंडांतून पूर्वी तू जिवत सुटलास हेंच आश्चर्य. ९. पक्षी-ज्याच्या ठिकाणीं (यस्मिं) कृतज्ञता नाहीं अशाची सेवा करणें निरर्थक होय. १०. कृतघ्न माणसाशीं संगत धरूं नका.

प्रश्नसंग्रह ११

१. अव्ययाचे प्रकार सांगा आणि प्रश्नार्थक व निषेधार्थक या दोन अव्ययांचा वाक्यांत उपयोग करा.

२. रूपें ओळखाः—तेन, तेहि, धेनुनो.

३. द्वितीया व सप्तमी द्याः—दधि, मधु, वाच.

४. पालींत रूपांतर करा :—

(१) क्रीडाङ्गणे बालाः क्रीडन्ति। (२) एतादृशः पराक्रमः त्वादृशस्य वीरस्य शोभते।

बारसमो पाठो

पूर्वतयारीः—य, भगवन्त, भवन्त हे शब्द पाठ करणें.

कर्मणि प्रयोग

१. धातूच्या मूळ रूपापुढें 'य' लावून पुढें आत्मनेपदी (किंवा परस्मैपदी) प्रत्यय जोडल्यानें कर्मणिरूप तयार होतें. (भावकम्मेसुयो। क. व्या.)

जसें:— नम—नम्+य=नम्य भाषानियम ८० प्रमाणें नम्म+ते=नम्मते किंवा नम्मति, नमीयते, हन—हन्+य=हन्य, भाषानियम ७० प्रमाणें हञ्ञ+ते=हञ्ञते, उपदिस+य=उपदिस्य भाषानियम ८० प्रमाणें उपदिस्स+ते=उपदिस्सते.

२. कर्मणि प्रयोगांत तृतीयांत कर्ता (कर्त्याची तृतीया), प्रथमान्त कर्म (कर्माची प्रथमा) आणि कर्माच्या वचनाप्रमाणें क्रियापदाचें पुरुष-वचन असतें.

टीप—पालींत निरनिराळ्या काळाचा व अर्थाचा कर्मणि प्रयोग क्वचित् आढळतो.

वर्तमानकाळ	भूतकाळ
कर्तरिः— पुत्तो बुद्धं नमति।	पुत्तो बुद्धं अ-नमि।
कर्मणिः— पुत्तेन बुद्धो नम्मते।	पुत्तेन बुद्धो अ-नम्मित्थ।
कर्तरिः— आचरियो मं उपदिसति।	आचरियो मं उपादिसि।
कर्मणिः— आचरियेन अहं उपदिस्से।	आचरियेन अहं उपादिस्सिं।
कर्तरिः— एळको ब्रह्मचारिं हन्ति।	एळको ब्रह्मचारिं अ-हनि।
कर्मणिः—एळकेन ब्रह्मचारी हञ्ञते।	एळकेन ब्रह्मचारी अहञ्ञित्थ।

आज्ञार्थ	विध्यर्थ
कर्तरि.– त्वं पुञ्ञं लभाहि।	त्वं पुञ्ञं लभेय्यासि।
कर्मणि:– त्वया पुञ्ञं लब्भतु।	त्वया पुञ्ञं लब्भेथ।

द्विकर्मकधातु

३. दुह, याच, पच, दण्ड, रुध, पुच्छ, चि, ब्रु, सास, मथ, मुस, या धातूंचा कर्मणिप्रयोग गौण कर्माची प्रथमा घालून करावा. १, २ हीं वाक्यें यांचीं उदाहरणें आहेत. नी, हर, कस (कृष्), वह, या चार धातूंचा कर्मणिप्रयोग मुख्य कर्माची प्रथमा घालून करावा. ३ रें वाक्य याचें उदाहरण आहे.

कर्तरि १:–आचरियो माणवकं पञ्हं पुच्छति। कर्मणि १:–आचरियेन माणवको पञ्हं पुच्छियते। कर्तरि.–२ दळिद्दो भूपं धनं याचति। कर्मणि २:–दळिद्देन भूपो धनं याच्चते (याचियते)। कर्तरि ३·– माता पुत्तं घरं नयति। कर्मणि ३ – मातरा पुत्तो घरं नीयते।

पुल्लिङ्गो य (यद्) सद्दो।

यो	ये	पठमा
यं	ये	दुतिया
येन	येहि, येभि	ततिया
यस्स	येसं, येसानं	चतुत्थी
यस्मा, यम्हा	येहि, येभि	पञ्चमी
यस्स	येसं, येसानं	छट्ठी
यस्मिं, यम्हि	येसु	सत्तमी

आलपनं नत्थि

इत्थिलिङ्गो य (यद्) सद्दो।

या	या, यायो	पठमा
यं	या, यायो	दुतिया
याय	याहि, याभि	ततिया
याय, यस्सा	यासं, यासानं	चतुत्थी

	याहि, याभि	पञ्चमी
याय	यास, यासान	छट्ठी
याय, यस्सा	यासु	सत्तमी
याय, यस्स		

नपुसकलिङ्गो य (यद्) सद्दो।

य	ये, यानि	पठमा
य	ये, यानि	दुतिया
येन	येहि, येभि	ततिया
यस्स	येस, येसान	चतुत्थी
यस्मा, यम्हा	येहि, येभि	पञ्चमी
यस्स	येस, येसान	छट्ठी
यस्मि, यम्हि	येसु	सत्तमी

अकारन्तो पुल्लिङ्गो भगवन्त (भगवन्) सद्दो।

भगवन्तो, भगवा	भगवन्ता, भगवन्तो	पठमा
भगवन्त, भगव	भगवन्ते	दुतिया
भगवन्तेन, भगवता	भगवन्तेहि, भगवन्तेभि	ततिया
भगवन्तस्स, भगवतो	भगवन्तान, भगवत	चतुत्थी
भगवन्ता, भगवन्तस्मा, भगवन्तम्हा, भगवता	भगवन्तेहि, भगवन्तेभि	पञ्चमी
भगवन्तस्स, भगवतो	भगवन्तान, भगवत	छट्ठी
भगवन्ते, भगवन्तस्मि, भगवन्तम्हि, भगवति	भगवन्तेसु	सत्तमी
भगवन्त, भगवन्ता, भगवा, भगव	भगवन्ता, भगवन्तो	आलपन

अकारन्तो पुल्लिङ्गो भवन्त (भवन्) सद्दो।

भव, भवन्तो	भवन्ता, भवन्तो, भोन्तो	[illegible]

भवन्तं, भोतं	भवन्ते, भोन्ते	दुतिया
भवन्तेन, भवता भोता	भवन्तेहि, भवन्तेभि	ततिया
भवन्तस्स, भवतो	भवन्तानं, भवतं	चतुत्थी
भवन्ता, भवन्तस्मा, भवन्तम्हा, भवता	भवन्तेहि, भवन्तेभि	पञ्चमी
भवन्तस्स, भवतो	भवन्तानं, भवतं	छट्ठी
भवन्ते, भवन्तस्मि भवन्तम्हि, भवति	भवन्तेसु	सत्तमी
भवन्त, भवन्ता भवं, भवा,	भवन्ता, भवन्तो	आलपन

शब्दार्थसंग्रह

अस्सलायन (आश्वलायन)-पु० आश्वलायन नावाचा एक मनुष्य.
माणव-पु० विद्यार्थी.
ब्राह्मण-पु० ब्राह्मण.
गोतम (गोतम)-पु० गोतमबुद्ध.
एव-अ० याप्रमाणें, असें.
सेट्ठ (श्रेष्ठ)-वि० श्रेष्ठ, उत्तम.
वण्ण (वर्ण)-पु० जात.
हीन-वि० हीन दर्जाचा-ची-चें.
अञ्ञ (अन्य)-वि० दुसरा-री-रें.
सुक्क (शुक्ल)-वि० शुद्ध. निर्दोष.
कण्ह (कृष्ण)-वि० काळा, हीन-दर्जाचा, अशुद्ध.
सुध (शुध्) -४ ग० शुद्ध होणें, सुज्झति.
नो-अ० नाहीं.
अब्राह्मण-पु० ब्राह्मणजातिव्यतिरिक्त दुसऱ्या जातीचे लोक, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, वगैरे.
ब्रह्म-पु० ब्रह्मदेव.
ओरस (औरस)-वि० स्वाभाविक, सवर्ण स्त्रीपासून झालेला-ली-लें.
मुखतो-मुखातून. 'मुख' शब्दाला पञ्चमीच्या अर्थी 'तो' प्रत्यय लावून बनलेलें अव्यय.
जात-झालेला-ली-लें. 'जन्'चें कर्मणि भू. धा. विशेषण.

ब्रह्मज–वि० ब्रह्मदेवापासून झालेला-ली-ले.
ब्रह्मनिम्मित्त–वि०ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेला-ली-ले.
ब्रह्मदायाद–वि० ब्रह्मदेवाचा-ची-चें नातेवाईक, ब्रह्मज.
इध–अ० येथें.
भव–आपण. 'भवन्त' शब्द प्र.ए.व
किं–अ० काय.
दिस्सन्ते (दृश्यन्ते)—दिसतात. 'दिस'चें आत्मनेपदी वर्तमान. तृ. पु. ब. व.
खो–अ०
पन–अ० पण, परंतु.
ब्राह्मणि–स्त्री० ब्राह्मणाची बायको.
उतुनि–स्त्री० विटाळशी.
गब्भिनि (गर्भिणी)–स्त्री० गरोदर.
विजायमाना–स्त्री० बाळंतीण.
पायमाना–स्त्री० पाजणारी.
योनिज–वि० योनीतून जन्मलेला-ली-लें.
समान–वि० सारखा-खी-खे.
मन–८ ग० मानणें, मञ्ञति.
सुत (श्रुत)–ऐकलेला-ली लें.
यान–तुर्कस्तान.
कम्बोज–पु. एका देशाचें नांव.
पच्चन्तिम–वि० सरहद्द.
जनपद–पु० देश.
द्वे–दोन.
अय्य (आर्य)–पु० आर्य.
दास–पु० गुलाम.
हुत्वा–होऊन. 'हु'चें त्वान्त अव्यय.
खत्तिय (क्षत्रिय)–पु० क्षत्रिय.
वेस्स (वैश्य)–पु० वैश्य.
सुद्द (शूद्र)–पु० शूद्र.
पाणातिपाति (पातिनी)–वि० हिंसा करणारा-री-रें.
अदिन्नादायि (दायिनी)–वि० चोरी करणारा री-र.
मुसावादि (वादिनी) (मृषावादिन्)–वि० खोटें बोलणारा-री-रें.
पिसुनवाच–वि० चहाडखोर.
फरुसवाच–वि० कठोर वाणी असलेला-ली-लें.
मिच्छादिट्ठि (मिथ्यादृष्टि)–वि. खोटी दृष्टि असलेला-ली-ले.
परम्मरणा–मरणानंतर.
दुग्गति (दुर्गति)–स्त्री० वाईट स्थिति.
निरय–पु० नरक.
उद्+पद–१ ग० उत्पन्न होणें. उप्पज्जति.
एत्थ–अ० येथें.
बल–न० सामर्थ्य.
अस्सास–पु०आश्वास, प्रमाण. (धीर देणें, श्वास घेणें.)

पटिविरत–थांबणें, परावृत्त होणें. 'पटि+वि+रम' धातूचें क. भू धा. वि.
सग्ग (स्वर्ग)–पु० स्वर्ग.
लोक–पु. लोक.
चत्तारो–चार 'चतु' शब्दाचें पु० प्र. ब. व
प+हु–१ ग० समर्थ होणें. पहोति.
सोत्थि (स्वस्ति)–अ. कल्याण.
सिनानि–स्त्री० शिकेकाई.
आदाय–घेऊन. 'आ+दा' धातूचें त्वान्त अव्यय.
नदी–स्त्री० नदी.
गन्त्वा–जाऊन 'गम-गच्छ' धातूचें त्वान्त अव्यय.
रजोजल्ल–धाण, मळ.
पवाहेतु–धुण्यास, स्वच्छ करण्यास. 'प+वह' धातूचें प्रयोजकाचें तुमन्त अ०
मज्झिमनिकाय —सुत्तपिटकातील एका ग्रंथाचें नाव. यांत १५२ सूत्रें आहेत. भगवान गौतमबुद्धानें जातिभेद, आत्मानात्मवाद, चित्तशुद्धि, वगैरे विषयांवर केलेली महत्त्वपूर्ण चर्चा या ग्रंथांत आहे.
जात– जन्मलेला-ली-लें. 'जन' धातूचें कर्मणि भू. धा. वि.
नन्द–१ ग० आनंद होणें.
भय–पु० भरभराट.
दार, दारा.–पु०स्त्री० पत्नी, बायको.
सम्मुच्छ–मिळून.
सा (श्वन्)–पु० कुत्रा.
वार–१० ग० दूर करणें, निवारण करणें.
सूकर (शूकर)–पु० डुक्कर
असन्त– पु० नीच, दुष्ट.
किर (किल) अ० खरोखर.
जम्म (जाल्म)–पु० नीच, दुष्ट.
तात–पु० बाबा.
भासरे–म्हणत असत. 'भासन्ते'बद्दल काव्यांत उपयोग 'भास' धातूचें आत्मनेपदी भूतकाळ तृ. पु. ए. व.
रक्खस–(राक्षस) पु० राक्षस.
पुत्तरूप (पुत्ररूप)–न० मुलाचें निमित्त.
हा–३ ग० टाकणें. जहाति.
वयोगत–वि० म्हातारा-री-रें.
अस्स (अश्व)–पु० घोडा.
जिण्ण (जीर्ण)–वि. जीर्ण, टाकाऊ.
निब्भोग(निर्भोग) वि० निरुपयोगी.
खादन–न० खाणं, खाद्य.
अप+नी–१ ग० दूर करणें.
थेर–पु. वृद्ध.
परागार–न. दुसऱ्याचें घर. पर+अगार.
भिक्ख (भिक्ष)–१ ग० भिक्षा मागणें. भिक्खति.

दण्ड–पु. काठी, सोटा.
किर (किल)–अ० खरोखर.
सेय्य (श्रेयः)–वि० चांगले.
अनस्सव–वि० आज्ञाधारक नसलेला ढीले.
चण्ड–वि० भयंकर.
अपि–अ० सुद्धा.
गोण–पु० बैल.
कुकुर–पु० कुत्रा.
अन्धकार–पु० अंधार.
पुरो–अ० पुढें.
गम्भीर–खोल, गहन.
गाध–(गाह) वि० सुरक्षित जागा, बुडी मारणें.
आनुभाव–पु० सामर्थ्य.
दलित्वा–फाडून. 'दल' धातूचें त्वान्त अ०

मराठींत भाषांतर कराः—

अस्सलायनो माणवो भगवन्तं एतदवोच–भो गोतम, ब्राह्मणा एव आहंसु– ब्राह्मणाऽव सेट्ठो वण्णो हीनो अञ्ञो वण्णो, ब्राह्मणाऽव सुक्को वण्णो अञ्ञो कण्हो वण्णो, ब्राह्मणाऽव सुज्झन्ति नो अब्राह्मणा, ब्राह्मणाऽव ब्रह्मुनो पुत्ता ओरसा, मुखतो जाता, ब्रह्मजा ब्रह्मनिम्मिता ब्रह्मदायादाऽति । इध भवं गोतमो किं मञ्ञति ? । दिस्सन्ते खो पन, अस्सलायन, ब्राह्मणान ब्राह्मणियो उतुनियोऽपि गब्भिनियोऽपि विजायमानाऽपि पायमानाऽपि, ते ब्राह्मणा, योनिजाऽव समाना एव आहंसु ब्राह्मणाऽव सेट्ठो वण्णो हीनो अञ्ञो वण्णोऽति । तं किं मञ्ञसि, अस्सलायन ? सुतं ते–योनकम्बोजेसु अञ्ञेसु च पच्चन्तिमेसु जनपदेसु द्वेऽव वण्णा अय्यो च दासो च, अय्यो हुत्वा दासो होति, दासो हुत्वा अय्यो होति ।

तं किं मञ्ञसि, अस्सलायन ? खत्तियो च वेस्सो च सुद्दो च खो पाणातिपातिनो, अदिन्नादायिनो, मुसावादिनो, पिसुनवाचा, फरुसवाचिनो, मिच्छादिट्ठिनो, कायस्स भेदा परम्मरणा दुग्गतिं निरय उप्पज्जेय्युं नो ब्राह्मणा ?

अस्सलायनो– नोहिदं, भो गोतम, चत्तारो वण्णा पाणातिपातिनो, अदिन्नादायिनो, मिच्छाचारिनो, मुसावादिनो, पिसुनावाचा, फरुसावाचा, मिच्छादिट्ठिनो, कायस्स भेदा परम्मरणा दुग्गतिं निरय उप्पज्जेय्युऽति ।

गोतमो–एत्थ, अस्सलायन ब्राह्मणान किं बलं, को अस्सासो, यदेत्थ ब्राह्मणा एवमाहंसु ब्राह्मणाऽव सेट्ठो वण्णो अञ्ञो वण्णो हीनोऽति । तं किं

मञ्ञसि, अस्सलायन ? ब्राह्मणोऽव नु सो पाणातिपाता, अदिन्नादाना, पिसुनावाचा फरुसावाचा पटिविरतो कायस्स भेदा परमरणा सुगतिं सग्ग लोक उप्पज्जेय्य नो खत्तियो नो वेस्सो नो सुद्दोऽति ? ।

अस्सलायनो— नो हिऽद भो गोतम, चत्तारो वण्णा पाणातिपाता, अदिन्नादाना, मिच्छाचारा, मुसावादा, पिसुनावाचा, फरुसावाचा पटिविरता कायस्स भेदा पर मरणा सुगतिं सग्ग लोक उपज्जेय्युऽति ।

(अस्सलायनसुत्त ९३ मज्झिमनिकाय, मज्झिमपण्णासक ।)

गोतमो—त किं मञ्ञसि, अस्सलायन ? ब्राह्मणोऽव नु खो पहोति सोत्थि सिनानिं आदाय नदिं गन्त्वा रजोजल्ल पवाहेतु, नो खत्तियो नो वेस्सो नो सुद्दो ?

अस्सलायनो—नो हिऽद भो गोतम, चत्तारो वण्णा पहोन्ति सोत्थि सिनानिं आदाय नदिं गन्त्वा रजो जल्ल पवाहेतुऽति ।

गाथा

येहि जातेहि नन्दिस्स येस च भवमिच्छसि ।
ते मं दारेहि सम्पुच्छ साऽव वारेन्ति सूकर ॥ २९ ॥
असन्ता किर म जम्मा ' तात तात ' ति भासरे ।
रक्खसा पुत्तरूपेन ते जहन्ति वयोगत ॥ ३० ॥
अस्सोऽव जिण्णो निब्भोगो खादना अपनीयति ।
बालकान पिता थेरो परागारेसु भिक्खति ॥ ३१ ॥
दण्डोऽव किर मे सेय्यो न च पुत्ता अनस्सवा ॥
चण्डऽपि गोण वारेति अथो चण्डऽपि कुक्कुर ॥ ३२ ॥
अन्धकारे पुरो होति गम्भीरे गाधमेधति ॥
दण्डस्स आनुभावेन खलित्वा पतितिट्ठति ॥ ३३ ॥
(धम्मपद अट्ठकथा, परिजिण्णब्राह्मणपुत्तवत्थु)

शब्दार्थसंग्रह

एकदा–एकदा. अ०
उन्हाळा–निदाघ. पु०
एक–एक, स.
सरोवर–सर, न०
पाणी–पानीय, उदक, जल. न.
आटले–मन्द अहोषि.
पुष्कळ–बहु. वि०
मासा–मच्छ. पु०
असणें, होणें–हु,अस. २ ग०
खाण्याकरिता–खादितु. 'खाद' धातूचें तुमन्त अ०
काठ-तीर–तीर. पु०
ध्यानस्थ–झायन्त. पु.
बसणे–नि+सद-सीद. १ ग०
बसला होता–निसीदि.
येथें–एत्थ. अ.
कशाकरिता–किमत्थं. अ०
असे–इति. अ०
विचारणें–पुच्छ. १ ग. पुच्छति.
हल्लीं–इदानि, दानि अ०
उन्हाळा–निदाघ पु०
कडक–महन्त. पु०
काय–किं. अ०
करणें–कर. ८ ग० करतील–करेय्यु, करिस्सन्ति.
अशी–इति. अ०
काळजी करणें–चिन्त. १० ग० चिन्तयति, चिन्तेति.
जर–सचे, यदि. अ०
एकेक–एकेक. वि०
मोठें–महन्त. वि०
सोडणें–वि + सज १ ग० विस्सज्जति.
युगाराभापासून–पठमकप्पिकतो,पच-म्यर्थी अ०
कोठे तरी–कुहिंचि अ०
नेणें–नी नय १ ग. नयति–नेति.
खाणे–खाद. १ ग०
म्हणून–तस्मा.

पालीत भाषांतर कराः—

१. एकदा उन्हाळ्यांत एका सरोवरांतील पाणी आटलें. त्यात पुष्कळ मासे होते. २. एक बगळा माशाना खाण्याकरिता सरोवराच्या काठीं ध्यानस्थ बसला होता. ३. "हे बगळ्या, तूं येथें कशाकरिता बसला आहेस?" असें माशांनीं (मच्छा) बगळ्याला विचारलें. ४. हल्लीं सरोवरांतील पाणी कमी झालें आहे, उन्हाळा तर कडक आहे, तेव्हां मासे काय करतील अशी तुमची मी काळजी करीत आहें. ५.

" आता आम्ही काय करावें (किं करोम) ? " असें माशांनीं बगळ्याला विचारलें. ६. " जर तुम्ही माझ्या सांगण्याप्रमाणें वागाल (मय्ह वचनं करेय्याथ) तर मी तुमच्यापैकीं एकेकाला मोठ्या सरोवरांत सोडीन" असें बगळा म्हणाला. ७. " हे बगळ्या, युगाच्या आरंभापासून माशांची काळजी करणारा बगळा झाला नाहीं. ८. तू आमच्यापैकीं एकेकाला कोठेंतरी नेशील आणि खाशील म्हणून आम्ही तुझ्यावरोबर येणार नाहीं."

प्रश्नसंग्रह १२

१. कर्मणि प्रयोगाची व्याख्या सांगा व कर्मणि प्रयोगाचें एक उदाहरण द्या.

२. अर्थ ओळखाः––याय, यायो, ये, भगवन्त, भवन्त.

३. माहिती द्याः––मज्झिमनिकाय.

४. पालींत रूपांतर कराः––

पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तत् धनम् ॥१॥
नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥२॥

तेरमवो पाठो

पूर्वतयारीः––क, राज हे शब्द पाठ करणें.

भावे प्रयोग

(अ) जेव्हां अकर्मक धातूचा प्रयोग बदलावयाचा असेल तेव्हां भावे प्रयोगच करावा. भावेप्रयोगांत कर्ता तृतीया विभक्तीचा असतो व क्रियापद नेहमीं तृतीयपुरुषी एकवचनीच असतें. अशा प्रकाराच्या वाक्य रचनेस भावेप्रयोग म्हणतात.

(भाव म्हणजे धातूनें दर्शविलेल्या क्रियेचा बोध.)

कर्तरि:—नरोगच्छति। त्वं तिट्ठसि।

भावे:—नरेन गम्मते। त्वया ठीयते।

(आ) 'कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधिताचें तब्ब, रूप वाक्यात योजून पुढीलप्रमाणे प्रयोग करतात, जसे —बोधिसत्ता धन दिस्वा आह—आचरियेन मम वचनं अकत्वा धनं वस्सापितं भविस्सति, सब्बेहि विनासं पत्तेहि भवितब्बं' ति। २. बोधिसत्तो पन इमस्स पासाणस्स हेट्ठा उदकेन भवितब्बं' ति ओतरित्वा पासाणे अट्ठासि। (वण्णुपथजातक)

संधिनियम

सधि-याख्या:—एकापुढे एक येणारे जवळ जवळचे वर्ण एकत्र होण्याच्या प्रकारास सधि असे म्हणतात.

टीप —शब्दाचें अंग व प्रत्यय, धातु व उपसर्ग यांचा आणि समासातील शब्दांचा सधि नित्य होतो, परंतु वाक्यातील शब्दांचा सधि करणें किंवा न करणें हें इच्छेवर असतें.

पालींत ऋ, ॠ, लृ, ऐ, औ, श, ष, हे वर्ण व विसर्ग नसल्यामुळें त्यांच्यासबंधीचे होणारे सधि कमी झाले.

स्वरसंधि

१. 'अ' पासून 'ऊ' पर्यंत कोणत्याहि स्वरापुढें सजातीय स्वर आला असता त्या दोहोंबद्दल त्याचाच दीर्घस्वर होतो जसे -न+अहोसि=नाहोसि. च+अपि=चापि. पर+असन=परासन. समन्ति+इध=समन्तीध यानि+इध=यानीध. गुरु+उपदेस=गुरूपदेस. मधु+उदक=मधूदक. बहु+उपकार=बहूपकार. च+अव=चाव.

२. ज्या दोन पदांच्या सधींत दुसऱ्या पदाच्या आरंभींच्या वर्णाचा लोप होतो, त्यास 'परलोपसंधि' म्हणतात. (वा परो असरूपा। कच्चायन व्याकरण. सधिकप्प. २ सू.) (मराठींतील उदाहरणें-खिडकी+आंत=खिडकींत. केलें+असे=केलेंसे.) को+असि=कोऽसि. यो+इध योऽध. छाया+इव=छायाऽव.

३. ज्या दोन पदांच्या संधींत पहिल्या पदाच्या शेवटच्या वर्णाचा लोप होतो त्यास 'पूर्वलोपसंधि' म्हणतात. (मराठीतील उदाहरणें:——हात+ऊन=हातून. घर+ई=घरी.) एकेन+उपायेन=एकेन्+उपायेन=एकेनुपायेन. अपि+एते—अप्+एते=अपेते. तथं+एव=तथ्+एव=तथेव. यस्स+इन्द्रियानि=यस्स्+इन्द्रियानि=यस्सिन्द्रियानि. गच्छति+एस गच्छत्+एस=गच्छतेस.

४. शब्द, अव्यय, क्रियापद यांच्यापुढें 'इति' आल्यास 'इति' मधील 'इ' चा लोप होतो. हा लोप दाखविण्याकरिता 'इ' च्या जागी S असें किंवा–' असें चिन्ह घालतात किंवा दोन्हीही चिन्हें योजीत नाहीत. जसें:– नमामीSति, नमामी' ति, नमामीति, आणि 'इति' मागील ऱ्हस्व स्वर दीर्घ, होतो. जसे:–पण्डित+इति=पण्डिताSति. नमामि+इति=नमामीSति. पठाम+इति=पठामाSति. वदसि+इति=वदसीSति.

गच्छतु+इति=गच्छतूSति. तारका+इति=तारकाSति.

असि+इति=असीSति. मयं+इति=मयंSति.

सन्तिके+इति=सन्तिकेSति.

५. शब्द किंवा अव्यय यांच्यापुढें 'अपि' आल्यास 'अपि' मधील 'अ' चा लोप होतो. हा लोप दर्शविण्याकरिता 'अ' च्या जागी ऽ असे (द्विखंड, अवग्रह) चिन्ह घालतात किंवा चिन्ह घालत नाहीत. जसें:– जीवको+अपि = जीवकोSपि. समाना+अपि=समानाSपि. पन्थको+अपि=पन्थकोSपि. द्वे+अपि=द्वेSपि यथा+अपि = यथाSपि. कण्णेहि+अपि=कण्णेहिSपि. अह+अपि=अहSपि. अञ्ञे+अपि=अञ्ञेSपि.

६. पदाच्या शेवटल्या 'ए' पुढें 'अ' आल्यास (क्वचित् 'अ' चा आ होतो) 'ए' बद्दल य होतो. (यएदन्तस्सादेसो। संधिकप्प. दुतियकण्ड, कच्चायन व्याकरण, सूत्र ६.) ते+अस्स—त् (ए)+य्+अस्स=त्यस्स. ते अहं—त् (ए)+य्+आहं=त्याहं. पुत्तो त्याहं महाराज, त्वं म पोस जनाधिप। कट्ठहारिजातक.

अपवादः——सचे+अहं=सचाहं

७. पदाच्या शेवटल्या 'उ' किंवा 'ओ' पुढें स्वर आल्यास उ

आणि ओ बद्दल व होतो. (व ओदुदन्तानं । कच्चायन व्याकरण सधिकप्प, दुतियकण्ड. सूत्र ७.) जसेः– सु+आगत–स् (उ) +व्+आगतं=स्वागतं. सो+अस्स–स् (ओ) + व्+अस्स = स्वस्स. खो+अस्स–ख् (ओ) व्+अस्स=ख्वस्स. बहु=आबाधो–बह्+(उ) व्+आबाधो=बव्हाबाधो.

८. अनुस्वारापुढे 'ए' किंवा 'ह' आल्यास अनुस्वाराचा विकल्पानें 'ञ' होतो. आणि तो ञ् 'ए' किंवा 'ह' याच्यात मिळून जातो. (एहे ञ. कच्चायनव्याकरण. सन्धिकप्प ३ सू.) जसेः— तं+एव= तञ्ञेव. तस्मिं + एव=तस्मिञ्ञेव. एवं+हि=एवञ्हि. तुम्हाकं + एव= तुम्हाकञ्ञेव. विकल्पाचीं उदाहरणेः–एवं एत अभिञ्ञाय। एवं होति सुभासितं।

९. अनुस्वारापुढें कोणतेंही व्यंजन आलें असता मागील अनुस्वाराबद्दल पुढील व्यंजन ज्या वर्गातील असेल त्या वर्गातील अनुनासिक विकल्पानें होतें. (वग्गन्तं वा वग्गे। कच्चायनव्याकरण. सन्धिकप्प. २ सू.) जसेः– एवं+खो=एवङ्खो. धम्मं+चरे=धम्मञ्चरे.

१०. (अ) स्वरापुढें इ, उ, ए, ओ, आल्यास, इ आणि ए याच्या-पूर्वी 'य्' होऊन तो त्यात मिळतो. उ आणि ओ याच्यापूर्वी 'व्' होऊन तो त्यात मिळून जातो. (यवमदनतरला चागमा। क० व्या. ६ सू.) न+इमस्स–न+य्+इमस्स=नयिमस्स. यथा+इदं–यथायिदं. मा+एवं मा+य् एवं=मायेवं.

(आ) काहीं वेळा स्वरापुढें 'इ' किंवा 'ए' आल्यास त्याच्या-पूर्वी 'म्' किंवा 'र्' विकल्पानें होतो. लहु+एस्सति–लहु+म् एस्सति= लहुमेस्सति. कसा+इव–कसा+म्+इव=कसामिव. सासपो+र्+इव=सासपो-रिव. आरग्गे+इव+आरग्गे+र्+इव=आरग्गेरिव. सब्भि+एव–सब्भि+र् एव–सब्भिरेव.

(इ) काहीं वेळा स्वरापुढें 'अ' किंवा 'इ' आल्यास त्याच्यापूर्वी 'त्' होतो. जसेः––अज्ज+अग्गे––अज्ज+त्+अग्गे=अज्जतग्गे. यस्मा+ इह–यस्मा+त्+इह यस्मातिह.

३. ज्या दोन पदाच्या संधींत पहिल्या पदाच्या शेवटच्या वर्णाचा लोप होतो त्यास 'पूर्वलोपसंधि' म्हणतात. (मराठींतील उदाहरणें.—हात+ऊन=हातून. घर+ई=घरी.) एकेन+उपायेन=एकेन्+उपायेन=एकेनुपायेन. अपि+एते=अप्+एते=अपेते तथ+एव=तथ्+एव =तथेव. यस्स+इन्द्रियानि=यस्स्+इन्द्रियानि=यस्सिन्द्रियानि. गच्छति+एस गच्छत्+एस=गच्छतेस.

४. शब्द, अव्यय, क्रियापद यांच्यापुढें 'इति' आल्यास 'इति' मधील 'इ' चा लोप होतो. हा लोप दाखविण्याकरितां 'इ' च्या जागीं ऽ असें किंवा—' असें चिन्ह घालतात किंवा दोन्हीही चिन्हें योजीत नाहींत. जसें – नमामीऽति, नमामी' ति, नमामीति आणि 'इति' मागील ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो. जसें –पण्डित+इति=पण्डिताऽति. नमामि+इति=नमामीऽति. पठाम+इति=पठामाऽति. वदसि+इति=वदसीऽति.

गच्छतु+इति=गच्छतूऽति. तारका+इति=तारकाऽति

असि+इति=असीऽति. मयं+इति=मयऽति.

सत्तिके+इति=सत्तिकेऽति.

५. शब्द किंवा अव्यय यांच्यापुढें 'अपि' आल्यास 'अपि' मधील 'अ' चा लोप होतो. हा लोप दर्शविण्याकरितां 'अ'च्या जागीं ऽ असें (हिरड, अवग्रह) चिन्ह घालतात किंवा चिन्ह घालत नाहींत. जसें – जीवको+अपि = जीवकोऽपि. समाना+अपि=समानाऽपि. पन्थको+अपि= पन्थकोऽपि. द्वे+अपि=द्वेऽपि यथा+अपि = यथाऽपि. कण्णेहि+अपि= कण्णेहिऽपि. अहं+अपि=अहऽपि. अञ्ञे+अपि=अञ्ञेऽपि.

६. पदाच्या शेवटल्या 'ए' पुढें 'अ' आल्यास (क्वचित् 'ए' चा आ होतो) 'ए' बद्दल य होतो (यएदन्तस्सादेसो। संधिकप्प. तृतियकण्ड, कच्चायन व्याकरण. सूत्र ६.) ते+अस्स=त् (ए)+य्+अस्स=त्यस्स. ते अहं=त् (ए)+य्+आहं=त्याहं. पुत्तो त्याहं महाराज, त्वं स पोस जनाधिप। कहहारिजातक.

अपवाद.—सचे+अहं=सचाहं

७. पदाच्या शेवटल्या 'उ' किंवा 'ओ' पुढें स्वर आल्यास उ

आणि ओ बद्दल व होतो. (व ओदुदन्तान। कच्चायन व्याकरण संधिकप्प, दुतियखण्ड, सूत्र ७.) जसेः– सु+आगत–स (उ) +व्+आगत–स्वागत. सो+अस्स–स् (ओ) + व्+अस्स = स्वस्स. सो+अस्स–स् (ओ) +व्+अस्स=स्वस्स. बहु=आबाधो–बहु+(उ) व्+आबाधो=बव्हाबाधो.

८. अनुस्वारापुढे ' ए ' किंवा ' ह ' आल्यास अनुस्वाराच्या विकल्पानें ' ञ ' होतो. आणि तो ञ् ' ए ' किंवा ' ह ' याच्यात मिळून जातो. (एहे ञ, कच्चायनव्याकरण, सन्धिकप्प ३ सु.) जसे– तं+एव= तञ्ञेव. तस्मिं + एव=तस्मिञ्ञेव. एवं+हि=एवञ्हि. तुम्हाकं + एव= तुम्हाकञ्ञेव. विकल्पाचीं उदाहरणें:–एवं एत अभिञ्ञाय। एवं होति सुभासित।

९. अनुस्वारापुढें कोणतेंही व्यंजन आलें असता मागील अनुस्वाराबद्दल पुढील व्यंजन ज्या वर्गातील असेल त्या वर्गातील अनुनासिक विकल्पानें होतें. (वग्गन्तं वा वग्गे। कच्चायनव्याकरण, सन्धिकप्प, ३ सु.) जसें – एवं+सो=एवङ्सो. धम्मं+चरे=धम्मञ्चरे.

१०. (अ) स्वरापुढें इ, उ, ए, ओ, आल्यास, इ आणि ए याच्या- पूर्वी ' य् ' होऊन तो त्यात मिळतो. उ आणि ओ याच्यापूर्वी ' व् ' होऊन तो त्यात मिळून जातो. (यवमदतरला चागमा। क० व्या. ६ सू.) न+इमस्स–न+य्+इमस्स=नयिमस्स, यथा+इद–यथायिद. मा+एव मा+य् एव=मायेव.

(आ) काहीं वेळा स्वरापुढें ' इ ' किंवा ' ए ' आल्यास त्याच्या- पूर्वी ' म् ' किंवा ' र् ' विकल्पानें होतो. लहु+एस्सति–लहु+म् एस्सति= लहुमेस्सति. कसा+इव–कसा+म्+इव=कसामिव. सासपो+र्+इव=सासपो- रिव, आरग्गे+इव+आरग्गे+र्+इव=आरग्गेरिव. सब्भि+एव–सब्भि+र् एव–सब्भिरेव.

(इ) काहीं वेळा स्वरापुढें ' अ ' किंवा ' इ ' आल्यास त्याच्यापूर्वी ' त् ' होतो. जसेः– -अज्ज+अग्गे—अज्ज+त्+अग्गे=अज्जतग्गे. यस्मा+ इह–यस्मा+त्+इह यस्मातिह.

११. अ किंवा आ यांच्या पुढें ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ यांपैकीं कोणताहि स्वर आल्यास मागच्या व पुढच्या दोन्ही स्वरांबद्दल पुढील स्वराचा गुण होतो. ('इ' चा गुण 'ए' आणि 'उ' चा गुण 'ओ') जिन+ईरितं=जिनेरितं, तव+इच्छा=तवेच्छा, चन्द+उदय=चन्दोदय, न+उपेति=नोपेति.

अकारन्तो पुल्लिङ्गो क (किम्) सद्दो।

को	के	पठमा
कं	के	दुतिया
केन	केहि, केभि	ततिया
कस्स, किस्स	केसं, केसानं	चतुत्थी
कस्मा, कम्हा	केहि, केभि	पञ्चमी
कस्स, किस्स,	केसं, केसानं	छट्ठी
कस्मिं, कम्हि, किस्मिं किम्हि	केसु	सत्तमी

इत्थिलिङ्गो क (किम्) सद्दो।

का	का, कायो	पठमा
कं	का, कायो	दुतिया
काय	काहि, काभि	ततिया
काय, कस्सा	कासं, कासानं	चतुत्थी
काय,	काहि,काभि	पञ्चमी
काय, कस्सा	कासं, कासानं	छट्ठी
काय, कायं, किस्सं	कासु	सत्तमी

नपुंसकलिङ्गो क (किम्) सद्दो।

किं	के, कानि	पठमा
किं	के, कानि	दुतिया
केन	केहि, केभि	ततिया
कस्स, किस्स	केसं, केसानं	चतुत्थी

कस्मा, कम्हा	केहि, केभि	पञ्चमी
कस्स, किस्सं	केसं, केसानं	छट्ठी
कस्मिं, कम्हि, किस्मिं, किम्हि	केसु	सत्तमी

अकारन्तो पुल्लिङ्गो राज (राजन्) सद्दो।

राजा	राजा, राजानो	पठमा
राजं, राजानं	राजानो	दुतिया
रञ्ञा, राजिना	राजूहि, राजूभि	ततिया
रञ्ञो, राजिनो	राजानं, राजूनं, रञ्ञं	चतुत्थी
रञ्ञा, राजिना	राजूहि, राजूभि	पञ्चमी
रञ्ञो, राजिनो	राजानं, राजूनं, रञ्ञं	छट्ठी
रञ्ञे, राजिनि	राजूसु	सत्तमी
राज	राजा, राजानो	आलपन

शब्दार्थसंग्रह

अतीते–पूर्वी.
बाराणसी–स्त्री० बनारस.
सामराज–पु० साम नावाचा राजा.
रज्ज (राज्य)–न० राज्य.
तदा– अ० तेव्हा.
बोधिसत्त (बोधिसत्त्व)–पु० भाविबुद्ध.
अमच्चकुल (अमात्यकुल)–न० प्रधानाचें कुल, वंश.
निब्बत्ति–जन्मला. 'निर+वत' धातूचें भू. का. तृ. पु. ए.व.
वयप्पत्त (वयप्राप्त)–वि० वयात आलेला-ली-लें; तरुण.
अत्थधम्मानुसासक (अर्थधर्मानुशासक,–पु० द्रव्य व धर्म (नीति) यांबाबतींतील सल्लागार.
पन–अ० पण.
पण्डव–पु० 'पण्डव' घोड्याचें नाव.
मङ्गलस्स (मङ्गलाश्व)–पु० उत्तम घोडा.
गिरिदन्त–पु० 'गिरिदन्त' नावाचा मनुष्य.
अस्सबन्ध–पु० घोड्याला शिकविणारा.

खञ्ज–पु० लंगडा.
मुसरज्जुक–पु० लगाम.
गहेत्वा–घेऊन. 'गह्' ९ ग० धातूचें त्वान्त अव्यय.
पुरतो (पुरतः)–अ० पुढें.
गच्छन्त–पु० जाणारा.
दिस्वा (दृष्ट्वा)–पाहून. 'दिस' धातूचें त्वान्त अव्यय.
सिक्खापेति–शिकवितो. 'सिक्ख' धातूचें प्रयोजकावरून वर्तमानकाळ तृ. पु. ए. व.
सञ्ञा (संज्ञा)–स्त्री० समजूत.
अनुसिक्खन्त–अनुकरण करणारा. 'अनु+सिक्ख' धातूचें वर्तमान का० धातु सा० वि०
खञ्जभाव–पु० लंगडेपणा.
आरोचेसुं–सांगितलें. 'आ+रुच' धातूचें प्रयोजकाचें भू. का. तृ. ए. व.
वेज्ज (वैद्य)–पु० वैद्य, डॉक्टर.
पेस–१ ग० पाठविणें.
गन्त्वा–जाऊन. 'गम-गच्छ' धातूचें त्वान्त अव्यय.
अस्स (अश्व)–पु० घोडा.
सरीर (शरीर)–न० शरीर.
रोग–पु० रोग.
कथ–१० ग० सांगणें.
राज–पु० राजा.
वयस्स (वयस्य)–पु० मित्र.
एत्थ–अ० येथें.
कारण–न० कारण.
ञा–९ ग० जाणणें.
जानाहि–तू जाण, जाणावेंस. 'ञा' धातूचें आज्ञार्थ द्वि.पु. ए. व.
अस्सबन्ध–पु० घोड्याला शिकवणारा, किंवा राखणारा.
संसग्ग (संसर्ग)–पु० संगत, संसर्ग.
खञ्जभूतभाव–पु० झालेला लंगडेपणा.
ञत्वा–जाणून. 'ञा' धातूचें त्वान्त अव्यय.
अत्थ–पु० हकीगत.
आरोचेत्वा–सांगून, कळवून. 'आ+रुच' धातूचें प्रयोजकावरून त्वान्त अव्यय.
संसग्गदोस (संसर्गदोष)–पु० संगतीचा दोष.
दस्सेन्त–पु० दाखविणारा.
दस्स–दर्श् १ ग० धातूचें वर्तमानकालवाचक धा० सा० वि०
पठमा (प्रथमा)–स्त्री० पहिली.
गाथा–स्त्री० गाथा, श्लोक.
दूसित (दूषित)–वि० दूषित.
हय–पु० घोडा.
रामस्स–'राम' राजाचा.
पण्डव–पु० 'पण्डव' घोड्याचें नांव.
पोराण (पौराण)–वि० जुना–नी–नें.

दूसितो गिरिदन्तेन हयो सामस्स पण्डवो ।
पोराण पकतिं हित्वा तस्से'व अनुविधीयति ॥ ३४ ॥

अथ न राजा 'इदानि वयस्स किं कातब्ब' ति पुच्छि । बोधिसत्तो 'सुन्दर अस्सबन्ध लभित्वा अस्सो यथापोराणो भविस्सती' ति वत्वा दुतिय गाथ आह–

सचे च तनुजो पोसो सिक्खराकारकप्पितो ।
आनने त गहेत्वान मण्डले परिवत्तये ।
खिप्पमेव पहत्वान तस्सेव अनुविधीयति ॥ ३५ ॥
राजा तथा अकासि, अस्सो पकतिभाव पतिट्ठासि ।

(गिरिदन्तजातक १८४)

शब्दार्थसंग्रह

जसा-शी-सें–यथा, अ० यादिसो-सी-स, वि०
देश–देस, पु०
तसा शी सें–तथा, अ० तादिसो-सी–स, वि०
भाषा–भासा, स्त्री०
पाणी–पानीय, तोय, न०
बी–बीज, न०
अंकुर–अङ्कुर, पु०
विद्या–विज्जा, स्त्री०
वस्त्र–वत्थ, न०
वाणी–वाचा, स्त्री०
शरीर–सरीर, न० काय, पु० वपु न०
विनय–विनय, निपात, पु०
मनुष्य–मनुस्स, मानुस, पु०
नेहमीं–निच्च, वि०
शोभणें–सुभ, १ ग० सोभति,
विद्यार्थी–माणवक, अन्तेवासिक, पु०
गुरु–आचरिय, गुरु, पु०
थोडें–अप्पक, वि०
असणें–अस, २ ग०
लाड–लालन, न०
लाड करण्यात–लाल्ने,
पुष्कळ–बहु, वि० विपुल,
दोष–दोस, पु०
शिक्षा–ताळन, न०
गुण–गुण पु०
फायदा–आनिसंस, पु०
म्हणून–तस्मा,

व्यवहार–वोहार, पु०
कोणीही–कोऽपि.
कोणाचाही–कस्सचि, अ०
मित्र–मित्त, पु०, न०, सुहज्ज, पु०
नाहीं–न, अ०
शत्रु–पच्चामित्त, पु०
कारण–कारण, न०
काळजी–चिन्ता, स्त्री०
जीर्ण–जिण्ण, वि०
ऊन–उण्ह, वि०
कपडा–वत्थ, न०
पति–पति, भत्तु, पु०
दुर्वर्तन–दुराचार, पु० दुस्सील,
पत्नी–पजापति, भरिया, स्त्री०
कृश–किस, वि०
अभ्यास न करणें–असज्झाय, अनब्भास, पु०
मलिन–मलिन, वि०
द्रव्यलाभ–धनलाभ, पु०
आरोग्य–आरोग्य, न०
स्वतः–सय, अ०
लोकप्रिय–जनप्पिय, वि०
बायको–भरिया, पजापती, स्त्री०
पतिव्रता–पतिब्बता, स्त्री०
मुलगा–पुत्त, पु०
आशाघातक–असब्ब, वि०
सहा–छ.
जग–पठवी, स्त्री०
सुख–सुख, सात, न०
गाय–धेनु, स्त्री०
मारणें–हन, २ ग० मारली–अहनि.
म्हणून–इति, अ० तस्मा.
वासरू–वच्छ, पु०
मारू नये–न हनेय्य, 'हन' धातूचें विध्यर्थ तृ. पु. ए. व.
कर्ज करणारा-री-रें–इणकत्ता, पु०
बाप–पितु, जनक, पु०
शत्रु–पच्चामित्त, सत्तु, अमित्त, पु०
सुंदर–अभिरूपा, दस्सनीया, स्त्री०
बायको–भरिया, पजापती, स्त्री०
मूर्ख–मूळ्ह, स्त्री०
खेळ–कीळा, स्त्री०
पण–पन, अ०
जीव–पाण, पु०
आणें–गम–गच्छ १ ग०

पालींत भाषांतर करा:—

१. जसा देश तशी भाषा, जसा राजा तशी प्रजा, जशी भूमि तसें पाणी, जसें बीं तसा अंकुर. २. विद्येनें, वस्त्रानें, वाणीनें, शरीरानें, विनयानें मनुष्य नेहमीं शोभतो. ३. विद्यार्थ्यांना शिकविणारे गुरु पुष्कळ असतात, परंतु विद्यार्थ्यांच्या मनाचें अपहरण करणारे गुरु

थोडे असतात. ४. लाड करण्यात पुष्कळ दोष आहेत, शिक्षा करण्यात पुष्कळ गुण, फायदे, आहेत. म्हणून मुलाचे व विद्यार्थ्याचे लाड करूं नयेत. ५. व्यवहारांत कोणीहि कोणाचाहि मित्र नाहीं व कोणीहि कोणाचाहि शत्रु नाहीं. कारणाने मित्र व शत्रु होतात. ६. काळजीनें माणसें जीर्ण होतात, उन्हानें कपडे जीर्ण होतात, पतीच्या दुर्वर्तनानें पत्नी कृश होते, अभ्यास न केल्यानें विद्या मलिन होते. ७. द्रव्यलाभ होणें, नेहमीं आरोग्य असणें, स्वतः लोकप्रिय असणें, बायको पतिव्रता असणें, मुलगा आज्ञाधारक असणें, द्रव्य मिळवून देणारी (धनकारी) विद्या असणें, हीं सहा जगात सुखे आहेत. ८. एकानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वासरूं (अन्सो) मारू नये. ९. कर्ज करणारा बाप शत्रु होय, व्यभिचार करणारी (जारि, अभिचारिणी) आई शत्रु होय, सुंदर बायको शत्रु होय, मूर्ख मुलगा शत्रु होय. १०. तुमचा खेळ होतो पण आमचा जीव जातो.

प्रश्नसंग्रह १३

१. संधि करा.— देहि+इति, किं+इति, पुत्तो+अपि, एक+एव, न+इमेहि.

२. रूपें ओळखा.—नेत्त, फासान, किरव, रञ्ञो, राजूहि.

३. पालींत रुपांतर करा:—१. रत्नानि पुष्पाणि वृक्षे सन्ति। २. तुष्टोऽस्मि तव भाषणेन। ३. विदेशेषु धन विद्या, व्यसनेषु धन प्रज्ञा, परलोके धन धर्मः, शील सर्वत्र धनम्।

चुद्दसमो पाठो

पूर्वतयारी.—एस, गच्छन्त हे शब्द पाठ करणें.

अकारन्तो पुल्लिङ्गो गच्छन्त सद्दो।

गच्छन्तो, गच्छं	गच्छन्ता, गच्छन्तो	पठमा
गच्छन्तं	गच्छन्ते	दुतिया
गच्छन्ता, गच्छता	गच्छन्तेहि गच्छन्तेभि	ततिया
गच्छन्तस्स, गच्छतो	गच्छन्तानं, गच्छतं	चतुत्थी

गच्छन्ता, गच्छन्तस्मा, गच्छन्तम्हा, गच्छता	गच्छन्तेहि, गच्छन्तेभि	पञ्चमी
गच्छन्तस्स, गच्छतो	गच्छन्तान, गच्छतं	छट्ठी
गच्छन्ते, गच्छन्तस्मिं, गच्छन्तम्हि, गच्छति	गच्छन्तेसु	सत्तमी
गच्छन्तं, गच्छं	गच्छन्ता, गच्छन्तो	आलपन

ईकारन्तो इत्थिलिङ्गो गच्छन्ती सद्दो ।

गच्छन्ती	गच्छन्ती, गच्छन्तियो	पठमा
गच्छन्तिं	गच्छन्ती, गच्छन्तियो	दुतिया
गच्छन्तिया	गच्छन्तीहि, गच्छन्तीभि	ततिया
गच्छन्तिया	गच्छन्तीनं	चतुत्थी
गच्छन्तिया	गच्छन्तीहि, गच्छन्तीभि	पञ्चमी
गच्छन्तिया	गच्छन्तीनं	छट्ठी
गच्छन्तिया, गच्छन्तियं	गच्छन्तीसु	सत्तमी
गच्छन्ति	गच्छन्ती, गच्छन्तियो	आलपनं

ईकारन्तो इत्थिलिङ्गो गच्छती सद्दो ।

गच्छती	गच्छती, गच्छतियो	पठमा
गच्छतिं	गच्छती, गच्छतियो	दुतिया
गच्छतिया	गच्छतीहि, गच्छतीभि	ततिया
गच्छतिया	गच्छतीनं	चतुत्थी
गच्छतिया	गच्छतीहि, गच्छतीभि	पञ्चमी
गच्छतिया	गच्छतीनं	छट्ठी
गच्छतिया, गच्छतियं	गच्छतीसु	सत्तमी
गच्छति	गच्छती, गच्छतियो	आलपन

नपुंसकलिङ्गो गच्छन्त सद्दो ।

गच्छ, गच्छन्तं,	गच्छन्ता, गच्छन्तानि, गच्छन्ति	पठमा, दुतिया

बाकीच्या विभक्त्या पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणें चालवा.

पुल्लिङ्गो एस सद्दो ।

एसो	एते	पठमा
एतं	एते	दुतिया
एतेन	एतेहि, एतेभि	ततिया
एतस्स	एतेसं, एतेसानं	चतुत्थी
एतस्मा, एतम्हा	एतेहि एतेभि	पञ्चमी
एतस्स	एतेसं, एतेसानं	छट्ठी
एतस्मिं, एतम्हि	एतेसु	सत्तमी

आलपनं नत्थि ।

इत्थिलिङ्गो एस सद्दो ।

एसा	एता, एतायो	पठमा
एतं	एता, एतायो	दुतिया
एताय	एताहि, एताभि	ततिया
एताय	एतासं, एतासानं	चतुत्थी
एताय	एताहि, एताभि	पञ्चमी
एताय	एतासं, एतासानं	छट्ठी
एताय, एताय	एतासु	सत्तमी

अकारन्तो नपुंसकलिङ्गो एस सद्दो ।

एतं	एते, एतानि	पठमा
एतं	एते, एतानि	दुतिया

सेसं पुलिङ्गसमो ।

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित

धातूला अन्त किंवा मान हे प्रत्यय जोडल्यास पुल्लिंगी वर्तमानकाल-वाचक धातुसाधित बनतें.

(संस्कृतात परस्मैपदी धातूला अत् (शतृ) आणि आत्मनेपदी धातूला आन (शानच्) प्रत्यय लागून कर्तरि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित बनतें, परंतु पालींत कोणताहि धातु परस्मैपदी व आत्मनेपदी चालतो म्हणून या नियमाचा उपयोग होत नाहीं.) पुल्लिङ्ग

१ ग. गम–गच्छ–गच्छ्+अन्त=गच्छन्त, गच्छ+मान=गच्छमान–जाणारा.

१ ग. वद–वद्+अन्त=वदन्त, वद+मान=वदमान–बोलणारा.

१ ग. करा (कांक्ष्) करा्+अन्त=करान्त, करा+मान=करामान–इच्छिणारा.

१ ग० लभ–लभ्+अन्त=लभन्त, लभ+मान=लभमान–मिळविणारा.

२ ग० रुद–रोद्+अन्त=रोदन्त, रोद+मान=रोदमान–रडणारा.

२ ग० सुप–सुप्+अन्त=सुपन्त, सुप+मान=सुपमान–झोंपणारा.

३ ग० दा–दद्+अन्त=ददन्त, देन्त, दद+मान=ददमान–देणारा.

३ ग० हा–जह्+अन्त=जहन्त, जह+मान=जहमान–टाकणारा.

४ ग० कुप–कुप्प्+अन्त=कुप्पन्त, कुप्प+मान=कुप्पमान–रागावणारा.

४ ग० युध–युज्झ्+अन्त=युज्झन्त, युज्झ+मान=युज्झमान–लढणारा.

५ ग० सु–(श्रु) सुण्+अन्त, सुणन्त=सुण+मान=सुणमान–ऐकणारा,

ग० सक (शक्) सक्कोन्त–शकणारा.

६ ग० पुच्छ–पुच्छ्+अन्त=पुच्छन्त=पुच्छ+मान=पुच्छमान–विचारणारा.

६ ग० मर–मर्+अन्त=मरन्त, मर+मान=मरमान–मरणारा

७ ग० चुम्ब–चुम्ब्+अन्त=चुम्बन्त, चुम्ब+मान=चुम्बमान–चुम्बन घेणारा.

७ ग० भुज–भुञ्ज्+अन्त=भुञ्जन्त, भुञ्ज+मान=भुञ्जमान–खाणारा

८ ग० कर (कृ)–कर्+अन्त=करोन्त

९ ग० गह–गण्ह्+अन्त=गण्हन्त, गण्ह+मान=गण्हमान=घेणारा

९ ग० वि+की–विकिण+अन्त=विकिणन्त, विकिण+मान=विकिणमान–विकणारा

१० ग० चुर–चोरय्+अन्त=चोरयन्त, चोरय+मान=चोरयमान–चोरणारा
चोरे+अन्त–(अ) न्त=चोरेन्त चोरणारा.

११ कथ–कथय्+अन्त=कथयन्त, कथय+मान=कथयमान–सांगणारा,
कथे+अन्त–(अ)न्त=कथेन्त–सांगणारा

टीप —वरील 'अन्त' प्रत्यय लागून बनलेले पुल्लिंगी वर्तमानकाल वाचक धातुसाधित शब्द 'बुद्ध' शब्दाप्रमाणे किंवा 'गच्छन्त' शब्दा प्रमाणें चालतात.

स्त्रीलिंग

धातूला अती, अन्ती, माना, हे प्रत्यय जोडल्यास स्त्रीलिंगी वर्तमान कालवाचक धातुसाधित बनतें

गम–गच्छ–गच्छ्+अती=गच्छती, गच्छ्+अन्ती=गच्छन्ती, गच्छ+माना =गच्छमाना–जाणारी

वद–वद्+अती=वदती, वद्+अन्ती=वदन्ती, वद+माना=वदमाना–बोलणारा.

करा–करा्+ अती = करती, कर् + अन्ती = करन्ती, करा+माना= करमाना –इच्छिणारी.

लभ–लभ्+अती=लभती, लभ्+अन्ती=लभन्ती=लभ+माना=लभमाना –मिळविणारी.

टीप –वरील 'अती', 'अन्ती' प्रत्यय लागून बनलेले स्त्रीलिंगी शब्द 'गच्छती', 'गच्छन्ती' शब्दाप्रमाणें चालतात

नपुसकलिंग

धातूला अन्त, मान, हे प्रत्यय जोडल्यास नपुसकलिंगी वर्तमानकाल-वाचक धातुसाधित बनतें, आणि हें धातुसाधित 'गच्छन्त' शब्दाप्रमाणें किंवा 'फल' शब्दाप्रमाणें चालतें.

शब्दार्थसंग्रह

देव–पु० महाराज.
निरङ–अ० दररोज.
मिगवा (मृगया) स्त्री०–शिकार.
कम्म(कर्म)–न० काम.
नासेथ–नाश करतां. 'नस' धातूचे प्रयोजकाचें वर्तमानकाळ द्वि. पु. ए. व.
अम्बपल–न० आंबा.
खादन्त–पु० खाणारा.
दधिवाहन–पु० एका राजाचें नाव.
पविट्ठ(प्रविष्ट)–वि० शिरलेला-ली-लें.
यूथ–पु० रस.
निग्र–पु० मधुलिह.
विय–अ० प्रमाणें.
अज्झोहरितु–खाण्यास. अधि+ओ+हर (अधि+अव+हृ) धातूचे तुमन्त.
असक्कोन्त–पु० न शकणारा.
गुरुगुम्भि–गुरगुर नि (गु) + ढुम (स्तुभ, ष्ठिव्)– १, ४, ग० थुकणें. भू. का. तृ. पु. ए. व.
उपायकुसल–पु० उपायकुशल.
सिगाल (शृगाल)–पु० कोल्हा.
अत्त–(आत्म)–आत्मा, स्वतः, अत्तनो–स्वतःच्या.
आगतभाव–पु० आलेला, येणें.

जत्वा–जाणून 'जा' धातूचें त्वान्त अव्यय.
हसितु–हसण्यास. 'हस' धातूचें तुमन्त अ०
देन्तो–देणारा. 'दा' धातूचें वर्त. कालवाचक धा. पु. प्र. ए. व.
गीवा (ग्रीवा)–स्त्री० मान, गळा.
उक्खिपित्वा–वर उचलून. उद+खिप ६ ग० धातूचें त्वात अ०
हसमान–वि० हसणारा-री रें.
गाळ्हतर– वि० बळकट.
दुत्तर– (दुस्तर)–वि. अविचार, उतावळ, थोडकी गोष्ट–प्रसंग.
दस्सन(दर्शन –न० पाहणें.
विस्सास(विश्वास)–पु० विश्वास.
चतुप्पद (चतुष्पाद)–पु० चार पायाचा प्राणी.
दळ्हप्पहार(दृढप्रहार)–पु० जोराचा तडाखा–धक्का.
अभिक्कमान–इच्छिणारा री-रे. 'अभि+कम' धातूचें व.धा. वि०
अवसक्कति–मागें सरतो. अव+स्क.
दस्सति–देईल. 'दा' धातूचें भविष्य-काळ तृ. पु. ए. व.
सुप्पहार (सुप्रहार)–पु० जोराचा तडाखा-धक्का.

वण्ण(वर्ण)-पु० रंग.
गन्ध-पु० वास.
रस-पु० रस.
उपेत-वि० युक्त, सहित.
अस्स- पु० अश्व.
अयं-हा-ही. 'इद' शब्द पु० स्त्री० प्र. ए. व.
अहुवा-होता. 'हु' धातु भू. का. तृ. पु. ए. व.
पुरे-पूर्वी.
तेव(त+एव)-तोच.
पूजा-स्त्री० पूजा, आदर.
लभमान-मिळणारा-री-रे. 'लभ' धातूचें व. धा. वि०
केन-का.
कटुकप्फल-वि० कडु फळाचा ची-चें.
गब्भिनी (गर्भिणी)-स्त्री० गरोदर, गाभण.
मिगी (मृगी)-स्त्री० हरिणी.
सालमिग (शालमृग)-पु० 'साल' नांवाचा हरिण.
सन्तिके-अ. जवळ.
अनुग्गह (अनुग्रह)-पु० कृपा, दया.
अलभमाना- न मिळविणारी. 'अ+लभ' चें व. धा. वि.
बोधिसत्त-पु० भावी बुद्ध.
उपसङ्कमि-जवळ गेला-ली-लें. 'उप+सं+कम' धातूचें भू. का. तृ. पु. ए. व.
अत्तनो (आत्मन.)-स्वतःच्या 'अत्त' शब्द ष. ए. व.
वसनट्ठान (वसनस्थान)- न० राहण्याचें ठिकाण.
भिन्ननावमनुस्से-ज्यांच्या नावा फुटल्या आहेत अशा माणसांना.
यक्खिनी (यक्षिणी)-स्त्री० यक्षिणी, हडळ.
अनु+वि+चर-१ ग. हिंडणें.
पण्डित-पु० शहाणा.
संसग्ग (संसर्ग)-पु० संबंध, संगत, सहवास.
कथयमाना-सांगणारी. 'कथ' धातूचें स्त्री० व. धा. वि.
इमा-ह्या. 'इद' शब्द स्त्री० द्वि.ब.व.
सब्भिरेव (सब्भि+एव)- सज्जनांशींबरोबर.
कुब्बेथ-करा, करावा. 'कर' ८ ग. धातूचें विध्यर्थ.
सन्थव-पु० प्रेम, ओळख.
सतं (सताम्)- सज्जनांच्या 'सन्त' शब्द ष. ब. व.
सन्निवास- पु० संगत.
सोत्थि (स्वस्ति)-अ० कल्याण.
नहापित-पु० न्हावी.

मराठींत भाषांतर कराः—

१. देव, निबद्ध मिगव गच्छन्ता तुम्हे अम्हाकं कम्म नासेथ। २. अम्ब-फल खादन्तो दधिवाहनो मुखे पविट्ठ अम्बयूस. निम्बयूस विय अज्झोहरितु असक्कोन्तो छड्डुभि। ३. उपायकुसलो राजा सिगालस्स अत्तनो सन्तिक आगतभाव ञत्वा डसितु ओकास देन्तो विय गीवं उक्खिपित्वा, गीवाय डसमानं सिगाल गाळ्हक गण्हि। (महासीलवजातक)

४. मा ब्राह्मणा इत्तरदस्सनेन विस्सासमापज्जि चतुप्पदस्स।
दळ्हप्पहार अभिकं खमानो अवसक्की दस्सति सुप्पहार॥ ३६॥
(चम्मसाटक जातक.)

५. वण्णगन्धरसूपेतो अम्बाऽय अहुवा पुरे।
तव पूज लभमानो केनऽम्बो कटुकप्फलो॥३७॥ (दधिवाहन जातक).

स्त्रीलिंगी उदाहरणे

६. गब्भिणी मिगी सारामिगस्स सन्तिके अनुग्गह अलभमाना बोधिसत्त उपसङ्कमि। (निग्रोधमिगजातक)। ७. अत्तनो वसनट्ठाने भिन्ननाव-मनुस्से अलभन्तियो यक्खिनियो समुद्दतीर अनुविचरन्ति।
(वलाहस्सजातक)

८. पंडितससग्गस गुण कथयमाना देवता इमा गाथा अवोच—
सब्भिरेव समासेथ सब्भि कुब्बेथ सन्थव।
सत हि सन्निवासेन सोत्थि गच्छति नहापितो॥ ३८॥
(सीलानिसंसजातक)

शब्दार्थसंग्रह

अतीते—पूर्वी.
बाराणसी(वाराणसी)—स्त्री० बनारस.
ब्रह्मदत्त—पु० ब्रह्मदत्त नांवाचा राजा.
रज्ज (राज्य)—न० राज्य.
कारेन्ते—करीत असतां. 'कर' चें प्रयोजक स० ए.
बोधिसत्त—पु० भावी बुद्ध.
हिमवन्तपदेस—पु० हिमालयांतील प्रदेश.
सिगालि (शृगालि)—स्त्री० कोल्ही.
सवास—पु० सहवास, एकत्र राहणें.
अकासि—करता झाला. 'कर' धातूचें भू. का. तृ. पु. ए. व.

पितुसदिसो अहोसि, सद्देन मातुसदिसो। अथेकदिवस सीहा सीहकीळ कीळिंसु, सीहनाद नदिंसु। अथ सिगालिपुत्तो सिगालिक नाद नदि। अथ सिगालिपुत्तस्स सद्द सीहा अस्सोसु, तुण्ही अहेसु। अपरो बोधिसत्तस्स सजातिपुत्तो सीहछापको–तात, अय सीहछापको वण्णादीहि अम्हेहि समानो, सद्दो पनऽस्स अञ्ञादिसो 'को नामेऽसो' ति पुच्छन्तो पठम गाथ आह–

सीहङ्गुली सीहनखो सीहपादपतिट्ठितो।
सो सीहो सीहसघम्हि एको नदति अञ्ञथा॥ ३९॥

ततो बोधिसत्तो 'तात' एस तव भाता सिगालिया पुत्तो, रूपेन मया सदिसो, सद्देन मातरा सदिसोऽति। अथ सिगालिपुत्त सीहो आमन्तेसि, आह च–तात, त्व इतोपट्ठाय इध वसन्तो अप्पसद्दो वस, सचे पुन नदिस्सति सिगालभाव ते सीहा जानिस्स'ति ओवदन्तो दुतिय गाथ आह–

मा त्व नदि राजपुत्त, अप्पसद्दो वने वस।
सरेन खो त जानेय्यु नहि ते पेत्तिको सरो॥ ४०॥
ततोपट्ठाय सिगालिपुत्तो न नदि।

गाथा

हसा कोञ्चा मयूरा च हत्थियो पसदा मिगा।
सब्बे सीहस्स भायन्ति नात्थि कायस्मि तुल्यता॥ ४१॥
एवमेव मनुस्सेसु दहरो चापि पञ्ञवा।
सो हि तत्थ महा होति नेव बालो सरीरवा॥ ४२॥

शब्दार्थसग्रह

एके वेळीं–एकस्मिं समये.
कोसल राष्ट्र–कोसलरट्ठ. न०
विजया–विजया. स्त्री०
बाई–इत्थी. स्त्री०
नवरा–सामिक, पति. पु०
भाऊ–भातु. पु०
मुलगा–पुत्त. पु०
अरण्य–अटवि. स्त्री० अरञ्ञ. न०
जाणारा-री-रें–गच्छन्त–गच्छन्ती–गच्छन्त. वि०
माणूस–मनुस्स, मानुस. पु०
नेहमीं–सदा. अ०

लुटणे-वि+लुप. ६, ७, ग० लुटत- [विलुम्पन्ति.
द्रव्य-धन. न०
घेणे-गह्. ९ ग० घेत असत गण्हन्ति.
आणि-च. अ०
पळून जाणें-पल १० ग० पळून जात असत-पलायन्ति.
नंतर-अथ. अ०
एकदा-एकदा. अ०
चोर-चोर. पु०
म्हणून-इति. अ०
देणें-दा. ३ ग० त्यांनी दिलें-अदंसु.
सक्कारच-नच्चिरस्स.
तेथें-तत्थ. अ०
येणें-आ+गम-गच्छ १ ग० आगच्छति.
आच्छादन-अच्छादन. न०
असें-इति. अ०
साडी-साटक. पु०
महाराज-महाराज. पु०
मागणें-याच. १ ग०
स्त्री-इत्थी. स्त्री० मातुगाम पु०

नवरा-सामिक, पति. पु०
हजार रुपयांची-सहस्समूल.
नेसणारी पारुपन्ती,पारुपमाना.स्त्री०
नागडा डी-डें-नग्गो-नग्गा नग्गं.
बाई-भोति.
विशेषण-त्यो 'ति' शब्द पु० प्र. ए. व.
भाऊ-भातु. पु०
मुलगा-पुत्त. पु०
एक-एक. सर्व०
मिळविणें-लभ १ ग० लभति.
परंतु-पन अ०
वडील-पितु, जनक, तात. पु०
आई-मातु, अम्मा. स्त्री०
मरणें-मर. ६ ग० मरति, काल करोति, काल अकरु.
म्हणून-तस्मा.
दुर्मिळ-दुल्लभो भा-भं. वि०
सोडणें-मुच १, ७. ग० मुञ्चति. वि+सज. १ ग० विस्सजेति.
मुळें-निस्साय. अ०
लोक-जन, लोक. पु०
दुःख-दुक्ख. न०
मुक्त-मुत्त. वि०

पाळींत भाषांतर कराः—

१. एके वेळीं कोसल राष्ट्रांत विजया नावाच्या (नाम) बाईचा नवरा, भाऊ, मुलगा, अरण्यांतून जाणाऱ्या माणसांना नेहमीं लुटत असत, द्रव्य घेत असत आणि पळून जात असत. २. नंतर एकदा शिपायांनीं त्यांना चोर

म्हणून कोसल राजाच्या हातात दिलें. ३. लवकरच विजया नावाची बाई तेथें आली आणि माझें आच्छादन द्या, माझें आच्छादन द्या, असे कोसल राजाला म्हणाली. ४. कोसलराजानें (कोसलो) विजया बाईला (विजयाय) साडी दिली. ५. विजया म्हणाली, " महाराज, मी हें आच्छादन मागत नाहीं, स्त्रियांचें आच्छादन नवरा होय. नवरा नसतांना (सामिकम्हि असति) हजार रुपयांची साडी नेसणारी स्त्री नागडी होय." ६. कोसल म्हणाला, "बाई, हे तिघेजण तुझे कोण आहेत ?" ७. विजया म्हणाली, "महाराज, भाऊ, नवरा आणि मुलगा." ८. कोसल म्हणाला "मी तिघांपैकीं, एकाला तुझ्या हातांत देईन, कोण इच्छितेस बोल." ९. विजया म्हणाली, "महाराज मी जिवंत असलें (जीवमाना) म्हणजे नवरा आणि मुलगा मिळवीन; परंतु माझे वडील व आई वारले आहेत म्हणून भाऊ दुर्मिळ आहे. तेव्हा भाऊ मला द्या". १०. कोसलानें (कोसलो) विजयेच्या नवऱ्याला, भावाला आणि मुलाला सोडलें. ११. एका स्त्रीमुळें तीन लोक दुःखातून मुक्त झाले.

प्रश्नसंग्रह १४

१. वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचे तीन्ही लिंगाचे प्रत्यय सांगून प्रत्येकाचा वाक्यांत उपयोग करा.

२ द्वितीया व सप्तमी द्याः––पटन्ती, नमन्त.

३ रूपें ओळखाः––एताय, एतेहि, एत.

पञ्चदसमो पाठो

पूर्वतयारी––गुणवन्त, हम हे शब्द पाठ करणें.

भविष्यकालवाचक धातुसाधित

भविष्यकाळीं धातूचें जें अंग बनतें त्या अंगाला 'अन्त' किंवा 'मान' हे प्रत्यय जोडल्यास भविष्यकालवाचक धातुसाधिताचीं पुलिंगी रूपें बनतात. त्याप्रमाणें 'अती' व 'अन्ती' हे प्रत्यय जोडल्यास भविष्यकालवाचक धातुसाधिताचीं स्त्रीलिंगी रूपें बनतात. 'अन्त', 'मान' हे प्रत्यय जोडल्यास नपुसकलिंगी रूपें बनतात. जसेः–पच–पचिस्स्+अन्त=पचिस्सन्त, पचिस्स+मान=पचिस्समान–शिजविण्याची

इच्छा करणारा, शिजविण्याच्या बेतात असणारा. पच–पाचिस्स्+अती= पचिस्सती, पचिस्स्+अन्ती= पचिस्सन्ती – शिजविण्याची इच्छा करणारी, शिजविण्याच्या बेतात असणारी. पत–पतिस्स्+अन्त=पतिस्सन्त–पतिस्सन्त फल–पडण्याच्या बेतात असलेलें फळ. भुञ्जिस्सन्त–भुञ्जस्समान–खादिस्सन्त, खादिस्समान–खाण्याची इच्छा करणारा, खाण्याच्या बेतात असलेला. भुञ्जिस्सन्ती, खादिस्सन्ती–खाण्याच्या बेतात असलेली, खाण्याची इच्छा करणारी. याप्रमाणें पुढील धातूंचीं रूपें बनवा – वद, पठ, नम, पुच्छ, धोव, पूज, चुर, कथ, बुध.

भविष्यकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग

क्रिया करण्याच्या बेतांत असणें किंवा क्रिया करण्याची इच्छा असणें, या दोन वेळीं भविष्यकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग करतात. जसें.– १. राजपुरिसा चोरयिस्सन्त मनुस्स अपस्सिंसु। शिपायांनीं चोरी करण्याच्या बेतात असलेल्या माणसाला पाहिलें. २. अहं दुद्धं पिविस्सन्त मज्जार यट्ठेन अहनिं। मीं दूध पिण्याच्या बेतात असलेल्या मांजराला काठीनें ठोकलें. ३. गाम गमिस्सन्तीं मातर अहं अनमिं। गावाला जाण्याच्या बेतात असलेल्या आईला मीं नमस्कार केला.

उकारन्तो पुल्लिङ्गो गुणवन्तु (गुणवन्‌) सद्दो।

गुणवा, गुणवं	गुणवन्ते, गुणवन्ता	पठमा
गुणवन्त	गुणवन्ता	दुतिया
गुणवता, गुणवन्तेन	गुणवन्तेहि, गुणवन्तेभि	ततिया
गुणवन्तस्स, गुणवतो	गुणवन्तानं, गुणवत	चतुत्थी
गुणवता, गुणवन्ता, गुणवन्तस्मा, गुणवन्तम्हा	गुणवन्तेहि, गुणवन्तेभि	पञ्चमी
गुणवतो, गुणवन्तस्स	गुणवतं, गुणवन्तान	छट्ठी

गुणवति, गुणवन्ते, गुणवन्तस्मिं, गुणवन्तम्हि	गुणवन्तेसु	सत्तमी
गुणवं, गुणव, गुणवा	गुणवन्तो, गुणवन्ता	आलपन

एवं कुलवन्त, धनवन्त, पञ्ञावन्त, यसवन्त, महन्त इच्चादयो सद्दा।

ईकारन्तो इत्थिलिङ्गो गुणवन्ती सद्दो।

गुणवन्ती	गुणवन्ती, गुणवन्तियो	पठमा
गुणवन्ति	गुणवन्ती, गुणवन्तियो	दुतिया
गुणवन्तिया	गुणवन्तीहि, गुणवन्तीभि	ततिया
गुणवन्तिया	गुणवन्तीनं	चतुत्थी
गुणवन्तिया	गुणवन्तीहि, गुणवन्तीभि	पञ्चमी
गुणवन्तिया	गुणवन्तीनं	छट्ठी
गुणवन्तिया, गुणवन्तियं	गुणवन्तीसु	सत्तमी
गुणवन्ती	गुणवन्ती, गुणवन्तियो	आलपन

एवं कुलवन्ती, भगवन्ती, महन्ती, सतिमन्ती इच्चादयो सद्दा।

उकारन्तो नपुंसकलिङ्गो गुणवन्तु सद्दो।

गुणवन्तं, गुणवं गुणवन्ता, गुणवन्तानि, गुणवन्ति पठमा, दु.
बाकीच्या विभक्त्या पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणे चालवा.

पुल्लिङ्गो इम सद्दो।

अयं	इमे	पठमा
इमं	इमे	दुतिया
अनेन, इमिना	एहि, एभि इमेहि, इमेभि	ततिया
अस्स, इमस्स	एसं, एसानं, इमेसं, इमेसानं	चतुत्थी

अस्मा, अम्हा, इमस्मा, इमम्हा	एहि, एभि, इमेहि, इमेभि	पञ्चमी
अस्स, इमस्स	एसं, एसानं, इमेसं, इमेसानं	छठी
अस्मिं, इमस्मिं, इमम्हि	एसु, इमेसु	सत्तमी

आलपनं नत्थि।

इत्थिलिङ्गो इम (इदम्) सद्दो।

अयं	इमा, इमायो	पठमा
इमं	इमा, इमायो	दुतिया
इमाय	इमाहि, इमाभि	ततिया
इमाय, इमिस्सा, अस्सा	इमासं, इमासानं	चतुत्थी
इमाय	इमाहि, इमाभि	पञ्चमी
इमाय, इमिस्सा, अस्सा	इमासं, इमासानं	छठी
इमाय, इमायं, इमिस्सं, अस्सं	इमासु	सत्तमी

आलपनं नत्थि।

नपुंसकलिङ्गो (इदम्) सद्दो।

इदं, इमं	इमे, इमानि	पठमा दुतिया

बाकीच्या विभक्त्या पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणें चालवा.

सद्दत्थसंगह

अतीते–पूर्वी.

बाराणसी–स्त्री० बनारस.

ब्रह्मदत्त–पु० ब्रह्मदत्त.

कारेन्ते–करीत असतां.

अत्थ (अर्थ)–पु० अर्थ, द्रव्य.

धम्म (धर्म)–पु० धर्म, नीति.

अनुसासक–पु० सल्लागार.

अमच्च (अमात्य)–पु० प्रधान.

तदा–अ० तेव्हां.

अत्थचरक–वि० दूत.

सेस (शेष)–वि० शेष, बाकीचा-ची-चें.

परि+भिद भिन्द-७ ग० फूट पाडणें.
दोस (दोष)-पु० दोष.
अपस्सन्त-पु० न पाहणारा.
कथं-अ० कसें.
नु-अ० संशययुक्त प्रश्न, शक्यता.
ततो (ततः)-अ० त्यानंतर.
सक्का-अ० शक्य आहे-असणें.
अमित्त-पु० न० शत्रु.
वा-अ० किंवा.
मित्त(मित्र)-पु० न० मित्र.
ञातुं (ज्ञातुम्)-जाणण्यास. 'ञा' धातूचें तुमन्त अ०
पुच्छन्त-पु० विचारणारा.
पठमा (प्रथमा)-स्त्री० पहिली.
गाथा-स्त्री० गाथा, श्लोक.
कानि-कोणती. 'क' शब्द न० प्र. द्वि. ब. व.
कम्मानि (कर्माणि)-कर्में
कुब्बान (कुर्वाण)-करणारा.
विञ्ञू (विज्ञ)-पु० शाहणा.
परक्कमे-पराक्रम करावा, शोध लावावा. 'परा + कम' धातूचें विध्यर्थ तृ. पु. ए. व.
मेधावी-पु० बुद्धिमान.
दिस्वा (दृष्ट्वा)-पाहून. 'दिस' धातूचें त्वांत अ०
सुत्वा (श्रुत्वा)-ऐकून. 'सु' धातूचें त्वान्त अ०
लक्खण(लक्षण)-न० चिन्ह, लक्षण, गुण.
न उम्मेय्यते-दिसत नाहीं.
न पटिनन्दति-आनंदीत होत नाहीं.
पटिलोम (प्रतिलोम)-वि० विरुद्ध, उलट.
वण्णकाम-वि० वर्ण, स्वरूप, इच्छा.
निवारेति-निवारण करतो. नि+वर. १० ग०
प+सस(प्र+शस्)-१ग०स्तुति करणें.
गुय्ह (गुह्य)-न० गुप्त.
नक्खाति (न+अक्खाति)-सांगत नाहीं.
गुह्-१ ग० गुप्त ठेवणें, आच्छादणें.
वण्ण (वर्ण्)-१० ग० वर्णन करणें.
पञ्ञा (प्रज्ञा)-स्त्री० बुद्धि
अस्स (अस्य)-ह्याची 'इम' शब्दाचें ष. ए. व.
अभव-पु० हलाखीची स्थिति.
नन्द-१ ग० आनंद होणें.
भव-पु० भरभराट.
अच्छरिय (आश्चर्य)पु० न० आश्चर्य-कारक, विशेष.
लद्धा (लब्ध्वा)-मिळवून. 'लभ' धातूचें त्वात अ०
नुप्पज्जते (न+उप्पज्जते)-उत्पन्न होत नाहीं.
सति (स्मृति)-स्त्री० आठवण.
अनु+कम्प-१ ग० दया करणें.

इच्चेते (इत्येते)—असे हे.

सोळसाकार (षोडशाकार) पु० सोळा प्रकार.

पतिट्ठिता (प्रतिष्ठिताः)—आहेत. 'पति+ठा-तिट्ठ' धातूचें क. भू. धा. पु. प्र. ब. व.

महासत्त—पु० बुद्ध.

वत्वा—बोलून. 'वच' धातूचें त्वान्त अ०

पुट्ठो (पृष्टः)— विचारलेला. 'पुच्छ' धातूचें क. भू. धा. पु. प्र. ए. व.

पवुत्थ—वि० परगांवीं किंवा परदेशीं अथवा गवासासाठी गेलेला-ली-लें.

आगत—आलेला-ली-लें. 'आ+गम-गच्छ' धातूचें क. भू. धा. वि.

अभि+नन्द—१ ग० अभिनंदन करणें.

केलायित— लाड करणारा री-रें. गोंजारणारा-री-रें. 'केल' धातूचें क. भू. धा. वि०

तस्सेव (तस्स+एव)—त्याचेच.

भज—१ ग० सेवा करणें, आदर ठेवणें.

अक्कोसन्त—शिव्या देणारा. अपमान करणारा. 'कुस' धातूचें वर्तमान कालवाचक धा. सा. वि०

अत्तमन—वि० संतुष्ट, तृप्त.

मराठींत भाषांतर करा:—

अतीते बाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो तस्स अत्थधम्मानुसासको अमच्चो अहोसि। तदा बाराणसिरञ्ञो एक अत्थचरक अमच्च सेना परिभिन्दिंसु। राजा तस्स दोस अपस्सन्तो 'कथं नु खो सक्का अमित्त वा मित्त वा ञातु' ति अमच्च पुच्छन्तो पठम गाथ आह—

कानि कम्मानि कुब्बान कथं विञ्ञू परक्कमे।
अमित्त जानेय्य मेधावी दिस्वा सुत्वा च पण्डितो ॥ ४३ ॥

(तस्स अत्थो—मेधावी पण्डितो पुरिसो चक्खुना दिस्वा सोतेन सुत्वा अय मय्हं अमित्तोऽति जानेय्य। तस्स जाननत्थाय विञ्ञू कथं परक्कमेय्याति।)

अथऽस्स अमित्तलक्खण कथेन्तो—

न न उम्हेय्यते दिस्वा न च न पटिनन्दति।
चक्खूनि चऽस्स न ददाति पटिलोम च वत्तति ॥ ४४ ॥

अमित्ते तस्स भजति मित्ते तस्स न सेवति ।
वण्णकामे निवारेति अक्कोसन्ते पससति ॥ ४५ ॥
गुय्ह च तस्स नऽक्खाति तस्स गुय्ह न गूहति ।
कम्म तस्स न वण्णेति पञ्ञऽस्स नप्पससति ॥ ४६ ॥
अभवे नन्दति तस्स भवे तस्स न निन्दति ।
अच्छरिय भोजन लद्धा तस्स नुप्पज्जते सति ॥ ४७ ॥
ततो न नानुकम्पति अहो सोऽपि लभेय्य इतो ।
इच्चेते सोळसाकारा अमित्तस्म पतिट्ठिता ॥ ४८ ॥
महासत्तो इमाहि पञ्चाहि गाथाहि अमित्तलक्खण आह ।
कानि कम्मानि कुब्बान कथ विञ्ञू परक्कमे ।
मित्त जानेय्य मेधावी दिस्वा सुत्वाऽव पण्डितो ॥ ४९ ॥
इमाय गाथाय मित्तलक्खण पुट्ठो सेसगाथा अभासि ।
पवुत्थ त त सरति आगत अभिनन्दति ।
ततो केलायितो होति वाचाय पटिनन्दति ॥ ५० ॥
मित्ते तस्सेव भजति अमित्ते तस्स न सेवति ।
अक्कोसन्ते निवारेति वण्णकामे पससति ॥ ५१ ॥
गुय्ह च तस्स अक्खाति तस्स गुय्ह च गूहति ।
कम्म च तस्स वण्णेति पञ्ञ तस्स पससति ॥ ५२ ॥
भवे च नन्दति तस्स अभवे तस्स न नन्दति ।
अच्छरिय भोजन लद्धा तस्स उप्पज्जते सति ॥ ५३ ॥
ततो न अनुकम्पति अहो सोऽपि लभेय्य इतो ।
इच्चेते सोळसाकारा मित्तस्मि सुप्पतिट्ठिता ॥ ५४ ॥

राजा महासत्तस्स कथाय अत्तमनो हुत्वा तस्स महन्त यस अदासि'।
(मित्तामित्तजातक. ४७३)

शब्दार्थसंग्रह

एकदा—एकदा. अ०	गोतम—गोतम, पु०
काशीराजा—कासिराजा, पु०	भेटीकरता—दस्सनाय—नत्थ,

विहार–विहार, पु०
तेव्हां–तदा, अ०
एक–एक सर्वनाम.
भिक्षु–भिक्खु पु०
चटई–किलञ्ज, पु० तट्टिका, स्त्री०
अंथरून– अत्थरिला.
पडणें–नि+पत–द ४ ग० निपज्जति.
राजा–भूप, राज, पु०
पाहून–दिस्वा ' दिस १ ग० '
धातूचें त्वान्त अ०
उठणें–उद+ठा–तिट्ठ, १ ग० उत्ति
ट्ठति, उट्ठाति, उठला नाहीं–न
उट्ठासि, न उत्तिट्ठि.
परत–पन, अ०
असें–इति अ०
उद्गार–उदान, पु० न०
उद्गार काढणें–' उदान ' शब्दावरून
नामधातु उदानेति, उद्गार
काढले–उदानेसि.
नंतर–अथ, अ०
मनात असें आलें कीं–एतदहोसि.
हा–अयं.
भिक्षु–भिक्खु, पु०
अपतुष्ट–अनत्तमन, पु०
एका बाजूला–एकमन्त, अ०
बसणें–नि+सद– सीद, १ ग०
निसीदति, बसला–निसीदि.
महाराज–भन्ते, महाराज, पु०
आज–अज्ज, अ०
आलेला–आगत, पु०
नवीन–नूतन, नव, पु०
मूर्ख–मूल्ह, पु०
दिसणें–दिस, १ ग०
वाटणें–मन, ४ ग० मञ्ञति.
जेव्हां–यदा, अ०
जवळ–सन्तिक, अ०
तेव्हां–तदा, अ०
त्याअर्थी–तस्मा, अतो,
जेवण–भोजन, न०
सुस्त–मत्त, पु०
हा–अयं,
पूर्वी–पुब्बे, अतीते,
तुमच्यासारखा–तुम्हादिस, वि०
असें–एव अ०
शिपाई–राजपुरिस, पु०
सरक्षण केलेला – रक्खियमान,
रक्खित, पु०
सकाळची वेळ–गिहिकाल, पु०
राज्यवैभव–रज्जसिरी, स्त्री०
अशा प्रकारचें–एतादिस, न०
सुख–सुख, न०
ऐश्वर्य–इस्सरिय, न०
मद–मद, पु०
गर्विष्ठ झालेला–गब्बित, पु०
चहाडखोर–पिसुन, पु०
सत्ता–अत्थ, पु०

ऐकणें–सु. ५ ग० सुणोमि.
ऐकला–असुणि, सुतो.
त्रास देणें– पीळ. १० ग०
बहुजन–बहुजन. पु०
दास–किंकर, दास. पु०
म्हणून–अतो, तस्मा.
हित–हित. न०
नेहमीं–निच्च. वि०
झटणें–वायम. १ ग०
आजपासून–अज्जप्पभुति.
रागावणें–कुच (कुज्झ) ४ ग०

पालींत भाषांतर करा:–

१. एकदा काशिराजा गौतमाच्या भेटीकरिता विहारात आला. २. तेव्हा विहारात एक भिक्षु चटई आयरून पडला होता, राजाला पाहून तो उठला नाहीं, पण ' अहो सुख, अहो सुख ' असे उद्गार काढीत होता. ३. नंतर काशिराजाच्या मनात असें आलें कीं–हा भिक्षु मला पाहून *उठला नाहीं. याबद्दल असंतुष्ट असा तो गौतमाला नमस्कार करून एका* बाजूला बसला आणि म्हणाला, " महाराज, आज विहारात आलेला नवीन भिक्षु मूर्ख आहे असें मला वाटतें (अहं मञ्ञे). ४. जेव्हा मी त्या भिक्षु-जवळ गेलों तेव्हा मला पाहून तो उठला नाहीं. त्याअर्थी मूर्ख असेल किंवा जेवणामुळें सुस्त पडला असेल." ५. गौतम म्हणाला, "हा भिक्षु, पूर्वी तुमच्या-सारखा राजा होता. हल्लीं तो आम्हाला असें सांगतो कीं, गृहस्थाश्रमाच्या वेळीं पुष्कळ शिपायांच्याकडून संरक्षण केलेल्या आणि राज्यवैभव अनुभवीत असतानासुद्धा अशा प्रकारचें सुख मीं अनुभविलें नाहीं. ६. ऐश्वर्याच्या मदानें गर्विष्ठ झालेल्या मीं चहाडखोराचा सल्ला ऐकला आणि विनाकारण लोकांना त्रास दिला. ७. हे राजा, तुम्ही राजेलोक बहुजनसमाजाचे दास आहात म्हणून तुम्हीं बहुजनसमाजाच्या हितासाठीं नेहमीं झटलें पाहिजे, " असें गौतम काशिराजाला म्हणाला. ८. "आजपासून मी कोणावरहि (कस्सऽपि) रागावणार नाहीं आणि कोणालाहि त्रास देणार नाहीं. नेहमीं लोकांच्या हितासाठीं झटेन. "

प्रश्नसंग्रह १५

१. भविष्यकालवाचक धातुसाधिताचा केव्हां उपयोग करतात ?
२. रूपें ओळखा–अस्स, अय, अस्मा, इमेहि, अस्सा, गुणवत.

३. मराठींत रूपांतर करा:—१. कन्या वरयते रूप माता वित्त पिता श्रुतम्। २. मूर्खस्य शरीरं वर्धते न ज्ञानम्। ३. अर्थस्य पुरुषः दासः। ४. विद्या नाम नरस्य भूषणम्। ५. मेघानां दर्शनेन मयूराः नृत्यन्ति।

सोळसमो पाठो

पूर्वतयारी—अमु, गो हे शब्द पाठ करणें.

कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित

१. धातूला 'त' प्रत्यय जोडून कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण बनतें. जसें—जि+त=जित—जिंकलेलें. नी+त=नीत—नेलेलें, श्रु+त=श्रुत—ऐकलेलें. या विशेषणाला 'आ' लाविला म्हणजे स्त्रीलिंगी कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित बनतें. जसें —जि+त्+आ=जिता—जिंक-लेली, नी+त्+आ=नीता—नेलेली. श्रु+त्+आ=श्रुता ऐकलेली.

२. दहाव्या गणांतील धातु, इतर कांहीं धातु, प्रयोजक, नामधातु, इच्छादर्शक या धातूंना 'त' पूर्वी 'इ' होते 'त' प्रत्यय जोडण्यापूर्वी दशमगण व प्रयोजक यांतील 'अय' चा लोप होतो. चुर्—चोर्+इ+त= चोरित—चोरलेलें. पूज्+इ+त=पूजित—पूजा केलेलें.

३. ज्या धातूच्या शेवटीं म, न, र, आहेत अशा धातूंना 'त' प्रत्यय जोडण्यापूर्वी त्याच्या म, न, र, चा लोप होतो. जसें—गम+त=गत—गेलेलें. हन+त=हत—मारलेलें. कर+त=कृत—केलेलें.

४. ज्या धातूच्या शेवटीं 'द' आहे अशा धातूंना 'त' जोडल्यावर 'द' चा लोप होतो व 'त' चा 'न' होतो जसें.—भिद+त=भिन्न—फुटलेलें. छिद+त=छिन्न—तोडलेलें.

५. ज्या धातूच्या शेवटीं 'र' आहे अशा धातूंना 'त' जोडल्यावर 'र' चा लोप होतो व 'त' चा 'ण' होतो. 'ण' पूर्वी 'इ' होते. चर+त=चिण्ण—हिंडलेलें. जर+त=जिण्ण—जिरलेलें.

कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाची नीट कल्पना यावी म्हणून खालील धातूंचें तीन्ही लिंगांचें प्रथमेचें एकवचन दिलें आहे

धातु	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
गम	गतो	गता	गत
नम	नतो	नता	नत
पुच्छ	पुच्छितो, पुट्ठो	पुच्छिता, पुट्ठा	पुच्छित, पुट्ठ
दिस	दिट्ठो	दिट्ठा	दिट्ठ
नी	नीतो	नीता	नीत
ठा-तिट्ठ	ठितो	ठिता	ठित
हन	हतो	हता	हत
पा	पीतो	पीता	पीत
लभ	लद्धो	लद्धा	लद्ध
गह	गहितो	गहिता	गहित
कर	कतो	कता	कत
आ+रभ	आरद्धो	आरद्धा	आरद्ध
दा	दत्तो, दिन्नो	दत्ता, दिन्ना	दत्त, दिन्न
आ+रुह	आरूळ्हो	आरूळ्हा	आरूळ्ह
आ+लोक	ओलोकितो	ओलोकिता	ओलोकित
खाद	खादितो	खादिता	खादित
खिप	खित्तो	खित्ता	खित्त
चर	चरितो, चिण्णो	चरिता, चिण्णा	चरित, चिण्ण
छिद	छिन्नो	छिन्ना	छिन्न
ञा	ञातो	ञाता	ञात
धोव	धोवितो	धोविता	धोवित
न्हा	नहातो-न्हातो	नहाता न्हाता	नहात-न्हात
बुध	बुद्धो	बुद्धा	बुद्ध
भास	भासितो	भासिता	भासित
मर	मतो	मता	मत
मुच	मुत्तो	मुत्ता	मुत्त

याच	याचितो	याचिता	याचितं
रक्ख	रक्खितो	रक्खिता	रक्खितं
वस	वसितो, वुसितो	वसिता, वुसिता	वसितं, वुसितं

ओकारन्तो पुल्लिङ्गो गो सद्दो ।

गो	गवो, गावो	पठमा
गवं, गावं, गावु	गावो, गावो	दुतिया
गवेन, गावेन	गोहि, गोभि	ततिया
गवस्स, गावस्स	गवं, गोनं, गुन्नं	चतुत्थी
गवा, गवस्मा, गवम्हा, गावा, गवम्हा, गावस्मा	गोहि, गोभि	पञ्चमी
गवस्स, गावस्स	गवं, गोनं, गुन्नं	छट्ठी
गवे, गवस्मिं, गवम्हि, गावे, गावस्मिं, गावम्हि	गवेसु, गावेसु, गोसु	सत्तमी
गो	गवो, गावो	आलपन

उकारन्तो पुल्लिङ्गो अमु (अदस्) सद्दो ।

असु, अमु	अमू, अमुयो	पठमा
अमुं	अमू, अमुयो	दुतिया
अमुना	अमूहि, अमूभि	ततिया
अमुस्स, अदुस्स, अमुनो	अमूसं, अमूसानं	चतुत्थी
अमुस्मा, अमुम्हा	अमूहि, अमूभि	पञ्चमी
अमुस्स, अदुस्स, अमुनो	अमूसं, अमूसानं	छट्ठी
अमुस्मिं, अमुम्हि	अमूसु	सत्तमी

आलपनं नत्थि ।

उकारन्तो इत्थिलिङ्गो अमु (अदस्) सद्दो ।

असु, अमु	अमू, अमुयो	पठमा
अमुं	अमू, अमुयो	दुतिया

अमुया	अमूहि, अमूभि	ततिया
अमुया, अमुस्सा	अमूसं, अमूसानं	चतुत्थी
अमुया	अमूहि, अमूभि	पञ्चमी
अमुया, अमुस्सा	अमूस, अमूसानं	छट्ठी
अमुया, अमुयं, अमुस्सं	अमूसु	सत्तमी

आलपनं नत्थि।

उकारन्तो नपुंसकलिङ्गो अमु (अदस्) सद्दो।

अदुं, अमुं	अमू, अमूनि	पठमा
अदु, अमुं	अमू, अमूनि	दुतिया
अमुना	अमूहि, अमूभि	ततिया
अमुस्स, अदुस्स, अमुनो	अमूसं, अमूसानं	चतुत्थी
अमुस्मा, अमुम्हा	अमूहि, अमूभि	पञ्चमी
अमुस्स, अदुस्स, अमुनो	अमूसं अमूसानं	छट्ठी
अमुस्मिं, अमुम्हि	अमूसु	सत्तमी

आलपनं नत्थि।

शब्दार्थसंग्रह

यथा—अ० यथाप्रमाणें.
महाराज—पु० महाराज.
उदक—न० पाणी.
बीजविरूहन—न० बी उगवणें.
अग्गि (अग्नि)—पु० अग्नि.
झापन—न० जाळणें.
आहार—पु० आहार
बल—न० सामर्थ्य.
लता—स्त्री० वेल.
बन्धन—न० बन्धन, बांधणें.
सत्थ (शास्त्र)—न० शस्त्र.
छेदन—न० तोडणें.
पिपासा—स्त्री० तहान.
विनयन—न० दूर करणें, घालविणें.
निधि—पु० साठा, खजिना.
अस्सास—पु० आधार, विश्वास.
कारण—न० कारण.
नावा—स्त्री० नाव, बोट, होडी.
तीरसपापन—पु० पैल तीरावर जाणें.
भेसज्ज (भेषज्य)—न० औषध.
ब्याधिवूपसमन—न० रोग नाहींसा करणें.

यान–न० वाहन, गाडी.
सुखगमन–न० सुखानें जाणें.
भीरुट्ठान–न० लपण्याची जागा.
भयविनोदन–न० भीति नाहीशी करणें.
आरक्खत्थाय–अ० संरक्षणासाठीं.
फलक–पु० फळी.
दण्ड–पु० काठी.
लेड्डु– (लेष्टु) पु० ढेकूळ.
लगुळ (लगुड)–पु० सोटा.
सर (शर)–पु० बाण.
असि–स्त्री० तलवार.
पटिबाधन–न० प्रतिकार.
आचरिय (आचार्य)–पु० शिक्षक.
अनुसासन (अनुशासन)–न० शिक्षण.
पोसन (पोषण)–न० पोषण, संरक्षण.
आदास (आदर्श)–पु० आरसा.
ओलोकन (अवलोकन)–न० पाहणें.
अलङ्कार–पु० दागिना.
सोभन–पु० शोभा.
वत्थ (वस्त्र)–न० वस्त्र.
पटिच्छादन–न० झाकणें, आच्छादणें.
निस्सेणी–स्त्री० शिडी.
आरोहण–न० चढणें.
तुला–स्त्री० तागडी.
निक्खेपन–पु० न० मोजणें.

आवुध (आयुध)–न० शस्त्र, हत्यार.
तज्जनिय–न० धाक दाखविणें.
पदीप (प्रदीप)–पु० दिवा.
विधमन–न० घालविणें, नाहींसें करणें.
वात–पु० वारा.
परिळाह (परिदाह)–पु० उष्णता.
निब्बापन–न० दूर करणें, नाहींसें करणें.
सिप्प (शिल्प)–न० कला.
वुत्ति (वृत्ति)–स्त्री० उपजीविका.
अगद–पु० रोग.
जीवितरक्खन (जीवितरक्षण)–न० जीविताचें रक्षण.
धुतङ्ग–विशिष्ट शुद्धीकरिता बौद्ध-भिक्षूंनीं आंगिकारलेलें व्रत.
सामञ्ञ (श्रामण्य)–न०
किलेस (क्लेश)–पु० क्लेश.
मल–पु० मल, अपवित्रता.
इद्धि (ऋद्धि)–योगसिद्धि.
सति (स्मृति)–स्त्री० आठवण.
संवर–पु० ताबा, निग्रह.
निबन्धन–पु० स्थैर्य.
विमति–स्त्री० शंका, विश्वास न वाटणें.
विचिकिच्छा–स्त्री० संशय.
निब्बान (निर्वाण)–पु० मोक्ष.
पटिलाभ–पु० लाभ.
जाति–स्त्री० जात.
जरा–स्त्री० म्हातारपण.

मरण—न० मरण.
ब्याधि—पु० रोग.
सोक (शोक)—पु० दुःख.
दुक्ख (दुःख)—न० दुःख.
दोमनस्स (दौर्मनस्य)—न० खेद, दुष्टपणा, वैर.
भय—न० भय, भीति.
अरति—स्त्री० असमाधान.
कुवितक्क (कुवितर्क)—पु० वाईट विचार.
अविज्जा (अविद्या)—स्त्री० अज्ञान.
अधिगम—पु० लाभ, प्राप्ति.
सुतपुब्ब (श्रुतपूर्व)—पूर्वी ऐकलेलें.
तया (त्वया)—तुझ्याकडून.
खलित (स्खलित)—वि० चुकलेला-ली-लें.
अभिवादन—न० नमस्कार.
पच्चुट्ठान—न० उभें राहणें.
सक्कार (सत्कार)—पु० सत्कार.
उपायन—नजराणा.
अनुप्पदान (अनुप्रदान)—न० देणें.
यत्थ (यत्र)—अ० जेथें.
कत्थ (कुत्र)—अ. कोठें.
परिभासनारह (परिभाषणार्ह)—पु० निंदा करण्यास योग्य.
तज्जनारह (तर्जनार्ह)—पु० दटावण्यास योग्य, भिवविण्यास योग्य.
उत्तमङ्ग—न० डोकें.
अस्स—ह्याचें 'इम' शब्द ष. ए. व.
छिद—छिन्द—७ ग० तोडणें.
हन—२ ग० मारणें.
बन्ध—१ ग० बांधणें.
झाप—ग० जाळणें.
किरिया (क्रिया)—स्त्री० क्रिया.
कुरुमान—पु० करणारा.
पतिरूप (प्रतिरूप)—वि० योग्य.
अनुच्छविक—वि० योग्य.
सवन (श्रवण)—न० ऐकणें.
तथागत—पु० बुद्ध.
सदेवक—पु० देवांनीं युक्त.
ओत्तपति—लाजतो. ओ+तप (अप+त्रप्) १ ग० लाजणें.
हिरियति—लाजतो. (ह्री) ३, १० ग० लाजणें.
ततुत्तरिं (तत+उत्तरिं)—नंतर.
पयिरुपासना—स्त्री० उपासना.
साय—अ० सध्याकाळीं.
एके—काहीं जण 'एक' शब्द प्र. ब. व.
दिस्सन्ति (दृश्यन्ते)—दिसतात. 'दिस' 'पस्स' धातूचें व.तृ.पु.ए.व.
पातो (प्रातः)—अ० सकाळीं.
दिट्ठा (दृष्टा)—पाहिलेले. 'दिस' धातूचें क.भू.धा. पुल्लिंगी प्र.ब.व.
इत्थिधुत्त—पु० स्त्रीलंपट.
सुराधुत्त—पु० दारुबाज.

अक्खधुत्त–पु० जुगार खेळणारा.

लद्धं (लब्धम्)–मिळालेलें. 'लभ' धातूचें क. भू. धा.

विनासेति (विनाशयति)–घालवितो, गमावितो, नाहिसें करितो.

त–ते.

पराभवतो–पराभवाचें.

मुख–न० कारण, तोंड.

अत्थ–पु० सत्ता, फायदा.

पुच्छितो–विचारलेला. 'पुच्छ' धातूचें पुल्लिंगी क. भू. धा. प्र. ए. व.

सन्तो–असा, होत्साता. 'सन्त' शब्द प्र. ए. व.

अनुसथ–पु० चांगला सल्ला. अनु+सास–१ ग० देणें, सांगणें, उपदेश करणें.

पटिच्छन्न–लपविणें, चोरून ठेवणें, गुप्त ठेवणें. पटि+छद–धातूचें क. भू. धा.

मन्तेति–सल्ला देतो. मन्त १० ग०

त–त्याला 'त' शब्द पु० द्वि. ए. व.

जञ्ञा–जाणावा. 'ञा' धातूचें विध्यर्थ तृ. पु. ए. व.

वसल(वृषल)–पु० चांडाळ, हीन.

एकन्त–पूर्णपणें.

निन्दितो–निन्दा केलेला. 'निन्द' धातूचं पु० क. भू. धा. प्र. ए.

पोस–पु० मनुष्य.

पसंसितो–प्रशंसा केलेला, स्तुत्य.

न चाहु (च+अहु)–झाला नाहीं.

चेतरहि (च+एतरहि, एतर्हि)–आणि आता.

मराठींत भाषांतर करा:–

(अ) यथा वा पन महाराज उदकं बीजविरूहनाय, अग्गि झापनाय, आहारो बलाय, लता बन्धनाय, सत्थ छेदनाय, पानीय पिपासाविनयनाय, निधि अस्सासकरणाय, नावा तीरसपापनाय, भेसज्ज व्याधिवूपसमनाय, यानं सुखगमनाय, भीरुत्तानं भयविनोदनाय, राजा आरक्खत्थाय, फलक, दण्ड, लेड्डु–लगुळ-सर-सत्ति-पटिबाधनाय, आचरियो अनुसासनाय, माता पोसनाय, आदासो ओलोकनाय, अलङ्कारो सोभनाय, वत्थ पटिच्छादनाय, निस्सेणी आरोहणाय, तुला निक्खेपनाय, आवुध तज्जनियपटिवाहनाय, पदीपो अन्धकारविधमनाय, वातो परिळाहनिब्बापनाय, सिप्प वुत्तिनिप्फादनाय, अगद जीवितरक्खनाय। एवमेव खो महाराज धुतङ्ग सामञ्ञबीज-विरूहनाय, किलेसमलझापनाय, इद्धिबलाय, सति-संवरनिबन्धनाय, विमति-

विचिकिच्छा-समुच्छेदनाय, निब्बानसुखपटिलाभाय, जाति-जरा-मरण व्याधि-सोक-दुक्ख दोमनस्स भय-विनोदनाय. सामञ्ञगुणरक्खनाय, अरति कुवितक्कपटिबाहनाय. अविज्जान्धकारविधमनाय । इति महाराज इमेस गुणान अधिगमाय धुतङ्ग । (मिलिन्दपञ्ह)

(आ) नागसेनो-अत्थि पन महाराज सुतपुब्ब तया खत्तियस्स अभिवादन वा पच्चुट्ठान वा सक्कार वा उपायनानुप्पदान वाऽति । मिलिन्दो-नहि भन्ते, यतो कुतोचि यत्थ कत्थचि खलितो परिभासनारहो होति, तज्जनारहो होति, उत्तमङ्गऽपि अस्स छिन्दति, हनन्तिऽपि, बन्धन्तिऽपि, घातेन्तिऽपि, झापेन्तिऽपीऽति । नागसेनो-तेन हि महाराज भगवता किरिया येव कता नो अकिरिया ति । किरियऽपि भन्ते नागसेन कुहमानेन पतिरूपेन कातब्ब अनुच्छविकेन, सवनेनऽपि भन्ते नागसेन तथागतस्स सदेवको लोको ओत्तपति हिरियति भिय्योदस्सनेन, ततुत्तरि उपसङ्कमनेन पयिरुपासनेनाया ' ति ।

(मिलिन्दपञ्ह)

गाथा

सायमेके न दिस्सन्ति पातो दिट्ठा बहुज्जना ।
पातो एके न दिस्सन्ति साय दिट्ठा बहुज्जना ॥ ५५ ॥
इत्थिधुत्तो सुराधुत्तो अक्खधुत्तो च यो नरो ।
लद्धं लद्धं विनासेति त पराभवतो मुखं ॥ ५६ ॥

(सुत्तनिपात, पराभवसुत्त. १६ गाथा)

यो अत्थ पुच्छितो सन्तो अनत्थमनुसासति ।
पटिच्छन्नेन मन्तेति ■ जञ्ञा वसलो इति ॥ ५७ ॥

(सुत्तनिपात, वसलसुत्त. १६ गाथा)

एकन्त निन्दितो पोसो एकन्त वा पसंसितो ।
न चाहु न च हेस्सति न चेतरहि विज्जति ॥ ५८ ॥

(धम्मपद, १२८ गाथा)

शब्दार्थसंग्रह

पूर्वा-अतीत, अर्वात. वि०
एक-एक. स०
अरण्य-अरञ्ञ. न०
तपस्वी-तापस. पु०

राहणें–वि+हर, वस. १ ग०
पुष्कळ–बहु, वि०
वाघ–व्यग्घ, पु०
सिंह–सीह, मिगिन्द, पु०
भीति–भय, न० भीति, स्त्री०
माणूस–मनुस्स, मानुस, पु०
शेती–कसि, स्त्री०
करण्यास–कातु, 'कर' धातूचें तुमन्त.
धजणें–वि+सह. १ ग०
तसेंच–तथा, अ०
फळ–फल, न०
फूल–पुप्फ, न०
सर्पण–इन्धन, न०
नेण्यास–नेतु.
नेहमी–निच्च, वि० सदा, अ०
नानाप्रकारचा-ची-चें–नानप्पकार, वि०
पशु–पसु, पु०
मास–मंस, न०
हाडूक–अट्ठि, न०
ठिकठिकाणीं–तत्थ तत्थ, अ०
टाकणें–हा, ३ ग० जहाति.
त्यामुळें–तस्मा.
सर्व–सब्ब, सर्वनाम.
घाण सुटणें–असुचिगन्ध, पु०
विचार करणें–चिन्त, १० ग० चिन्तयति, चिन्तेति.
हाना–इमे.

पळवून लावणें– पलापे, पलापय. 'पल' धातूचें प्रयोजक.
आपण पळवून लावू–अम्हे पलापेस्साम.
इतक्यात–तस्मि खणे, स० ए. व.
तेथें–तत्थ, अ०
गौतम–गोतम, पु०
येणें–आ+गम–गच्छ, १ ग० आगच्छति.
तेव्हा–तदा, अ०
असें–इति, अ०
सांगणें–कथ, १० ग० आ+चक्ख, १ ग०.
घर–घर, विमान, न०
पळाले असता–पलायितेसु, सति-सत्तमी.
नाहींशी होणें–नस, ४ ग० नाहींशीं होतील–नस्सिस्सन्ति, नस्सेय्यु.
पूर्वी–पुब्बे.
तेथें–एत्थ, अ०
लोक–लोक, जन, पु०
आता–इदानि, अ०
तोडणें–छिद (छिन्द). ७ ग०
पटांगण–अङ्गन, न०
करणें–कर, ८ ग०
शेत–खेत्त, न०
साफ ठेवणें–पासुकर, ८ ग० पासुकरोति.

पालींत भाषांतर कराः—

१. पूर्वी एका अरण्यात तपस्वी राहत होते. २. त्या अरण्यात पुष्कळ वाघ व सिंह राहत होते. त्यांच्या भीतीनें त्या अरण्यांत माणसें शेती करण्यास धजत नसत. तसेंच फळें, फुलें, सर्पण नेण्यास धजत नसत. ३. नेहमीं वाघ, सिंह नाना प्रकारचे पशु मारीत होते आणि खात होते. खाल्लेल्या पशूंचें मांस, हाडकें, ठिकठिकाणीं टाकत असत. ४. त्यामुळें अरण्यात चोहोंकडे घाण सुटली होती (वायति, वायि). ५. नंतर एकदा तपस्व्यांनीं विचार केला कीं, वाघ व सिंह यांच्यामुळें (ब्यग्घसीहे निस्साय) अरण्यात चोहोंकडे घाण सुटली आहे. म्हणून ह्यांना आज आपण पळवून लावू. ६. त्याच क्षणीं तेथें गौतम आला. तेव्हा तपस्व्यांनीं "वाघ-सिंहामुळें आम्हांला येथें त्रास होतो" असें गौतमाला सांगितलें. ७. गौतम म्हणाला " महाराज, वाघ-सिंहांमुळें तुमचीं घरें राखली जातात (रक्खीयन्ति) हे वाघसिंह पळाले तर तुमचीं घरें नाहींशीं होतील. ८. पूर्वी वाघ-सिंहाच्या भीतीमुळें येथें लोक आले नाहींत. आता जर तुम्ही वाघ-सिंहांना येथून पळवून लावाल तर लोक येथें येतील, सर्व जगल तोडतील व एक पठाणण करतील, शेती करतील. म्हणून तुम्ही वाघसिंहांना पळवून लावूं नका; तर जगल साफ ठेवा आणि येथेंच रहा. "

प्रश्नसंग्रह १६

१. खालील रूपें ओळखाः—पुच्छितो, हेस्सति, त, अञ्ञा, अल, गता.

२. द्वितीया व षष्ठी द्याः—अमु (स्त्री०), गो, त (पु०).

३. त्वान्त व तुमन्त यांचीं रूपें बनवाः—रक्ख, पत, पूज, बुध, चुर (चुद).

सत्तरसमो पाठो ।

पूर्वतयारी:—सब्ब, उभ हे शब्द पाठ करणें.

अकारन्तो पुल्लिंगो सब्ब (सर्व) सद्दो ।

सब्बो	सब्बे	पठमा
सब्बं	सब्बे	दुतिया
सब्बेन	सब्बेहि, सब्बेभि	ततिया
सब्बस्स	सब्बेसं, सब्बेसानं	चतुत्थी
सब्बस्मा, सब्बम्हा	सब्बेहि, सब्बेभि	पञ्चमी
सब्बस्स	सब्बेसं, सब्बेसानं	छट्ठी
सब्बस्मिं, सब्बम्हि	सब्बेसु	सत्तमी
सब्ब	सब्बे	आलपन

एव पुब्ब, पूर्व, इतर, अञ्ञ, अञ्ञतर, अञ्ञतम, उभय, कतर, कतम, एतेस सद्दानं रूपानि होन्ति ।

इत्थिलिंगो सब्ब (सर्व) सद्दो ।

सब्बा	सब्बा, सब्बायो	पठमा
सब्बं	सब्बा, सब्बायो	दुतिया
सब्बाय	सब्बाहि, सब्बाहि	ततिया
सब्बाय, सब्बस्सा	सब्बासं, सब्बासानं	चतुत्थी
सब्बाय	सब्बाहि, सब्बाभि	पञ्चमी
सब्बाय, सब्बस्सा	सब्बासं, सब्बासानं	छट्ठी
सब्बाय, सब्बायं, सब्बास्सं	सब्बासु	सत्तमी
सब्बे	सब्बा, सब्बायो	आलपन

नपुंसकलिङ्गो सब्ब (सर्व) सद्दो ।

सब्बं	सब्बे, सब्बानि	पठमा
सब्बं	सब्बे, सब्बानि	दुतिया
सब्बेन	सब्बेहि, सब्बेभि	ततिया

सब्बस्स	सब्बेस, सब्बासानं	चतुत्थी
सब्बस्मा, सब्बम्हा	सब्बेहि, सब्बेभि	पञ्चमी
सब्बस्स	सब्बेसं, सब्बेसानं	छट्ठी
सब्बस्मिं, सब्बम्हि	सब्बेसु	सत्तमी
सब्बं	सब्बे, सब्बानि	आपलन

लिङ्गत्तये समो उभ सद्दो।

उभो,	उभे	पठमा
उभो,	उभे	दुतिया
उभोहि,	उभोभि	ततिया
	उभिन्नं	चतुत्थी
उभोहि,	उभोभि	पञ्चमी
	उभिन्नं	छट्ठी
	उभेसु	सत्तमी

कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषण

१. धातूला तब्ब, अनीय, य, हे प्रत्यय जोडल्यास कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषण बनते.

२. उपयोग —क्रिया करणें योग्य आहे किंवा क्रिया केली पाहिजे, असें दाखवावयाचें असल्यास कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणाचा उपयोग करतात. त्याचा वाक्यात उपयोग करताना कर्मणि प्रयोगासारखा होतो. म्हणजे (कर्माच्या लिंग, वचन, विभक्तीप्रमाणे) तृतीयान्त कर्ता, प्रथमान्त कर्म आणि कर्माप्रमाणें कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषण असतें.

जसें:–१. *माणवकेहि सज्झायो कातब्बो।* विद्यार्थ्यांनीं अभ्यास करावा, करणें योग्य आहे. २. *भिक्खूभि बहुजनहित कातब्ब, सील च रक्खितब्ब।* भिक्षूंनीं बहुजन समाजाचें हित करावयास पाहिजे–करणें योग्य आहे व शील राखणें योग्य आहे. ३. *माणवकेहि आचरियान आगमने उट्ठातब्ब।* विद्यार्थ्यांनीं शिक्षकाच्या येण्याच्या वेळीं उठलें पाहिजे–उठणें योग्य आहे.

२. धातूला तव्व, अनीय, य, हे प्रत्यय जोडण्यापूर्वी धातूतील ऱ्हस्व उपान्त्य स्वराचा व अन्त्य स्वराचा गुण होतो. 'तव्व' प्रत्ययापूर्वी काही धातूना 'इ' हा स्वर लागतो. अनीय' प्रत्ययापूर्वी धातूना 'इ' लागत नाही.

१ ग० वन्द्+इ+तव्व=वन्दितव्व, वन्द्+अनीय=वन्दनीय, वज्ज=वन्दन करण्यास योग्य.

१ ग० रक्ख–रक्खितव्व, रक्खनीय, रक्खा=रक्षण्यास योग्य.

७ ग० छिद–छेत्तव्व, छेदनीय, छेज्ज=तोडण्यास योग्य.

५ ग० सु–सोतव्व, सुणितव्व, सवणीय, सव्व(व्व) (श्रव्य)=ऐकण्याजोगें.

१ ग० गम–गन्तव्व, गमनीय, गम्म=जाण्यास योग्य.

३ ग० दा–दातव्व, देय्य, देण्याजोगें.

सक्–सक्कुणितव्व, सक्क, शक्य असणें, योग्य.

१० ग० कथ–कथयितव्व, कथेतव्व, कथनीय, सांगण्यास योग्य.

१० ग० पूज–पूजयितव्व, पूजेतव्व, पूजयनीय, पुज्ज=पूजा करण्यास योग्य.

८ ग० कर–कातव्व, कत्तव्व, करणीय=करण्यास योग्य.

टीप.—वरील पुल्लिंगी विशेषणे 'बुद्ध' शब्दाप्रमाणें व स्त्रीलिंगी विशेषणें 'पञ्ञा' शब्दाप्रमाणे चालतात.

नपुंसकलिंगी विशेषणे 'फल' शब्दाप्रमाणे चालतात.

जसें:—

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
कातव्वो	कातव्वा	कातव्व
करणीयो	करणीया	करणीय
रक्खितव्वो	रक्खितव्वा	रक्खितव्व
रक्खनीयो, रक्खो	रक्खनीया, रक्खा	रक्खनीयं

कर्मणि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित

१. धातूला 'य' जोडून नतर 'मान' प्रत्यय जोडल्यास कर्मणि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित पुल्लिंगी विशेषण बनतें. जसें.— १. जासि-

जनेहि आळाहनं नीयमानं जीवकं नाम मनुस्सं पापको नाम माणवको अपस्सि।

२. इसेहि नीयमानं कच्छपं गामदारका अपस्सिमु। (कच्छपजातक)

त्वान्त अव्यय

१. धातूला त्वा, त्वान, तून, य, हे प्रत्यय जोडल्यास त्वान्त अव्यय (पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय) बनतें. (पुब्ब काले एककत्तुकान तून-त्वान-त्वा-वा। पुब्बकाले एककत्तुकानं धातून तून, त्वान, त्वा, इच्चेते पच्चया होन्ति। क० व्या०)

अर्थ.—' त्वान्त ' अव्ययाचा अर्थ मराठींतील 'ऊन' प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययांप्रमाणें होतो जसें —जाऊन, चढून, उडून

२. त्वा, त्वान, तून, हे प्रत्यय धातूला जोडण्यापूर्वी बऱ्याच धातूंना ' इ ' जोडतात, कांहीं धातूंना ' इ ' विकल्पानें जोडतात व कांहीं धातूंना ' इ ' मुळींच जोडीत नाहीत.

१ ग० कीळ्–कीळ+इ+त्वा=कीळित्वा, कीळ्+इ+त्वान= कीळित्वान,
कीळ्+इ+तून–कीळितून=खेळून.

१ ग० खिप–खिपित्वा, खिपित्वान, खिपितून=फेकून, टाकून.

१ ग० पिव–पिवित्वा, पिवित्वान, पिवितून=पिऊन.

१ ग० वस–वसित्वा, वसित्वान, वसितून=वसून, राहून.

१ ग० धोव–धोवित्वा, धोवित्वान, धोवितून=धोऊन, धुऊन.

१० ग० चिन्त चिन्तयित्वा, चिन्तयित्वान, चिन्तयितून=चिंतून.
चिन्तेत्वा, चिन्तेत्वान, चिन्तेतून=चिंतून, विचार करून.

७ ग० छिद–छिन्दित्वा, छिन्दित्वान, छिन्दितून,छिंदून, छाटून, तोडून.

७ ग० भुज–भुञ्जित्वा भुञ्जित्वान, भुञ्जितून=खाऊन.
भुत्वा, भुत्वान=खाऊन.

१ ग० ठा–ठत्वा, ठत्वान=उभें राहून

९ ग० गह–गहेत्वा, गहत्वान, गहेतून=घेऊन.
गण्हित्वा, गण्हित्वान, गण्हितून–घेऊन.

१० पीळ–पीळयित्वा, पीळयित्वान, पीळयितून=पिळून.
पीळेत्वा, पीळेत्वान, पेळेतून.

३. संस्कृतांत जेव्हा उपसर्गयुक्त धातूचे त्वान्त अव्यय बनवितात तेव्हां 'त्वा' प्रत्ययाबद्दल 'य' प्रत्यय लावतात. जसें:—आ+गम–गच्छ–आगम्य, आगत्य. प्र+क्षिप्=प्रक्षिप्य. प्र+विश्–प्रविश्य. अभि+रुह–अभिरुह्य.

परंतु पाळींत उपसर्गयुक्त धातूचें त्वान्त अव्यय बनवावयाचें असल्यास 'त्वा' वगैरे किंवा 'य' हे प्रत्यय लागतात. जसें –आ+गम–गच्छ–आगन्त्वा, आगम्म=येऊन. प+खिप–पक्खिपित्वा, पक्खिपित्वान, पक्खिपितून, पक्खिप्प=फेकून, टाकून. प+विस–पविसित्वा, पविसित्वान पविसितून, पविस्स–शिरून. अभि+रुह–अभिरुहित्वान, अभिरुहितून, अभिरुय्ह–चढून.

तुमन्त अव्यय

धातूला तुं, तवे, ताये, हे प्रत्यय जोडल्यास तुमन्त अव्यय (हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यय) बनतें. (इच्छत्थेसु समानकत्तुकेसु (ताये) तवे, तुं, वा। क० व्या०)

१. काहीं धातूंना तु, तवे, (ताये) हे प्रत्यय जोडताना ह्या प्रत्ययाच्या मागें 'इ' लागतो.

टीपः–' ताये ' प्रत्यय क्वचित् आढळतो.

२. तुमन्तांचा उपयोगः—'इच्छा करणें', 'एखादी क्रिया करावयाची आहे' असा हेतु दाखवावयाचा असल्यास तुमन्त अव्ययाचा उपयोग करतात.

१ ग० कीळ—कीळ्+इ+तु=कीळितु, कीळ्+इ+तवे=कीळितवे, कीळ्+इ+ताये=कीळिताये–खेळण्याकरितां.

१ ग० पठ–पठ्+इ+तु=पठितु, पठ्+इ+तवे=पठितवे, पठ्+इ+ताये=पठिताये=पठण करण्याकरितां.

१ ग० याच–याचितु, याचितवे, याचिताये–याचना करण्याकरिता.

१ ग० पत–पतितु, पतितवे, पतिताये–पडण्यास, पडण्याकरितां.

१ ग० चर–चरितु, चरितवे, चरिताये–हिंडण्यासाठीं, हिंडण्यास.

२ ग० रुद-रोदितु, रोदितवे, रोदिताये-रडावयास, रडण्यास.

१ ग० पस्सितु, पास्सितवे, पस्सिताये-पाहण्यास, पाहण्याकरिता.

४ ग० नत-नच्चितु,नच्चितवे,नच्चिताये-नाचण्यास, नाचण्याकरिता.

४ ग० मद-मज्जितु, मज्जितवे, मज्जिताये-माजावयास, माजण्याकरिता

६ ग० लिख-लिखितुं,लिखितवे,लिखिताये-लिहिण्यास,लिहिण्याकरिता.

[illegible] ग० चुम्ब-चुम्बितु,चुम्बितवे, चुम्बिताये-चुम्बनासाठीं, चुम्बनाकरिता.

१० ग० कथ-कथयितु, कथयितवे, कथयिताये – सांगण्यासाठीं, सांगण्याकरिता

९, ग० गह-गण्हितु, गण्हितवे, गण्हिताये-घेण्यासाठीं, घेण्याकरिता.

अपवाद-गहेतु, गहेतवे, गहेताये-घेण्यास.

३ कांहीं धातूना तु, तवे, ताये, हे प्रत्यय लागतांना धातूच्या अन्त्य स्वरास व उपान्त्य ह्रस्व स्वरास गुण होतो.

१ ग० जि-जेतु, जेतवे, जेताये-जिंकण्यास, जिंकण्याकरिता.

१ ग० नी-नेतु, नेतवे, नेताये-नेण्याची इच्छा करण्यास.

उपसर्गयुक्त धातु

१ ग० प+हर-पहरितु पहरितवे, पहरिताये-प्रहार करण्यास.

२ ग० वि+हा-विजहितु, विजहितवे, विजहिताये-टाकण्यास,

१ ग० नि+कम-निक्खमितु, निक्खमितवे, निक्खमिताये-निघण्यास

शब्दार्थसंग्रह

अतीते-वि० पूर्वी. अतीत.

तक्कसिला (तक्षशिला)-स्त्री० तक्षशिला, स्थलनाम. (येथें पूर्वी प्राचीन विद्यापीठ होतें.)

सस (शस)-पु० 'शस' नांवाचा मनुष्य.

सुसीम-पु० 'सुसीम' नांवाचा.

सोळसवस्सुद्देसिक-पु०सोळा वर्षांचा

उप+सं+कम-१ग०जवळ जाणें.

मन्त (मन्त्र)-पु० मंत्र.

सज्झायितु-शिकण्याकरितां. तुमन्त अव्यय.

अमुक-वि० अमुक, फलाणा.

सहायक-पु० मित्र

अधीयस्सु-तूं अध्ययन कर 'अधि+इ' धातूचें आत्मनेपद आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व.

साधु-वि० ठीक, होय, चांगलें.

पटि+सु-५ ग० उत्तर देणें.
अनुपुब्बेन-क्रमानें.
पत्वा-प्राप्त होऊन, मिळवून. ' प+आप' ५ ग० धातूचें त्वान्त अ०
पटितभाव-पु० पाठविलेल्यासारखी.
आ+चक्ख-२ ग० सांगणें.
पतिपस्सद्धदरथ-ज्याच्या ठिकाणचे क्लेश किंवा त्रास नाहीसे झाले आहेत असा.
भद्दक (भद्रक)-वि० चांगला-ली-लें.
वाचेतु-शिकविण्यास.
आ+रम-१ ग० आरंभ करणें.
लहु (लघु)-थोडें, लहान.
बहु-वि० पुष्कळ.
गण्हन्त-पु० घेणारा
गहित (गृहीत)-घेतलेला-ली-लें. ' गह ' धातूचें क. भू. धा. वि.
सुवण्ण (सुवर्ण)-न० सोनें.
भाजन-न० भांडें.
पक्खित्त (प्रक्षिप्त)-टाकलेलें, ठेवलेला-ली-लें. ' प+खिप ' ६ ग० धातूचें क. भू. धा. वि.
सीहतेल (सिंहतेल)-न० सिंहाची चरबी-तेल.
अविनस्समान-टिकाऊपणा.
धारेन्त-पु० धारण करणारा.
न चिरस्सेव (चिरस्स+एव)-लवकर, फार उशीर न लावतां.
सम्मुखतो (सम्मुखतः)-तोंडून, तोंडानून. पञ्चम्यर्थी अ०
उग्गण्हितब्ब-शिकण्याजोगें. 'उद+गह ' ९ ग० धातूचें कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित वि०
सब्ब (सर्व)-स० सर्व.
उग्गण्हित्वा-शिकून, ' उद+गह ' ९ ग० धातूचें त्वान्त अ०
सज्झाय (स्वाध्याय)-पु० अभ्यास, अध्ययन.
अत्तनो (आत्मन.)-स्वतःच्या.
उग्गण्हित-शिकलेले. ' उद+गह ' धातूचें क. भू. धा. वि.
सिप्प(शिल्प)-न० कला.
आदिमज्झ-पु० आरंभ व मध्य.
परियोसान (पर्यवसान)-शेवट, तात्पर्य, रहस्य.
इसिपतन(ऋषिपतन)-न० ऋषिपतन
इसि (ऋषि)-पु० ऋषि.
वि+हर-१ ग० राहणें.
पुच्छस्सु-विचार, विचारा, विचारा वेस. 'पुच्छ' ६ ग० धातूचें आत्मनेपदी आज्ञार्थ द्वि.पु ए.व.
विहार-पु० विहार, मठ.
वसन्तो-राहणारा, ' वस ' १ ग० धातूचें वर्तमानकालवाचक धा. पु. प्र. ए. व.
आम-अ० होय.

अपब्बजित (अप्रव्रजित)-पु० संन्यास न घेतलेला.

पब्बजस्सु-तूं संन्यास घे. 'प+वज' धातूचें आत्मनेपदी आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व.

मित्त (मित्र)-पु० न० मित्र.

संसग्ग (संसर्ग)-पु० संबंध. (बोलणें, खाणें-पिणें, ऐकणें वगैरे यांचर्तील संबंध.)

योगक्खेम-पु० चरितार्थ.

विहिंसति-कमी होतें, नाहींसें होतें. वि+हिंस. १ ग०

पुब्बे-पूर्वी.

अज्झाभवन (अध्याभवन)- वर्चस्व, प्राबल्य.

अक्खि (अक्षि)-न० डोळा.

रक्खे (रक्षेत्)-रक्षण करावें. 'रक्ख' १ ग० धातूचें विध्यर्थ तृ. पु. ए. व.

पण्डित-पु० शहाणा.

अत्तसम (आत्मसम)-वि० आपल्या सारखा-खी स्व.

वुत्ति (वृत्ति)-स्त्री० वागणूक.

सब्बकिच्च (सर्व कृत्य)-न० सर्व कृत्य.

मराठींत भाषांतर कराः—

अतीते पन तक्कसिलाय सङ्खो नाम ब्राह्मणो अहोसि। तस्स सुसीमो नाम पुत्तो सोळसवस्सुद्देसिको एकदिवसं पितरं उपसङ्कमित्वा आह च—तात, इच्छामऽहं बाराणसिं गन्त्वा मन्ते सज्झायितुऽन्ति। अथ सङ्खो सुसीमं आह तेन हि तात असुको नाम ब्राह्मणो मम सहायको, तस्स सन्तिकं गन्त्वा अधीयस्सूऽति। सुसीमो साधूऽति पटिसुणित्वा अनुपुब्बेन बाराणसिं पत्वा ब्राह्मणं उपसंकमित्वा पितरा पहितभावं आचिक्खि। अथ नं ब्राह्मणो सहायकस्स मे पुत्तोऽसि संपटिच्छित्वा परिपस्सद्धदरथं भद्दकेन दिवसेन मन्ते वाचेतुं आरभि। सुसीमो लहुं च गण्हन्तो बहुं च गण्हन्तो गहितं च सुवण्णभाजने पक्खित्त सीहतेलं इव अविनस्समानं धारेन्तो नचिरस्सेव आचरियस्स सम्मुखतो उग्गण्हितब्बं सब्बं उग्गण्हित्वा सज्झायं करोन्तो अत्तना उग्गण्हितसिप्पस्स आदिमज्झं एव पस्सति नो परियोसानं। सुसीमो आचरियं उपसंकमित्वा आह—आचरिय, अहं इमस्स सिप्पस्स आदिमज्झं एव पस्सामि, नो परियोसानऽन्ति। आचरियो आह—अहऽपि तात परि-

योसान न परसामीऽति । ' को जानाति परियोसान ' ति सुसीमो आचरिय पुच्छि, आचरिया आहु–तात, इसिपतने इसयो विहरन्ति, ते परियोसान जानेय्युऽति, तेस सन्तिक उपसकमित्वा पुच्छस्सूऽति । ततो सुसीमो विहारे यसस्सान दसीन सन्तिक गन्त्वा पुच्छि–तुम्हे किर परियोसान जानथ ! । आम जानाम इति इसयो आहसु । तेन हि मे आचिक्खथाऽति सुसीमो इसयो आह । न मय पन अपब्बजितस्स आचिक्खाम, सचे ते परियो-सानेन अत्थो पब्बज्जस्सूऽति । (धम्मपदअट्ठकथा, अगारोहणवत्थु)

गाथा

येन मित्तेन ससग्गा योगक्खेमो विहिंसति ।
पुब्बेऽव अज्झाभव तस्स रक्खे अक्खीऽव पण्डितो ।। ५९ ।।
येन मित्तेन ससग्गा योगक्खेमो पवड्ढति ।
करेय्य अत्तसम वुत्ति सब्बकिच्चेसु पण्डितो ।। ६० ।।
(व्यग्घजातक २७२,)

शब्दार्थसंग्रह

गौतम (गौतम)–गौतम, पु०
हे, अरे–भो, अम्भो, अ०
अभाव–अम्बट्ठ पु०
श्रेष्ठ–अनुत्तरा, स्त्री०
विद्या–विज्जा, स्त्री०
आचरण–आचरण, न०
जातिवाद–जातिवाद, पु०
गोत्रवाद–गोत्तवाद, पु०
मानवाद–मानवाद, पु०
अथवा–वा, अ०
तू माझ्याबरोबरीचा आहेस–त्व म अरहसि,
जेथे–यत्थ, अ०
परोपरपरस्पर–परो, अ०
मुलाचे लग्न–आवाह, पु०
मुलीचे लग्न–विवाह, पु०
तेथे–तत्थ, अ०
जे कोणी–ये केचि,
भांडणे–वि+वद, १ ग० विवदति,
साक्षात्कार होईल–सच्छिकिरिया भविस्सति,
दरिद्री–दलिद्द, पु०
रोगी–व्याधित, गिलान, पु०
मूर्ख–मूल्ह, पु०

प्रवासी— पवासी, पु०
सेवक—किङ्कर पु०
पाच—पञ्च.
लोक—जन, लोक पु०
जिवत असून सुद्धा—जीवन्ताऽपि,
  जीवन्ता+अपि.
मेलेला ली-लें—मतो-ता त ' मर '
  धातूचें क भू. धा वि०
कृपण—कदरिय, पु०
मिळविलेला—ली—लें—लद्धो लद्धा—
  लद्धं.

द्रव्य—धन, न०
थोडेसे—किञ्चि अ०
आपण—अत्त, पु०
नातेवाईक—सालोहित, ञातक, पु०
गरीब—दुग्गत, वि०
देणें—दा, ३ ग०
मरणानंतर—परमरणा
चोर—चोर, पु०
किंवा—वा अ०
राजा—भूप, राज, पु०
नेणें—नी-नय १ ग०

पालीत भाषांतर करा —

(अ) गौतम म्हणाला "हे अम्बष्ठा, श्रेष्ठ विद्या व आचरण यामध्ये जातीचा वाद, गोत्राचा वाद, मानाचा वाद, अथवा तू माझ्या बरोबरीचा आहेस, तू माझ्या बरोबरीचा नाहींस असा वाद उत्पन्न होत नाहीं जेथें परोपर मुलाचें लग्न किंवा मुलीचें लग्न असते तेथें हे वाद उद्भवतात. जे कोणी जातीचा वाद, गोत्राचा वाद, मानाचा वाद, किंवा तू माझ्या बरोबरीचा आहेस, तू माझ्या बरोबरीचा नाहींस या वादांनीं भाडलात, ते श्रेष्ठ विद्या व आचरण मिळविण्यास योग्य ठरत नाहींत (लद्धु न अरहन्ति). जेव्हा ते हे वाद सोडतील तेव्हा त्याना श्रेष्ठ विद्या व आचरण याचा साक्षात्कार होईल, " (दीघनिकाय)

(ब) १. दरिद्री, रोगी, मूर्ख, प्रवासी, सेवक, हे पाच लोक जिवत असून मेलेले होत. २ कृपण लोक मिळविलेल्या द्रव्यापैकीं थोडेसें द्रव्यसुद्धा आपल्या नातेवाईकाना किंवा गरिबाना देत नाहींत त्याच्या मरणानंतर चोर किंवा राजा द्रव्य नेतो.

प्रश्नसंग्रह

१ संस्कृतात रूपांतर करा — (१) कस्सका पुत्तेहि खेत्तं गच्छन्ति। (२) सीहा च व्यग्घा च सिगाला च पसून मंसं खादन्ति।

२. तुमन्त व त्वान्त या दोन अव्ययांचे प्रत्यय व त्यांचा उपयोग सांगा.

३ रूपें ओळखा —उपसङ्कमित्वा, पितर, मन्ते, मम, इसयो,

अट्ठारसमो पाठो

पूर्वतयारी —पुम व संख्यावाचक शब्द पाठ करणें

अकारन्तो पुल्लिङ्गो पुम (पुमन्) सद्दो।

पुमा	पुमा, पुमानो	पठमा
पुमानं, पुमं	पुमा, पुमानो	दुतिया
पुमाना, पुमुना, पुमेन	पुमानेहि, पुमानेभि, पुमेहि, पुमेभि	ततिया
पुमुस्स, पुमुनो	पुमानं	चतुत्थी
पुमा, पुमस्मा, पुमम्हा, पुमाना, पुमुना	पुमानेहि, पुमानेभि, पुमेहि, पुमेभि	पञ्चमी
पुमस्स, पुमुनो	पुमानं	छट्ठी
पुमे, पुमस्मिं पुमम्हि, पुमाने	पुमेसु, पुमासु, पुमानेसु	सत्तमी
पुम	पुमा, पुमानो	आलपन

पुल्लिङ्गो एक (संख्यावाचको 'एक' सद्दो निच्च एकवचने) सद्दो।

एको	एके	पठमा
एकं	एके	दुतिया

एकेन	एकेहि, एकेभि	ततिया
एकस्स	एकेसं, एकेसानं	चतुत्थी
एकस्मा, एकम्हा	एकेहि, एकेभि	पञ्चमी
एकस्स	एकेसं, एकेसानं	छट्ठी
एकस्मिं, एकम्हि	एकेसु	सत्तमी

इत्थिलिङ्गो एक सद्दो।

एका	एका, एकायो	पठमा
एकं	एका, एकायो	दुतिया
एकाय	एकाहि, एकाभि	ततिया
एकिस्सा, एकस्सा	एकासं, एकासानं	चतुत्थी
एकाय	एकाहि, एकाभि	पञ्चमी
एकिस्सा, एकस्सा, एकाय	एकासं, एकासानं	छट्ठी
एकिस्सं, एकस्सं, एकाय,	एकासु	सत्तमी

नपुंसकलिंगो एक सद्दो।

एकं	एके, एकानि	पठमा
एकं	एके, एकानि	दुतिया

सेसं पुल्लिङ्गसमो।

संख्यावाचक सद्दा।

लिङ्गत्तये समो द्वि सद्दो

द्वे, दुवे	पठमा
द्वे, दुवे	दुतिया
द्वीहि, द्वीभि, दुवेहि, दुवेहि	ततिया
द्विन्नं, दुविन्नं	चतुत्थी
द्वीहि, द्वीभि, दुवेहि, दुवेभि	पञ्चमी
द्विन्नं, दुविन्नं	छट्ठी
द्वीसु, द्वेसु, दुवेसु	सत्तमी

पुल्लिंगो ति (त्रि) सद्दो (निच्चं बहुवचने)

पुल्लिङ्गे	इत्थिलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे	
तयो	तिस्सो	तीणि	पठमा
तयो	तिस्सो	तीणि	दुतिया
तीहि, तीभि	तीहि, तीभि	तीहि, तीभि	ततिया
तिण्णं, तिण्णन्नं	तिस्सन्नं	तिण्णं, तिण्णन्नं	चतुत्थी
तीहि, तीभि	तीहि, तीभि	तीहि, तीभि	पञ्चमी
तिण्णं, तिण्णन्नं	तिस्सन्नं	तिण्णं, तिण्णन्नं	छट्ठी
तीसु	तीसु	तीसु	सत्तमी

चतु (चतुर) सद्दो निच्चं (बहुवचने)।

पुल्लिङ्गे	इत्थिलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे	
चत्तारो	चतस्सो	चत्तारि	पठमा
चत्तारो	चतस्सो	चत्तारि	दुतिया
चतूहि चतूब्भि, चतूभि	चतूहि-भि	चतूहि, चतूभि	ततिया
चतुन्नं	चतस्सन्नं	चतुन्नं	चतुत्थी
चतूहि, चतूभि	चतूहि-चतूभि	चतूहि, भि	पञ्चमी
चतुन्नं	चतस्सन्नं	चतुन्नं	छट्ठी
चतूसु	चतूसु	चतूसु	सत्तमी

• लिङ्गत्तये समा पञ्च, छ (षट्), सत्त (सप्त)

सद्दा (बहुवचनीया)

पञ्च (पञ्चन्) छ (षट्) सत्त (सप्त)

पञ्च	छ	सत्त	पठमा
पञ्च	छ	सत्त	दुतिया
पञ्चहि-भि	छहि-भि	सत्तहि-भि	ततिया
पञ्चन्नं	छन्नं	सत्तन्नं	चतुत्थी

पञ्चहि-भि	छहि-भि	सत्तभि	पञ्चमी
पञ्चन्नं	छन्नं	सत्तन्नं	छट्ठी
पञ्चसु	छसु	सत्तसु	सत्तमी

लिङ्गत्तये अट्ठ (अष्टन्), नव (नवन्), दस (दशन्) सद्दा (बहुवचनन्ता)।

अट्ठ	नव	दस	पठमा
अट्ठ	नव	दस	दुतिया
अट्ठहि-भि	नवहि-भि	दसहि-भि	ततिया
अट्ठन्नं	नवन्नं	दसन्नं	चतुत्थी
अट्ठहि-भि	नवहि-भि	दसहि-भि	पञ्चमी
अट्ठन्नं	नवन्नं	दसन्नं	छट्ठी
अट्ठसु	नवसु	दससु	सत्तमी

एवं एकादस, द्वादस, तेरस, चतुद्दस, पञ्चदस, सोळस,

सत्तदस, अट्ठादस एतेसं रूपानि होन्ति।

इकारन्ता एकूनवीसति, वीसति, सद्दा (एकवचनन्ता)

एकूनवीसति	वीसति (विंशति)	
एकूनवीसति	वीसति	पठमा
एकूनवीसति	वीसति	दुतिया
एकूनवीसतिया	वीसतिया	ततिया
एकूनवीसतीया	वीसतिया	चतुत्थी
एकूनवीसतिया	वीसतिया	पञ्चमी
एकूनवीसतिया	वीसतिया,	छट्ठी
एकूनवीसतिया	वीसतिया, वीसतियं	सत्तमी
एकूनवीसतियं		

एवं 'एकवीसति' सद्दतो पट्ठाय 'नवनुति' परियन्तानं इकारन्तानं इत्थिलिङ्गानं सद्दानं रूपानि होन्ति।

अथ संख्यावाचकसद्दा

१ एक
२ द्वि
३ ति
४ चतु
५ पञ्च
६ छ (छळ)
७ सत्त
८ अट्ठ
९ नव
१० दस
११ एकादस
१२ द्वादस, बारस
१३ तेरस, तेळस
१४ चतुद्दस, चुद्दस, चोद्दस
१५ पञ्चदस, पण्णरस
१६ सोळस
१७ सत्तदस, सत्तरस
१८ अट्ठादस, अट्ठारस
१९ एकून वीसति, एकूनवीसा
२० वीसति, वीसा
२१ एकवीसति, एकवीसा
२२ द्वावीसति, द्वावीसा, बावीसति, बावीसा, दुवीसति
२३ तेवीसति, तेवीसा
२४ चतुवीसति, चतुवीसा
२५ पञ्चवीसति, पञ्चवीसा
२६ छब्बीसति, छब्बीसा
२७ सत्तवीसति, सत्तवीसा
२८ अट्ठवीसति, अट्ठवीसा
२९ एकूनतिंसति एकूनतिंसा
३० तिंसति, तिंसा
३१ एकतिंसति, एकतिंसा
३२ द्वत्तिंसत्ति, द्वत्तिंसा, बत्तिंसति, बत्तिंसा
३३ तेतिंसति, तेतिंसा
३४ चतुतिंसति, चतुतिंसा
३५ पञ्चतिंसति, पञ्चतिंसा
३६ छतिंसत्ति, छतिंसा
३७ सत्ततिंसति, सत्ततिंसा
३८ अट्ठतिंसति, अट्ठतिंसा
३९ एकूनचत्तालीसति, एकूनचत्तालीसा
४० चत्तालीसति, चत्तालीसा
४१ एकचत्तालीसति, एकचत्तालीसा
४२ द्विचत्तालीसति, द्विचत्तालीसा
४३ तेचत्तालीसति, तेचत्तालीसा
४४ चतुचत्तालीसति, चतुचत्तालीसा

४५ पञ्चचत्तालीसति,
पञ्चचत्तालीसा
४६ छचत्तालीसति,
छचत्तालीसा
४७ सत्तचत्तालीसति,
सत्तचत्तालीसा
४८ अट्ठचत्तालीसति,
अट्ठचत्तालीसा
४९ एकूनपञ्ञासति,
एकूनपञ्ञासा
५० पञ्ञासति, पञ्ञासा
५१ एकपञ्ञासति,
एकपञ्ञासा
५२ द्विपञ्ञासति, द्विपञ्ञासा
द्वेपञ्ञासा
५३ तिपञ्ञासति, तेपञ्ञासति
तिपञ्ञासा
५४ चतुपञ्ञासति,
चतुपञ्ञासा
५५ पञ्चपञ्ञासति,
पञ्चपञ्ञासा
५६ छपञ्ञासति
छपञ्ञासा
५७ सत्तपञ्ञासति,
सत्तपञ्ञासा
५८ अट्ठपञ्ञासति,
अट्ठपञ्ञासा
५९ एकून(ण)सट्ठि

६० सट्ठि
६१ एकसट्ठि
६२ द्वासट्ठि
६३ तेसट्ठि, तिसट्ठि
६४ चतुसट्ठि
६५ पञ्चसट्ठि
६६ छसट्ठि
६७ सत्तसट्ठि
६८ अट्ठसट्ठि
६९ एकूनसत्तति
७० सत्तति
७१ एकसत्तति
७२ द्विसत्तति
७३ तिसत्तति
७४ चतुसत्तति
७५ पञ्चसत्तति
७६ छसत्तति
७७ सत्तसत्तति
७८ अट्ठसत्तति
७९ एकूनासीति
८० असीति
८१ एकासीति
८२ द्वासीति
८३ तिसीति
८४ चतुरसीति
८५ पञ्चासीति
८६ छसीति
८७ सत्तासीति

८८ अट्ठासीति	९८ अट्ठनवुति
८९ एकूननवुति	९९ नवनवुति
९० नवुति	एकूनसत
९१ एकनवुति	१०० सतं
९२ द्विनवुति	१००० सहस्सं (दससत)
९३ तिनवुति	१०,००० नहुतं
९४ चतुनवुति	१००,००० लक्खं
९५ पञ्चनवुति	कोटी
९६ छनवुति	पकोटि
९७ सत्तनवुति	अदर

दियड्ढ १½. अड्ढतिय २½. अड्ढद्वादस ११½. अड्ढसत ९९½.

१. उपयोगः—(अ) 'एक' पासून 'चतु' पर्यंतचे संख्यावाचक शब्द विशेषणें बनून विशेष्याचें लिंग, वचन व विभक्ति घेतात. जसें:— १. एको पुरिसो गामं गच्छति। २. वाणिजो तिण्णं भिक्खून चीवरानि ददाति। ३. चतस्सो इत्थियो पानीयत्थं वापिं गच्छन्ति। ४. चतस्सु रतान एका लता पुप्फिता अत्थि।

(आ) 'एकवीसति' शब्दापासून 'नवनवुति' पर्यंतचे शब्द वीसति शब्दाप्रमाणे चालतात. या शब्दाचा प्रयोग तिन्ही लिंगातील संख्येयवाचक शब्दाशी (स्त्रीलिंगी) एकवचनी होतो. जसे —१ वीसति माणवका सिप्पं सिक्खन्तु। २. मज्झिमनिकाये चतुचत्ताळीसतिया सुत्तानं अत्थं अहं माणवकानं कथेसिं। ३. अम्हाकं गामे अट्ठमनुस्ससतानि विहरन्ति, तेसु सतं गहट्ठा, गहपतानियो च होन्ति, तेसु गहट्ठेसु सत्तवीसति गहट्ठा कसिकम्मेन जीविकं कप्पेन्ति, तिंसति गहट्ठा वत्थानि सिब्बन्ति, चतुवीसति गहट्ठा आचरिया होन्ति, एतेसु गहपतानीसु तेवीसति गहपतानियो अज्झापनं करोन्ति, अट्ठवीसति गहपतानियो वेज्जकम्मेन जीविकं कप्पेन्ति।

२. क्रमवाचक संख्याविशेषणे (अ):—'एक' पासून पठमो, पठमा, पठमं, आदिमो, आदिमा, आदिमं. 'द्वि' पासून दुतियो, दुतिया, दुतियं,

'ति (त्रि)' पासून ततियो, ततिया, ततियं, 'चतु (चतुर)' पासून चतुत्थो, चतुत्थी, चतुत्थं अशी अनियमित तीन्ही लिंगाची क्रमवाचक संख्याविशेषणें बनतात.

(आ) पञ्च, छट्ठ, सत्त, अट्ठ, नव, दस, या शब्दांना 'मो', 'मी', 'मं' हे प्रत्यय लागून पञ्चमो, पञ्चमी, पञ्चमं, छट्ठो (छट्ठमो), छट्ठी (छट्ठमी), छट्ठं (छट्ठमं), सत्तमो, सत्तमी, सत्तमं, अट्ठमो, अट्ठमी, अट्ठमं, नवमो, नवमी, नवमं, दसमो, दसमी, दसमं, एकादसमो, एकादसी, एकादसमं, अशीं पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी, नपुंसकलिंगी, क्रमवाचक संख्याविशेषणें बनतात. (संख्यापूरणे मो। क० व्या० ३० सु०)

३. (अ) संख्यावाचक शब्दांना क्खत्तुं (कृत्वस्), सो (शस्) हे प्रत्यय लागून संख्यावाचक क्रियाविशेषणें बनतात. जसें—ति+क्खत्तुं, तिक्खत्तुं—तीनदां. पञ्च+क्खत्तुं=पञ्चक्खत्तुं—पांचदां. पञ्चवीसति+क्खत्तुं =पञ्चवीसतिक्खत्तुं (पञ्चविंशतिकृत्व)—पंचवीसदां. सत+क्खत्तुं=सतक्खत्तुं (शतकृत्व)—शंभरदां.

(आ) 'एक' या शब्दापासून सकदा किंवा सकिं, सकिदेव असें रूप होतें.

टीप—संस्कृतांत एक, द्वि, त्रि, चतुर्, या शब्दांना 'कृत्वस्' प्रत्यय लागत नाहीं, परंतु पालींत 'क्खत्तुं' हा प्रत्यय 'एक' शब्दाखेरीज सर्व संख्यावाचक शब्दांना लागतो.

उपयोग—वर्ष, महिना, दिवस, इत्यादि कालवाचक शब्दांतून 'अमुक वेळा' असा अर्थ दाखवावयाचा असल्यास कालवाचक शब्दांची षष्ठी विभक्ति योजतात. जसें—१. संवच्छरस्स सत्तक्खत्तुं वेज्जो सब्बे लोके वीमंसति। २. मासस्स अट्ठक्खत्तुं मयं खेत्तं गच्छाम। ३. सत्ताहस्स पञ्चक्खत्तुं माणवका सालं गच्छन्ति। ४. सत्ताहस्स तिक्खत्तुं नहापितो मम मस्सुं करोति। ५. दिवसस्स तिक्खत्तुं ओसधत्थं अहं वेज्जस्स घरं गच्छामि। ६. निदाघे दिवसस्स तिक्खत्तुं एकच्चे न्हायन्ति।

(इ) 'धा' प्रत्ययाचा उपयोग.—'अमुक इतक्या प्रकारांनीं' असा अर्थ दाखवावयाचा असल्यास संख्यावाचक शब्दापुढें 'धा' प्रत्यय

लावावा. (विभागे धा च । क० व्या० नामकप्प, तद्धितकप्प, ५४ सू०) जसें:--एक+धा=एकधा. द्वि+धा=द्विधा--दोन प्रकारानीं. सत्त+धा= सत्तधा--सात प्रकारानीं. अट्ठधा--आठ प्रकारानीं.

(ई) 'सो' प्रत्ययाचा उपयोगः--एक एक, दोन दोन, तीन तीन, येकडीनीं, असा अर्थ दाखवावयाचा असल्यास संख्यावाचक शब्दाला 'सो' प्रत्यय लावावा. जसें:--एक+सो=एकसो--एक एक, द्वि+सो= द्विसो--दोनदोन; सत+सो=सतसो--शमर शमर. राजपुरिसा द्विसो वा चतुसो वा समेन गच्छन्ति ।

शब्दार्थसंग्रह

दक्खिणायन (दक्षिणायन)--वि० दक्षिणायन. सूर्य व चंद्र यांचें दक्षिण दिशेकडे जाणें.

उत्तरायन (उत्तरायण)--वि० उत्तरायण. सूर्य व चंद्र यांचें उत्तर दिशेकडे जाणें

अयन--वि० अयन.

इरु--पु० ऋग्वेद.

यजु--पु० यजुर्वेद

साम--पु० सामवेद.

वेद--पु० वेद.

पिटक--हिंदूंचे जसे वेद, मुसल्मानांचें जसें पुराण, ख्रिश्चनांचें जसें बायबल, त्याप्रमाणें बौद्ध लोकांचें तिपिटक (त्रिपिटक) आहे. याचे १ सुत्तपिटक, २ विनयपिटक, ३ अभिधम्मपिटक असे तीन भेद आहेत.

(१) सुत्तपिटक--यांत भगवान् बुद्धानें निरनिराळ्या वेळीं केलेल्या उपदेशाचा संग्रह आहे. याचे १ दीघनिकाय, २ मज्झिमनिकाय, ३ संयुत्तनिकाय, ४ अंगुत्तरनिकाय, ५ खुद्दकनिकाय असे पांच भाग आहेत. (२) विनयपिटक--यांत भिक्षु व भिक्षुणी यांच्या संघानें कसें वागावें यासंबंधीं नियम दिलेले आहेत. (३) अभिधम्मपिटक--यांत बौद्धांचें तत्त्वज्ञान आहे.

हत्थी (हस्तिन्)--पु० हत्ती.

अस्स (अश्व)--पु० घोडा.

पत्ती--पु० स्त्री० पायदळ.

चतुरङ्गिनी--स्त्री० चार अंगें ज्या सेनेंत आहेत अशी.

खीर (क्षीर)–न० दूध.
दधि–न० दही.
घत (घृत)–न० तूप.
तक्क (तक्र)–न० ताक.
नोनीत (नवनीत)–न० लोणी.
गोरस–पु० गोरस.
कसाव (कषाय)–वि० तुरट
तित्त–वि० तिखट
मधुर––वि० गोड.
लवण–वि० खारट.
अम्बिल–वि० आंबट.
कटुक–वि० कडू.
रस–पु० रस.
वसन्त–पु० वसन्त ऋतु.
गिम्ह (ग्रीष्म)–पु० ग्रीष्म ऋतु.
वस्सान–पु० वर्षा ऋतु. पावसाळा
सरद (शरद्)–पु० शरद् ऋतु.
हेमन्त–पु० हेमन्त ऋतु.
हिंवाळा.
सिसिर (शिशिर)–पु० शिशिर ऋतु.
उतु (ऋतु)–पु० ऋतु.
सामी (स्वामिन्)–पु०
अमच्च (अमात्य)–पु० प्रधान.
सखा–पु० मित्र.
कोस (कोष)–पु० खजिना.
दुग्ग (दुर्ग)–पु० किल्ला.
विजित–न० राज्य.
बल–न० सैन्य.
रज्जङ्ग (राज्याङ्ग)–न० राज्याचे अंग.

संगीतांतील स्वरांचीं नांवें

उसभ (ऋषभ)– पु० ऋषभ, गायनांतील एक स्वर.
धेवत (धैवत)–पु० धैवत.
छज्ज (षड्ज)–पु० षड्ज.
गन्धार (गान्धार)–पु० गान्धार.
मज्झिम (मध्यम)–पु० मध्यम.
पञ्चम–पु० पञ्चम.
निसाद (निषाद)–पु० निषाद.
गदित– सांगितलेला-ली-लें. ' गद ' सांगणें, या धातूचें क. भू. धा. वि.
सर (स्वर)–पु० स्वर.
सुरिय (सूर्य)–पु० सूर्य.
चन्द (चन्द्र)–पु० चन्द्र.
अङ्गार–पु० मंगळ.
बुध–पु० बुध.
जीव–पु० गुरु.
सुक्क (शुक्र)–पु० शुक्र.
असित–पु० शनि०
राहु–पु० राहु.
केतु–पु० केतु.
नवग्गह (नवग्रह)–पु० नऊ ग्रह

अट्ठारसमो पाठो

सिंगार (शृंगार)–पु० शृंगार रस.
करुण–पु० करुण रस.
वीर–पु० वीर रस.
अब्भुत (अद्भुत)–पु० अद्भुत रस.
हस्स (हास्य)–पु० हास्य रस
भयानक–पु० भयानक रस.
बीभच्छ (बीभत्स)–पु० बीभत्स रस.
रुद्द (रौद्र)–पु० रौद्र रस.
चित्त–पु० चैत्र.
वेसाह (वैशाख)–पु० वैशाख.
जेट्ठ (ज्येष्ठ)–पु० ज्येष्ठ
आसाढ (आषाढ)–पु० आषाढ.
सावण (श्रावण)–पु० श्रावण.
पोट्ठपाद–पु० भाद्रपद.
अस्सयुज–पु० अश्विन
कत्तिअ (कार्तिक)–पु० कार्तिक
मागसिर–पु० मार्गशीर्ष
पुस्स–पु० पौष.
माघ–पु० माघ.
फग्गुन–पु० फाल्गुन.
मास–पु० महिना

नक्षत्रांची नावें

अस्सयुज–पु० अश्विनी.
भरणि–स्त्री० भरणि
कत्तिका (कृत्तिका)–स्त्री० कृत्तिका.
रोहिणी–स्त्री० रोहिणी
मगसिर–न० मृग
अद्दा (आर्द्रा)–स्त्री० आर्द्रा.
पुनब्बसु (पुनर्वसु)–पुनर्वसु.
पुस्स–पुष्य.
आसिलेसा(आश्लेषा)–स्त्री० आश्लेषा.
मघा–स्त्री० मघा
पुब्बाफग्गुनी–स्त्री० पूर्वा.
उत्तराफग्गुनी–स्त्री० उत्तरा
हत्थ–पु० हस्त.
चित्ता (चित्रा)–स्त्री० चित्रा
साति (स्वाति)–स्वाति.
विसाखा (विशाखा)–स्त्री० विशाखा.
अनुराधा–स्त्री० अनुराधा.
जेट्ठा (ज्येष्ठा)–स्त्री० ज्येष्ठा.
मूला–स्त्री० मूळ.
पुब्बासाळ्हा (पूर्वाषाढा)–पूर्वाषाढा.
उत्तरासाळ्हा (उत्तराषाढा)–उत्तराषाढा.
सवन (श्रवण)–न० श्रवणन.
धनिट्ठा (धनिष्ठा)–स्त्री० धनिष्ठा.
सत्ताभिसज–पु० शततारका.

पुब्बभद्दपदा (पूर्वाभाद्रपदा)– स्त्री० पूर्वाभाद्रपदा.

उत्तरभद्दपदा (उत्तराभाद्रपदा)– स्त्री० उत्तराभाद्रपदा.

रेवती–स्त्री० रेवती.

नक्खत्त (नक्षत्र)– न० नक्षत्र.

तिथींचीं नांवें

पटिपदा (प्रतिपदा)–स्त्री० प्रतिपदा.

दुतिया (द्वितीया)–स्त्री० द्वितीया.

ततिया (तृतीया)–स्त्री० तृतीया.

चतुत्थी (चतुर्थी)–स्त्री० चतुर्थी.

पञ्चमी–स्त्री० पञ्चमी.

छट्ठी (षष्ठी)–स्त्री० षष्ठी.

सत्तमी (सप्तमी)–स्त्री० सप्तमी.

अट्ठमी (अष्टमी)–स्त्री० अष्टमी.

नवमी–स्त्री० नवमी.

दसमी (दशमी)–स्त्री० दसमी.

एकादसी, एकारसी (एकादशी)– स्त्री० एकादशी

द्वारसी, बारसी (द्वादशी)–स्त्री० द्वादशी.

तेरसी (त्रयोदशी)–स्त्री० त्रयोदशी.

चतुद्दसी (चतुर्दशी)–स्त्री० चतुर्दशी

पण्णरसी, पञ्चदसी, पुण्णमासी, पुण्णमा } –पौर्णिमा.

अमावसी, अमावासी– स्त्री० अमावास्या.

खुद्दक पाठ—बौद्ध संप्रदायांत नवीन प्रवेश केलेल्या लोकांच्या करितां असलेलें प्राथमिक लहान पुस्तक.

धम्मपद–हिंदूंची जशी 'भगवद्गीता' त्याप्रमाणें बौद्धांचें 'धम्मपद' आहे. यांत धर्म, नीति वगैरे विषय आहेत २६ वर्ग व ४२३ गाथा आहेत.

उदान—भगवान गौतमबुद्धानें ठिकठिकाणीं जे उद्गार काढले त्या उद्गारांचा संग्रह या पुस्तकांत आहे

इतिवुत्तक–या पुस्तकांत क्रोध, मोह, मान अतृप्ति, दान, सद्य, शील, विद्या, धर्म, वगैरे विषय प्रथम गद्यांत मांडून नंतर तेच विषय थोड्या निराळ्या प्रकारानें पद्यांत मांडलेले आहेत. यांत ११२ सूत्रें आहेत

सुत्तनिपात—यांत माणसानें नेहमीं कसें वागलें पाहिजे, माणसाच्या व्यवहारांत कोणत्या कारणानें पराभव होतो, जाती-वर माणसाचा उच्च नीच भाव

आहे किंवा नाहीं इत्यादि गोष्टींचा विचार या पुस्तकात केला आहे हें पुस्तक पद्यमय आहे.

विमानवत्थु—विमान =राजवाडा, घर. वत्थु—गोष्ट. या पुस्तकात देव वगैरेंच्या वाड्यांचें वर्णन पद्यातून आहे. यात ८५ विमानें ८ वर्गांत विभागलेलीं आहेत.

पेतवत्थु – प्रेतासंबंधीं गोष्टींचा समूह. ५० पेतवत्थु आहेत.

थेरगाथा, थेरीगाथा—बौद्ध काळात हल्लींच्या हरिजनाप्रमाणें वरच्या लोकांच्या त्रासानें जाळो भ्रति व बहुजनसमाजोन्नति करून घेण्यास वाव न मिळालेल्या लोकांनीं आपण बुद्धाच्या संघात का शिरलों त्याचीं वैय्यक्तिक कारणें पुरुषांनीं 'थेर गाथा' नावाच्या पुस्तकात दिलीं आहेत. त्याचप्रमाणें स्त्रियांनीं 'थेरीगाथा' नावाच्या पुस्तकात बुद्धसंघात शिरण्याचीं कारणें दिलीं आहेत. हीं दोन्ही पुस्तकें पद्यमय आहेत.

जातक— बुद्धाच्या जन्माच्या गोष्टी. जातकाचे पाच विभाग आहेत. १. पच्चुप्पन्नवत्थु—ज्या प्रसंगामुळें बुद्धानें वर्तमानकालीन गोष्ट सांगितली तो प्रसंग.

२. अतीतवत्थु—ज्या प्रसंगामुळें बुद्धानें भूतकालची कथा सांगितली तो प्रसंग. हा जातकाचा मुख्य भाग होय. ३ गाथा—या जातकाच्या मध्यें किंवा शेवटीं येतात व त्यास अनुसरूनच मागील कथा सांगितलेली असते ४. वेय्याकरण— गाथातील शब्दावर टीका (अर्थाच्या स्पष्टीकरणाकरिता)

५. समोधान—समोधान म्हणजे उपसंहार यात भूतकालीन कथेतील व वर्तमानकालीन प्रसंगातील माणस किंवा प्राणी यांचा संबंध दाखविलेला असतो. प्रथम जातके पद्याच्या स्वरूपात होतीं, नंतर त्यांचे गद्यात रूपांतर झालें. जातकांतील विषय — अद्भुत कथा, नीतिकथा, आध्यात्मिक कथा, विनोदी कथा, विनोदी प्रहसनें, म्हणी, सुभाषितें जातकांतील विषयावरून बौद्धकालीन सामाजिक परिस्थिति कळते एकंदर ५५० जातकें आहेत.

निद्देस–सुत्तनिपातावरील एका टीकेचें नाव.

पटिसंभिदामग्ग–अभिधम्मपिटकातील एक ग्रंथ.

अपदान–अपदान, उपदेश. यात बुद्धाच्या शिष्यांच्या व शिष्यिणींच्या गोष्टींचा पद्यमय संग्रह आहे.

बुद्धवंस – गोतमबुद्धाच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या चोवीस बुद्धांपैकीं प्रत्येकाचें वर्णन यात पद्यमय आहे.

चरियापिटक––यात ३५ पद्यमय जातकांचा संग्रह आहे व्यक्ति, प्राणी यांच्या ठिकाणीं सर्व पारमिता कशा होत्या तें यात पद्यात सांगितलें आहे. प्रत्येक पारमितेला एक एक प्रकरण दिलें आहे.

सीलवा–शीलवान्.

संयम–पु० इंद्रियनिग्रह.
अभि+गम-गच्छ–मिळविणे.

दुस्सील (दु शील)–पु० वाईट शीलाचा, वाईट वर्तनाचा.

धस (ध्वस)–१ ग० नाश पावणें.

आचर–आचरणारा, करणारा. 'आ+चर' धातूचें व. का. धा. सा. पु. प्र. पु ए. व.

अवण्ण–पु० दोष, निंदा.

अकित्ति (अकीर्ति)–स्त्री० अकीर्ति, अपयश.

वण्ण–पु० गुण, रूप.

कित्ति–(कीर्ति)–स्त्री० कीर्ति, यश.

पसंसा (प्रशंसा)–स्त्री० प्रशंसा, स्तुति.

अप्पटिम (अप्रतिम)–वि०

आयुध (आयुध)–न० आयुध.

उत्तम–वि० उत्तम.

सील (शील)–न० स्वभाव, शील

आभरण–न० दागिना.

कवच–न० पु० कवच, चिलखत.

अब्भुत (अद्भुत)–वि० आश्चर्य.

मराठीत भाषांतर करा —

१. काळपक्खो, सुक्कपक्खो, इति द्वे पक्खा। २. दक्खिणायन, उत्तरायनऽति द्वे अयनानि । ३. (अ) इरु, यजु, साम, इति तयो वेदा। (आ) सुत्तपिटक, विनयपिटक, अभिधम्मपिटक इति तीणि पिटकानि होन्ति । ४. हत्थीऽस्सो, रथो, पत्ती, इति चतुरङ्गिनी

सेना अत्थि।५. (अ) अरवीर, दधि, घत, तक्कं, नोनीत, इति पञ्च गोरसा. (आ) दीघनिकायो, मज्झिमनिकायो, सयुत्तनिकायो, अंगुत्तरनिकायो, खुद्दकनिकायो, इति पञ्चनिकाया होन्ति। ६. कसावो, तित्तो, मधुरो, लवणो, अम्बिलो, कटुको, इति छ रसा होन्ति। ७. वसन्तो, गिम्हो, वस्सानो, सरदो, हेमन्तो, सिसिरो, इति छ उतवो होन्ति। ८. सामी, अमच्चो, सखा, कोसो, दुग्ग, विजित, रल, इति सत्त रज्जगानि।

९ उसभो धेवतो चेव छज्ज-गन्धार मज्झिमा।

पञ्चमो च-निसादोऽति सत्तेऽते गदिता सरा॥

१०. सूरियो, चन्दो, अङ्गारो, बुधो, जीवो, सुक्को, असितो, राहु, केतु, एत सूरदयो नवग्गहा सन्ति। ११ सिंगारो, करुणो, वीरो, अब्भुतो, हस्सो, भयानको, सन्तो, बीभच्छो, रुद्दो इति इमे नवरसा होति। १२. चित्तो, वेसाखो, जेट्ठो, आसाळ्हो, सावणो, पोट्ठपादो, अस्सयुजो, कत्तिको, मागसिरो, फुस्सो, माघो, फग्गुनो, इति द्वादस मासा। १३. अस्सयुजो, भरणी, कत्तिका, रोहिणी मगसिर, अद्दा, पुनब्बसु, फुस्स, असिलेसा, मघापुब्बा, फग्गुनी, उत्तरफग्गुनी, हत्थो, चित्ता, साति, विसाखा, अनुराधा, जेट्ठा, मूला, पुब्बासाळ्हा, उत्तरासाळ्हा, सवनो, धनिट्ठा, सतभिसजो, पुब्बभद्दपदा, उत्तरभद्दपदा, रेवती इति सत्तवीसति नक्खत्ता। १४. पाटिपदा, दुतिया, ततिया, चतुत्थी, पञ्चमी, छट्ठी, सत्तमी, अट्ठमी नवमी, दसमी, एकादसी, द्वादसी, तेरसी, चतुद्दसी, पुण्णमासी, अमावासी इति तिथियो। (मोग्गल्लानथेरविरचिता, अभिधानप्पदीपिका) १५. खुद्दकपाठ, धम्मपद, उदान, इतिवुत्तक, सुत्तनिपात, विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातक, निद्देस, पटिसम्भिदामग्ग, अपदान, बुद्धवंस, चरियापिटक, इति खुद्दकनिकायस्स पण्णरस पोत्थकानि सन्ति (होन्ति)।

गाथा

सीलवा हि बहू मित्ते सञ्ञमेनाधिगच्छति।
दुस्सीलो पन मित्तेहि धंसते पापमाचरं॥ ६१॥

अवण्ण च अकित्तिं च दुस्सीलो लभते नरो ।
वण्णं, कित्तिं, पसंसं च सदा लभति सीलवा ॥ ६२ ॥
सालं बलं अप्पटिमं सीलं आवुधमुत्तमं ।
सीलं आभरणं सेट्ठं सीलं कवचमब्भुतं ॥ ६३ ॥

शब्दार्थसंग्रह

सुद्धवस-सुद्धवस. पु.
नाव-नाम.
पुस्तक-पोत्थक न०
दीपङ्कर-दीपङ्कर. पु०
कौंडन्न (कौण्डण्य)-कोडञ्ञ पु.
मङ्गल-मङ्गल. पु०
सुमन-सुमन. पु०
रेवत-रेवत. पु०
शोभित (शोभित)-सोभित. पु०
अनोमदस्सि-अनोमदस्सि. पु०
पदुम (पद्म)-पदुम. पु०
नारद-नारद. पु०
पदुमुत्तर (पद्मोत्तर)-पदुमुत्तर. पु०
सुमेध-सुमेध. पु०
सुजात-सुजात. पु०
पियदस्सि (प्रियदर्शिन्)-पियदस्सी.
अत्थदस्सि (अर्थदर्शिन्)-अत्थदस्सि (स्सी), पु०
धम्मदस्सि (धर्मदर्शिन्)-धम्मदस्सि (स्सी). पु०
सिद्धत्थ (सिद्धार्थ)-सिद्धत्थ. पु०
तिस्स (तिष्य)-तिस्स. पु०
फुस्स-फुस्स. पु०
विपस्स (विपश्य)-विपस्स. पु०
सिखि (शिखि, शिखिन्)-सिखि (खी). पु०
वेस्सभू-वेस्सभू. पु०
ककुसन्ध-ककुसन्ध. पु०
कोणागमन-कोणागमन. पु०
कस्सप (काश्यप)-कस्सप. पु०
गोतम (गौतम)-गोतम. पु०
पच्चवीस-पञ्चवीसति. स्त्री०
बुद्ध-बुद्ध. पु०
वर्णन-वण्णना. स्त्री०
निदानकथा-निदानकथा. स्त्री०
पारमी-पारमी. स्त्री०
दहा-दस
जशी-यथा. अ०
वनगाय-चमरी. स्त्री० गवा, मृग विशेष.
आपण-अत्त. पु० आपल्या-अत्तनो.
प्राण-पाण. पु० जीवित. न०
शेपूट-वाल. पु० न० वालधि. पु० न०

जपणें—रक्ख. १ ग०
त्याप्रमाणें—तथा. अ०
शील—सील. न०
महावंश—महावंस. पु०
तिसरा—ततिय. पु०
परिच्छेद—परिच्छेद. पु०
पहिली—पठमा. स्त्री०
सद्गति—सद्गति. स्त्री०
चौथा—चतुत्थ.
धम्मपद (धर्मपद)—धम्मपद. न०
चारशें—तेवीस—गाथा—तेवीसति
  गाथा चतुसत (४२३)
सव्वीस वर्गं— छब्बीसति वग्ग. पु०

दर महिन्यांत—पटिमास, पटिमासम्हि.
पाठ करण—पठ. १ ग०
काल—हिय्यो. अ०
शेतकरी—कस्सक. पु०
वाघ—व्यग्घ. पु०
प्रत्येक—एकेक. पच्चेक. पु०
नाणें—कहापण.
बैल—गोण. पु०
शेत—खेत्त. न०
जागरणें—जग्ग. १, ६ ग०
आजपासून—अज्जतग्गे.
कोल्हो—कोलनगर. न०

पालींत भाषांतर करा —

१. 'बुद्धवंस' नावाच्या पुस्तकात दीपङ्कर, कोंडञ्ञ, मंगल, सुमन, रेवत, सोभित, अनोमदस्सि, पदुम, नारद, पदुमुत्तर, सुमेध, सुजात, पियदस्सि, अत्थदस्सि, धम्मदस्सि, सिद्धत्थ, तिस्स, फुस्स, विपस्सि, सिखि, वेस्सभू, ककुसन्ध, कोणागमन, कस्सप, गोतम अशा पचवीस बुद्धांचें वर्णन आहे. २. 'निदानकथा' नावाच्या पुस्तकात दानपारमी, सीलपारमी, नेक्खम्मपारमी, पञ्ञापारमी, विरियपारमी, खन्तिपारमी, सच्चपारमी, अधिट्ठानपारमी, मेत्तापारमी, उपेक्खापारमी अशा दहा पारम्यांचें वर्णन केलें आहे. या दहा पारम्यांच्यामुळें बोधिसत्त बुद्ध झाला. ३. जशी वनगाय आपल्या प्राणाची पर्वा न करता आपल्या शेपटीला जपते त्याप्रमाणें जो मनुष्य आपल्या प्राणाची पर्वा न करिता शीलाचें रक्षण करील तर तो बुद्ध होईल. हें निदान कथेंतील सीलपारमीचें वर्णन आहे. ४. 'महावंस' नावाच्या पुस्तकांतल्या तिसऱ्या परिच्छेदात पहिल्या संगीतीचें वर्णन आहे. चौथ्या

परिच्छेदात दुसऱ्या संगीतीचें वर्णन आहे. पाचव्या परिच्छेदात तिसऱ्या संगीतीचें वर्णन आहे. ५. 'धम्मपद' नावाच्या पुस्तकात चारशें तेवीस गाथा आहेत, आणि सव्वीस वर्ग आहेत. त्या सव्वीस वर्गांपैकीं दर महिन्यात तुम्ही दोन वर्ग पाठ करा. ६. या अरण्यांत काल सत्तावीस शेतकऱ्यांनीं पाच वाघ मारले, म्हणून राजा त्यांना प्रत्येकीं सत्तर नाणीं देणार आहे. ७. वीस शेतकरी दहा बैलांनीं पाच शेतें नांगरतात. ८. आम्ही आज-पासून नऊ दिवसांनीं कोल्हापुरास जाणार आहोंत.

प्रश्नसंग्रह १८

१. रूपे ओळखाः—पुमुनो, एकेस, चत्तारो, तिण्ण द्विस.

२. पालींत रूपांतर करा.—

१. पालिभाषाया त्रीणि लिङ्गानि वचनानि सन्ति नयश्च पुरुषाः ।

२. पतस्य कन्या शालां गच्छति।

३. उद्याने पञ्चविंशति वृक्षाः इदानीं सन्ति ।

एकूनवीसतिमो पाठो

पूर्वतयारीः––सा (श्वन), अत्त, युव हे शब्द पाठ करणें.

अकारन्तो पुल्लिङ्गो अत्त (आत्मन्) सद्दो।

अत्ता	अत्ता, अत्तानो	पठमा
अत्तान, अत्त	अत्तानो, अत्ते	दुतिया
अत्तना, अत्तेन	अत्तनेहि, अत्तनेभि	ततिया
अत्तनो	अत्तान	चतुत्थी
अत्तना	अत्तनेहि, अत्तनेभि	पञ्चमी
अत्तनो	अत्तानं	छट्ठी
अत्तनि	अत्तनेसु	सत्तमी
अत्त	अत्ता, अत्तानो	आलपन

अकारन्तो पुल्लिङ्गो युव (युवन्) सद्दो।

युवा	युवानो, युवाना	पठमा
युवं, युवानं	युवे, युवाने	दुतिया
युवाना, युवानेन, युवेन	युवेहि, युवेभि, युवानेहि, युवानेभि	ततिया
युवस्स, युवानस्स	युवानं, युवानानं	चतुत्थी
युवा, युवस्मा, युवम्हा, युवाना, युवानस्मा, युवानम्हा	युवेहि, युवेभि, युवानेहि, युवानेभि	पञ्चमी
युवस्स, युवानस्स	युवानं, युवानानं	छट्ठी
युवे, युवस्मिं, युवम्हि युवाने, युवानस्मिं, युवानम्हि	युवासु, युवेसु, युवानेसु	सत्तमी
युव, युवान	युवानो, युवान	आलपन

अकारन्तो पुलिङ्गो 'सा' (श्वन्) सद्दो।

सा	सा, सानो	पठमा
स, सानं	साने	दुतिया
सेन	साहि, साभि	ततिया
सस्स, साय	सानं	चतुत्थी
सा, सस्मा, सम्हा	साहि, साभि	पञ्चमी
सस्स	सान	छट्ठी
से, सस्मिं, सम्हि	सासु	सत्तमी
स	सा सानो	आलपन

प्रयोजक (Causel)

धातूला ए, अय, आपे, आपय, ह्या प्रत्ययांपैकीं कोणताहि एक प्रत्यय लाविला म्हणजे प्रयोजक धातूचें रूप बनतें. (धातूहि णे णय-णापेणापया कारितानि हेतत्थे। कच्चायन व्याकरण. आख्यातकप्प दुतिय कण्ड)

प्रयोजकाचा उपयोग—मूळ धातूनें जी क्रिया दाखविली जाते किंवा त्या स्थितीचें ज्ञान होतें ती क्रिया करण्यास दुसऱ्याला प्रवृत्त करणें किंवा त्या स्थितीचा अनुभव घेण्यास लावणें असा प्रयोजकाचा उपयोग करतात.

वरील सूत्राचा अर्थ—यो कोचि करोति [illegible] कुब्बन्त अञ्ञो करोहि इच्चेव ब्रवीति अथवा करोन्तं पयोजयति—कारेति, कारयति, कारापेति, कारापयति। ये केचि करोन्ति ते कुब्बन्ते अञ्ञे (पुरिसा) करोथ, इच्चेव ब्रुवन्ति—कारेन्ति, कारयन्ति, कारापेन्ति, कारापयन्ति।

भत्तकारको ओदनं पचति। आचारी भात शिजवितो. प्रयोजक —— देवदत्तो भत्तकारकं (भत्तकारकेन) ओदनं पाचेति (पाचयति, पाचापेति, पाचापयति)। देवदत्त आचाऱ्याला (आचाऱ्याकडून) भात शिजविण्यास लाविसो.

उदाहरणें

गण.	धातु.			
१	कीळ–कीळेति,	कीळयति,	कीळापेति,	कीळापयति.
६	लिप–लिपेति,	लिपयति,	लिपापेति,	लिपापयति
९	गह–गण्हेति,	गण्हयति,	गण्हापेति,	गण्हापयति
	गाहेति,	गाहयति,	गाहापेति,	गाहापयति.
	हन–घातेति,	घातयति,	घातापेति,	घातापयति.
	हनेति,	हनयति,	हनापेति,	हनापयति.

[illegible] छिद (छिन्द)–छिन्देति, छिन्दयति, छिन्दापेति, छिन्दापयति

३	हा–	हायति,	हापेति,	हापयति.
१	ठा–		ठपापेति,	ठपापयति.
३	दा–	दायति,	दापेति,	दापयति
१, १०	दूस– दूसेति,	दूसयति,	दूसापेति,	दूसापयति.
१	नस– नासेति,	नासयति,	नासापेति,	नासापयति.
१	पत– पातेति,	पातयति,	पातापेति,	पातापयति.

५ प+आप	पापेति,	पापयति,	पापापेति,	पापापयति.
७ भुज	भोजेति,	भोजयति,	भोजापेति,	भोजापयति.
६ मर	मारेति,	मारयति,	मारापेति,	मारापयति.

प्रयोजकामुळे धातूच्या मूळ अर्थात बदल.

धातु व त्याचा मूळ अर्थ	प्रयोजकामुळे अर्थबदल
प+ञा—जाणणे	पञ्ञापेति, पञ्ञापयति—व्यवस्था करणे
वद—बोलणे	वादापेति, वादापयति—वाजविणे.
या—जाणे	यापेति, यापयति—मदत करणे.
प+कुस—बोलावणे	पक्कोसापेति, पक्कोसापयति पाठविणे.

प्रयोजकाचा कर्मणि

प्रयोजक कर्तरि प्रयोगः—१. देवदत्तो भत्तकारकं (भत्तकारकेन) ओदनं पाचापेति। २. माता पुत्तेन पितरं दायादं याचापेति।

प्रयोजक कर्मणि प्रयोगः—१. देवदत्तेन भत्तकारकेन ओदनं पाचापीयति। २. मातरा पुत्तेन पिता दायादं याचापीयति।

नामधातु

१. नामापुढे 'आय' प्रत्यय जोडला म्हणजे नामधातु बनतो. नंतर नेहमीच्या धातूप्रमाणे प्रत्यय जोडून रूपे बनवतात. नामाने दर्शविलेल्या अर्थाप्रमाणे आचरण करणे किंवा होणे असा नामधातूच्या क्रियापदाचा अर्थ होतो. जसे—पब्बत+आय+ति=पब्बतायति पण्डित+आय+ति= पण्डितायति. एसो मनुस्सो पब्बतायति—हा मनुष्य पर्वताप्रमाणे स्थिर आहे. मम किङ्करो पण्डितायति—माझा नोकर पण्डिताप्रमाणे वागतो. ('आय' नामतो उपमानादाचारे। क० व्या० सू० ४.)

उपमान व आचारार्थी नामाला 'ईय' प्रत्यय लागतो. पुत्त+ईय+ति =पुत्तीयति. छत्त+ईय+ति=छत्तीयति. जसे.—आचरियो माणवकं पुत्तीयति, शिक्षक विद्यार्थ्याला पुत्राप्रमाणे वागवितो. इदानि बहवो जना कवीयति—आता पुष्कळ लोक कवि होण्याची इच्छा करतात. (ईयुपमानाच। क० व्या० सू. ५)

इच्छार्थक

कोणत्याहि धातूला ' स ' प्रत्यय जोडून नंतर क्रियापदाचे प्रत्यय जोडल्यास ' इच्छार्थक क्रियापद ' तयार होते. पा–पिपा+स+ति=पिपासति, भुज–बुभुक्खति, हर–जिगिं सति.

तर, तम

१. विशेषणाला तर, तम, इस्सिक, इय, इट्ठ, या प्रत्ययांपैकी एक प्रत्यय जोडला असता त्या विशेषणाचा गुणातिशय दिसतो. ' तर ' हा प्रत्यय दोहोंपैकी एकाचा व ' तम ' हा पुष्कळांपैकी एकाचा गुणातिशय दर्शवितो. जसें —

१. गोविन्दस्मा नारायणो पटुतरो । २. सब्बेसु मनुस्सेसु अयं मनुस्सो पापतरो (पापतमो, पापिस्सको, पापियो, पापिट्ठो)

२. तर, तम, इस्सिक, इय, इट्ठ, हे प्रत्यय लागलेल्या विशेषणाचें ' आ ' लावून स्त्रीलिंगी रूप बनतें. जसें:——१. कनिट्ठा कञ्ञा जीवितस्माऽपि पियतरा (पियतमा, पियिस्सिका, पिया, पियिट्ठा), २. सब्बासु दासीसु अयं दासी सुचितमा (सुचितरा, सुचिस्सिका, सुचिया, सुचिया, सुचिट्ठा). (विसेसे तर तमि'स्सका कियिट्ठा । क० व्या० । सू० २०.)

अपत्यार्थक

१. ' त्याचें अपत्य ' या अर्थी ' अ ' प्रत्यय लागतो. जसें:—वासिट्ठो—वसिट्ठस्स अपच्चं पुत्तो=वासिट्ठो. वसिट्ठस्स अपच्चं इत्थी वासिट्ठी. गोतमो—गोतमस्स अपच्चं पुत्तो=गोतमो. गोतमी० गोतमस्स अपच्चं गोतमी. (वाणपच्चे । क० व्या० सू. १.)

२. ' एखाद्या गोत्रांत उत्पन्न झालेलें अपत्य ' या अर्थी आयन, आन, असे प्रत्यय लागतात. जसें —वच्छायनो—वच्छस्स अपच्चं पुत्तो—वच्छायनो किंवा वच्छानो. स्त्रीलिंगी रूप—वच्छायनी, वच्छानी. याप्रमाणें साकटायनो, साकटानो, कच्चायनो, कच्चानो मोग्गल्लायनो, मोग्गल्लानो. (णायन-णानवच्छादितो क० व्या० सू० २.)

समूहवाचक

१. समूहार्थी क किंवा ण प्रत्यय लागतात. जसें:——राजपुत्तानं

समूहो=राजपुत्तको (राजपुत्तो)। मनुस्सान समूहो=मानुस्सको (मानुस्सो)। महिसान समूहो=महिसको (माहिसो)। (समूहत्थे कण्णा क० व्या० ११ सू०) गामान समूहो=गामता। जनान समूहो=जनता। बन्धून समूहो=बन्धुता।

(१) ज्यामुळें उपजीविका करणें, (२) जी कला येणें, (३) ज्या विद्येचा अभ्यास करणें, (४) ज्यामुळें जें घडणें–या अर्थी 'इक' प्रत्यय लागतो. जसें:–(१) उरब्भं हन्त्वा जीवति इति ओरब्भिको। मागविको, साकुणिको। (२) वीणा अस्स सिप्प इति वेणिको। मोदगिको, पाणविको। (३) विनय अधीते इति वेनयिको। अभिधम्मिको, सोत्तन्तिको। (त अधीते तेनकतादि। क. व्या.) (४) कायेन कत इति कायिक। वाचिक (वाचसिक), मानसिक.

'जें त्याच्याजवळ आहे' त्याअर्थी इक, इ. प्रत्यय होतात. दण्डो-यस्स अत्थि सो दण्डिको दण्डी वा।

'जें ज्यामुळें बनलें' या अर्थी 'मय' प्रत्यय होतो. जसें:—अयोमय, सुवण्णमय, जतुमय, रजतमय, मत्तिकामय, कट्ठमय. (अयसा पकत=अयोमय.)

शब्दार्थसंग्रह

पुब्बे–पूर्वी.

सम्बोध–पु० ज्ञान होणे.

अनाभिसम्बुद्ध–पु० ज्ञान प्राप्त न झालेला.

सतो–असा, अशाचें.

आचरिय (आचार्य)–पु० गुरु, शिक्षक.

अनुसिट्ठ (अनुशिष्ट)–शिकविलेला. शिक्षण दिलेला. 'अनु+सास' (अनु+शास्) धातूचें क. भू. धा. वि०

तत्थ (तत्र)–अ० तेथें.

वीतिनामेसि–घालविता झाला.

कतम–कोणता-ती-तें. स०

अट्ठ (अष्ट)–आठ.

जातमत्त (जातमात्र)–वि० जन्मल्याबरोबर.

लक्खण (लक्षण)–न० चिन्ह, लक्षण.

परि+गह्- १ ग० परीक्षा करणे, शोधणे.
सेय्यथीद (सेय्यथा+इद) त्याप्रमाणें हें.
धज-पु० ध्वज.
लक्खण (लक्ष्मण)-पु० 'लक्खण' नावाचा मनुष्य.
मन्ती-' मन्ती ' नावाचा मनुष्य.
यञ्ञ (यज्ञ)- पु० ' यञ्ञ ' नावाचा मनुष्य.
सुयाम-पु० सुयाम.
सुभोज-पु० सुभोज.
सुदत्त-पु० सुदत्त.
सोत्थि (स्वस्ति)-कल्याण, शुभ.
पवेदयित्वा-सांगून. प + विद धातूचें त्वात अ०
रक्खाकम्म (रक्षाकर्म)- न० स- क्षणाचें काम.
पग्ग-उच्च.
अभिजात-वि. पिढीजात कुलीन.
उदिच्च-(औदीच्य) वि० उत्तरे कडचा.
जातिवन्त-पु० चांगल्या जातीत जन्मलेला.
पदक-पु० वेदातल्या संहितेंतील ' पद ' जाणणारा, शिकलेला.
वेय्याकरण-पु० व्याकरण जाणणारा
छळङ्गवन्त (षडङ्गवान्)- पु० शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द, ज्योतिष, या सहा वेदांगाचा अभ्यास केलेला.
सब्बमित्त (सर्वमित्र)- पु० 'सब्बमित्त' नावाचा मनुष्य.
उपनेत्वा-जवळ नेऊन. 'उप+नी- नय' धातूचें त्वात अ०
सोवण्ण (सावर्ण)-वि० सोन्यानें मढविलेला-ली-लें.
भिङ्गार-पु० झारी.
ओणोजेत्वा- देऊन. ओ + णिज (निज्) ३, १० ग० देणें.
सिक्ख (शिक्ष्)-१ ग० शिकविणें.
समेजेसि-चीट आणणें, त्रासणें. सं+ एिज, १, ६ ग०
संविग्ग (संविग्न)-वि० दुःखी.
दुम्मिन-वि० रडका.
खण (क्षण)-पु० क्षण
निक्खमित्वा-निघून 'नि+कम' धातूचें त्वात अ०
प+धर-अभ्यास घेणें. १ ग०
अय-हा, ही. 'अय' हें रूप संस्कृतात 'इदम्' शब्दाचें प्रथमेचें ए. व. आहे. परंतु पालीत 'इम' शब्दाचें पुलिंगी व स्त्रीलिंगी प्रथमा- द्वितीया ए. व आहे.
लोकुत्तर (लोकोत्तर)-वि० विशेष.
सब्बञ्ञुता (सर्वज्ञता)-स्त्री० सर्वज्ञता, सर्वज्ञपणा.

ञाण (ज्ञान)-न० ज्ञान.
पटिवेध (प्रतिवेध)-प्रवेश, प्राप्ति.
तथागत-पु० बुद्ध.
अनुत्तर-वि० विशेष, उत्तम.
अनुसासक-पु० गुरु, उपदेशक.
सयम्भू-वि० (स्वयंभु)-स्वतः उत्पन्न होणारा-री रें.
अनाचरियक (अनाचार्यक)-पु० ज्याला गुरु नाहीं असा.
आयस्मा (आयुष्मान)-पु० दीर्घायुषी.
आनन्द-पु० आनन्द, गौतमबुद्धाचा शिष्य.
अभिवादेत्वा-वंदन करून 'अभि+वद्' धातूचें त्वान्त अ०
एकमन्त-एका बाजूला.
नि+सद सीद-१ ग० बसणें.
निसिन्न (निषण्ण)-बसलेला-ली लें. 'नि+सद-सीद.' धातूचें क. भू. धा. वि.
महापजापती-स्त्री० गौतमबुद्धाची मावशी
सुन- (सून)-वि० सुजलेला-ली लें.
पाद-पु० पाय
रजोकिण्ण (रजःकीर्ण)-वि० धुळीनें भरलेला ली-लें
गत्त (गात्र)-न० अवयव.
दुम्मना-स्त्री० दुःखी, जिचें मन दुःखी आहे अशी.
अस्सुमुखी(मुखी)-स्त्री० रडणारी.
रुदमाना-स्त्री० रडणारी 'रुद' धातूचें वर्तमानकालवाचक धा. स्त्री० वि०
बहि(बहिस्)-अ० बाहेर.
द्वारकोट्ठ (द्वारकोष्ठ)-दरवाजा. (भाग)
मातुगाम-पु० स्त्री.
तथागत-पु० बुद्ध.
पवेदित-सांगितलेलें.
धम्मविनय-पु० धर्म व आचार.
अगार-न० घर.
अनगारिय(क)-न० घर नाहीं अशी स्थिति
पब्बज्जा(प्रव्रज्या)-स्त्री० संन्यास.
अनु+ञा-परवानगी देणें.
साधु-होय, ठीक.
भन्ते-महाराज.
लभ-१ ग० मिळणें, मिळविणें.
जल-न० पुरें.
तिक्खत्तुं-अ० तीन वेळा.
उद्दिस्स-अ० उद्देशून.
मातुच्छा-स्त्री० मावशी.

आपादिका–नर्स, वाढवणारी.
पोसिका–स्त्री० पोषण करणारी.
खीर(क्षीर)–न० दूध.
दायिका–स्त्री० देणारी.
जनेत्ति (त्त)–स्त्री० जन्म देणारी, आई.
कालंकता–स्त्री० मेलेली.
थञ्ञ(स्तन्य)–न० स्तनातील दूध.
पापेसि–पाजती झाली, पाजिले
उपसम्पदा––स्त्री० दीक्षा.
सचे–अ० जर.
चिरट्ठितिक (चिरस्थितिक) –वि० चिरकाल टिकणारा री-रें.
ब्रह्मचरिय (ब्रह्मचर्य)–न० ब्रह्मचर्य.
वस्ससहस्स (वर्षसहस्र)–हजार वर्षे.
सद्धम्म (सद्धर्म)–पु० धर्म.
इत्थिक–ज्यांत स्त्रिया आहेत असे.
अप्प (अल्प)–थोडें.
पुरिसक–ज्यांत पुरुष आहेत असे.
सुप्पधंसि (सुप्रध्वसिन्)–पु० नाश पावणारें.
सम्पन्न–वि० पूर्ण.
सालि (शालि)–साळीचें भात.
खेत्त (क्षेत्र)–न० शेत.
सेतट्ठिका–स्त्री० धान्यावरील एका रोगाचें नाव.
सेल–(शैल) पु० पर्वत.
एकघन–पु० भरीव, छिद्र नसलेला.
वात–पु० वारा.
न समीरति–हलत नाहीं. समीरति– 'सं+ईर' धातूचे व. तृ. पु. ए. व.
पसंसा (प्रशंसा)–स्त्री० स्तुति.
न समिञ्जन्ति–चलबिचल होत नाहींत
आरोग्य–न० चांगली प्रकृति असणें. रोग नसणें.
लाभ–वि० फायदा.
सन्तुट्ठि (सन्तुष्टि)–स्त्री० सन्तोष
विस्सास (विश्वास)–पु० (आत्म)-विश्वास.
ञाति (ज्ञाति)–स्त्री० नातेवाईक.
निब्बाण (निर्वाण)–पु० मोक्ष.
परदुक्खूपदान–न० दुसऱ्याना दुःख देणें. (पर+दुक्ख+उपदान)
वेरसंसग्गसंसट्ठ (वैरसंसर्गसंसृष्ट)–वि० वैरभावानें युक्त.
वेर (वैर)–न० वैर, शत्रुत्व.

मराठीत भाषांतर करा —

(अ) नागसेनो मिलिन्द आह—पञ्च इमे महाराज, पुब्बेऽव सम्बोधा अनभिसम्बुद्धस्स बोधिसत्तस्स सतो आचरिया, येहि अनुसिट्ठो बोधिसत्तो, तत्थ तत्थ दिवसं वीतिनामेसि, मिलिन्दो—कतमे पञ्च बोधिसत्तस्स आचरिया ।

नागसेनो—ये ते महाराज अट्ठ ब्राह्मणा जातमत्ते बोधिसत्ते लक्खणानि परिगण्हिंसु सेय्यथीद—रामो, धजो, लक्खणो, मन्ती, यञ्ञो, सुयामो, सुभोजो, सुदत्तो, ते तस्स सोत्थिं पवेदयित्वा रक्खाकम्म अकंसु, ते च पठम आचरिया । पुन च परम महाराज बोधिसत्तस्स पिता सुद्धोदनो राजा य तेन समयेन अभिजात उदिच्च, जातिमन्त, पदक, वेय्याकरण, छळङ्गवन्त सब्बमित्तं नाम ब्राह्मण उपनेत्वा सोवण्णेन भिङ्कारेन उदक ओणोजेत्वा—इम कुमार सिक्खापेहि इति अदासि । अय दुतियो आचरियो । पुन च परम महाराज, या सा देवता बोधिसत्त संवेजेसि, यस्सा वचन सुत्वा बोधिसत्तो संविग्गो, उब्बिग्गो, तस्मिं येव खणे निक्खमित्वा पब्बजि, अय ततियो आचरियो । पुन च परम महाराज, आळारो कालामो अय चतुत्थो आचरियो । पुन च परम महाराज, उद्दको रामपुत्तो अय पञ्चमो आचरियो । इमे खो महाराज, पुब्बे व सम्बोधा अनभिसम्बुद्धस्स बोधिसत्तस्स पञ्च आचरिया, ते च पन आचरिया लोकिये धम्मे । इमस्मिं च पन महाराज लोकुत्तरे धम्मे सब्बञ्ञुतञाणपटिवेधाय नत्थि तथागतस्स अनुत्तरो अनुसासको । सयम्भू महाराज तथागतो अनाचरियको । (मिलिन्दपञ्ह. ६ वग्ग)

(आ) अथ खो आयस्मा आनन्दो येन भगवा तेनुपसङ्कमि, उपसङ्कमित्वा भगवन्त अभिवादेत्वा एकमन्त निसीदि, एकमन्त निसिन्नो खो आयस्मा आनन्दो भगवन्त एतदवोच—एसा भन्ते, महापजापती गोतमी सुनेहि पादेहि रजोकिण्णेन गत्तेन दुक्खी, दुम्मना, अस्सुमुखी, रुदमाना बहि द्वारकोट्ठके ठिता, भगवा मातुगामस्स तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अगारस्मा अनगारिय पब्बज्ज न अनुजानाति । साधु, भन्ते लभेय्य मातुगामो तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अगारस्मा अनगारिय पब्बज्जऽति । भगवा—अलं आनन्द, मा ते रुच्चि मातुगामस्स पब्बज्जऽति । अथ आनन्दो तिक्खत्तुं भगवन्त मातुगा

मस्स पब्बज्जं उद्दिस्स(सन्धाय)अयाचि। भगवन्तोऽपि तिक्खत्तुं 'अहं मातुगामस्स पब्बज्जं न अनुजानामीऽस्मि आह। आनन्दो—भन्ते, बहूपकारा महापजापती गोतमी भगवतो मातुच्छा, आपादिका, पोसिका, खीरस्स दायिका भगवन्तं जनेत्तिया कालङ्कताय थञ्ञं पायेसि। भगवा—सचे आनन्द, महापजापती गोतमी धम्मे पटिग्गण्हाति होतु'स्सा उपसम्पदा। सचे नालभिस्स मातुगामो तथागतप्पवेदिते धम्मविनये अगारस्मा अनगारियं पब्बज्जं, चिरट्ठितिकं ब्रह्मचरियं अभविस्स, वस्ससहस्सं सद्धम्मो तिट्ठेय्य। सेय्यथापि आनन्द, यानि कानिचि कुलानि बहु इत्थिकानि, अप्पपुरिसकानि तानि सुप्पधंसियानि होन्ति, चोरेहि कुम्भथेनकेहि एवमेव खो आनन्द यस्मिं धम्मविनये लभति मातुगामो अगारस्मा अनगारियं पब्बज्जं, न तं ब्रह्मचरियं चिरट्ठितिकं होति। सेय्यथापि आनन्द सम्पन्ने सालिक्खेत्ते सेतट्ठिका नाम रोगजाति निपतति, एवं तं सालिक्खेत्तं न चिरट्ठितिकं होति एवमेव खो आनन्द यस्मिं धम्मविनये लभति मातुगामो अगारस्मा अनगारियं पब्बज्जं न तं ब्रह्मचरियं चिरट्ठितिकं होति। (विनयपिटक, चुल्लवग्ग)

गाथा

सेलो यथा एकघनो वातेन न समीरति।
एवं निन्दापसंसासु न समिञ्जन्ति पण्डिता॥ ६४॥
आरोग्य परमा लाभा सन्तुट्ठी परमं धनं।
विस्सास परमा ञाति निब्बाणं परमं सुखं।॥ ६५॥
परदुक्खूपदानेन यो अत्तनो सुखमिच्छति।
वेरसंसग्गसंसट्ठो वेरा सो न परिमुच्चति॥ ६६॥

शब्दार्थसंग्रह

सिलोन— सीहलदेस, पु० सीहलदीप पु० स्त्री० लङ्का, स्त्री०
ब्रह्मदेश—मरम्मदेस.
सयाम—सियाम,(स्याम)सयामरट्ठ.न०
काम्बोडिया—कम्बोजदेस. पु०
बुद्धधर्मानुयायी—बुद्धधम्मानुयायी.

हीनयान–हीनयान.
महायान–महायान.
तिबेट–भोट.
मगोलिया–मगोलिया.
चीन–चीनदेस. पु०
जपान–जपान देस, निपोन, पु०
येथें–एत्थ.
राहणारा–विहरन्त. पु०
आई–मातु. पु०
मूल–बाल. पु०
दासी– दासी. स्त्री०
स्नान घालावयास लावणें–
न्हापेस्सति, न्हापयिस्सति. 'न्हा' धातूचें प्रयोजक. भ. का०
जेऊ घालणें–भोजापेस्सति, भोजायिस्सति. 'भुज' चें प्रयोजक. भ० का०
नोकर–किङ्कर. पु०
आज–अज्ज. अ०
अरण्य–अरञ्ञ. न०
तोडविणें–छिन्दापेथ, छिन्दापय.
परीट–रजक. पु०
कपडा–वत्थ. न०
धुऊन घेवविणें–धोवाप, धोवापय.
'धोव' चें प्रयोजक.
न्हावी–नहापित. पु०
दाढी–मस्सु. न०
करविणें–कारापय, कारय, कारापे.
'कर' चे प्रयोजक.
आचारी–भत्तकारक. पु०
भात–भत्त. पु०
भाजी–साक. पु०
आमटी–सूप. पु०
शिजवून घेणें–पचापय, पचापे.
'पच' चें प्रयोजक.

पालींत भाषांतर कराः—

१. सीलोन, ब्रह्मदेश, सयाम, काम्बोडिया या ठिकाणच्या बुद्धधर्मानुयायी लोकाना 'हीनयानी बुद्ध' असे म्हणतात. आणि तिबेट, मगोलिया, चीन, जपान, या ठिकाणीं राहणाऱ्या बुद्धाना "महायानी बुद्ध' असें म्हणतात. २. आई दासीकडून मुलाला स्नान घालील व जेऊ घालील. ३. तुम्ही नोकराकडून आज या (इमस्मिं) अरण्यांतील लाकडें तोडवा. ४. आम्ही परटाकडून कपडे धुऊन घेतों, न्हाव्याकडून दाढी करवितों, आचाऱ्याकडून भात, भाजी, आमटी, शिजवून घेतों.

पालींत भाषांतर कराः--

वाराणसीमध्यें बोधिसत्त्व प्रसिद्ध शिक्षक होता. तो पाचशे विद्यार्थ्यांना शास्त्र, कला शिकवीत असे. विद्यार्थ्यांच्यामध्यें सजय नावाचा विद्यार्थी होता. बोधिसत्त्वाने त्याला मेलेल्याला जिवंत करण्याचा मंत्र दिला. नंतर एके दिवशीं सजीव विद्यार्थ्यांच्याबरोबर लाकडाकरितां अरण्यांत (अरञ्ञ) गेला आणि तेथे एका मेलेल्या वाघाला पाहून विद्यार्थ्यांना म्हणाला--अरे, ह्या मेलेल्या वाघाला मी उठवितों. विद्यार्थी म्हणाले "शक्य नाहीं." नंतर सजीव मेलेल्या वाघाला मंत्रानें उठवितो. विद्यार्थी झाडावर (रुक्ख) चढतात. वाघ उठून सजीवाच्या गळ्याला किंचित् डसतो. तावत्तोच सजीव त्याला मंत्रानें मारतो. नंतर विद्यार्थी लाकडें घेऊन परत येतात आणि गुरुला ती बातमी सांगतात. गुरु म्हणतो, "बाबानो, अयोग्य ठिकाणीं सत्कार करणारा असें दुःख मिळवितो."

प्रश्नसंग्रह १९

१. प्रयोजकाचा उपयोग दाखून दोन उदाहरणे द्या.
२. रूपें ओळखाः--सा, साने, अत्तान, युवान.

वीसतिमो पाठो

पूर्वतयारीः--अरहन्त, अङ्ग हे शब्द पाठ करणें.

अकारन्तो पुलिङ्गो अरहन्त सद्दो।

अरहा, अरहं	अरहन्ता, अरहन्ता	पठमा
अरहन्तं, अरहं	अरहन्ते	दुतिया
अरहन्तेन, अरहता	अरहन्तेहि, अरहन्तेभि	ततिया
अरहन्ता, अरहन्तस्मा, अरहन्तम्हा, अरहता	अरहन्तेहि, अरहन्तेभि	चतुत्थी
अरहन्तस्स, अरहतो	अरहन्तानं, अरहतं	छट्ठी

अरहन्ते, अरहन्तस्मि, अरहन्तम्हि, अरहति	अरहन्तेसु	सत्तमी
अरहन्त, अरहन्ता	अरहन्ता, अरहन्तो	आलपन

अकारन्तो पुलिङ्गो अद्ध (अध्वन्-मार्ग) सद्दो।

अद्धा	अद्धा, अद्धानो	पठमा
अद्धानं	अद्धाने	दुतिया
अद्धना, अद्धुना	अद्धानेहि, अद्धानेभि	ततिया
अद्धुनो	अद्धानं	चतुत्थी
अद्धना, अद्धुना	अद्धानेहि, अद्धानेभि	पञ्चमी
अद्धुनो	अद्धानं	छट्ठी
अद्धनि, अद्धाने	अद्धानेसु	सत्तमी
अद्ध	अद्धा, अद्धानो	आलपन

एवं मुद्ध (मूर्धन्), अस्म (अश्मन्) इच्चादयो सद्दा।

समास

समासव्याख्या:—अर्थाच्या दृष्टीने एकमेकाचा एकमेकाशी संबंध असलेले दोन किंवा अधिक शब्द जोडून जो एक शब्द बनवितात त्यास 'समास' असें म्हणतात. समासामुळें अर्थ थोडक्यात दाखविता येतो. (नामानं समासो युत्तत्थो। तेसं नामानं पयुज्जमानपदत्थानं यो युत्तत्थो सो समाससञ्ञो होति क० व्या०)

समासांचे प्रकार—द्वंद्व, तत्पुरुष, बहुव्रीहि, अव्ययीभाव, असे समासाचे मुख्य चार प्रकार आहेत.

१. शब्दांचा समास होताना पूर्वपदाच्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप होतो. (हा नियम अलुक् समासाला लागत नाहीं.) विभक्तिप्रत्ययाचा लोप झालेलें पूर्वपद व उत्तरपद याचा नित्य संधि होतो. (तेसं विभत्तियो

सेसा च। तेसु युत्तत्थान समासान विभत्तियो लोपा होन्ति। क० व्या २ सु० पकति चस्स सरन्तस्स। लुत्तासु विभत्तीसु अस्स सरन्तस्स लिङ्गस्स पकतिरूपानि होन्ति।)

विग्रहव्याख्या - समासाच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण करणाऱ्या वाक्यास विग्रह असें म्हणतात

तत्पुरुष

या समासात उत्तरपदाला (अर्थाला) प्राधान्य (मुख्यत्व) असतें.

तत्पुरुषाचे भेद —१ विभत्तितत्पुरुष, २ कर्मधारय, ३. द्विगु, ४ अलुक् तत्पुरुष, ५ उपपद तत्पुरुष, (अमादयो परपदेहि। ता अमादयो विभत्तियो नामेहि परपदेहि यदा समस्सन्ते तदा सो समासो तप्पुरिससञ्ञो होति। क० व्या० १२ सु०)

विभक्तितत्पुरुष

तत्पुरुष समासातील पूर्वपदाची जी विभक्ति असेल तस त्या समासाश नाव पडतें (प्रथमेचा तत्पुरुष होत नाहीं) द्वितीयेपासून सप्तमी-पर्यंत विभक्तितत्पुरुष समास होतात

१. द्वितीया तत्पुरुष —गामगतो–गाम गतो (गावाला गेलेला). निरय पतितो–निरय पतितो (नरकात पडलेला) देसगतो–देस गतो (देशाला पर गेलेला)

२. तृतीया तत्पुरुष —इस्सरकत–इस्सरेन कत (ईश्वरानें केलेलें, ईश्वरकृत) बुद्धभासित–बुद्धेन भासित.

३ (अ) चतुर्थी तत्पुरुष —एखाद्या पदार्थवाचक शब्दाचा ज्याच्या-करितां तो पदार्थ उपयोगात आणावयाचा त्या अर्थाच्या चतुर्थ्यंत पदार्थी चतुर्थी तत्पुरुष समास होतो जसें –सघभत्त–सघाय भत्त (संघाकरिता भात) निवापतिण. (आ) या समासात 'करिता' या अर्थी नामाला 'अत्थ' हा शब्द जोडला म्हणजे विशेषण होतो. जसें —गुनाय अत्थो–अत्था–अत्थ (ई) विकृतिवाचक (बनलेला–बनवावयाचा पदार्थ) चतुर्थ्यंत नामाचा मूलद्रव्यवाचक नामाशीं समास होतो जसें –कुण्डलाय सुवण्ण=कुण्डलसुवण्ण

४. पञ्चमी तप्पुरुष —चोरभय–चोरस्मा भय, नगरनिग्गतो–नगरस्मा निग्गतो, पापमुत्तो–पापस्मा मुत्तो.

५. षष्ठी तप्पुरुष —धञ्ञरासि–धञ्ञान रासि राजपुत्तो–रञ्ञो पुत्तो, राजपुरिसो–रञ्ञो पुरिसो, नदीतीर–नदिया तीर (रे)

६. सप्तमी तप्पुरुष —संसारदुक्ख–संसारे दुक्ख जलकीळा–जले कीळा.

कर्मधारय

ज्या तत्पुरुष समासात दोन्ही पदाचें एकच अधिकरण असतें त्याला कर्मधारय समास म्हणतात. (द्विपदे तुल्याधिकरणे कम्मधारयो । अत्थो – द्वे पदानि तुल्याधिकरणानि यदा समस्सन्ते तदा सो समासो कम्मधारय सञ्ञो होति क० ब्या० उभे तप्पुरिसा । उभे दिगुकम्मधारयसमासा तप्पुरिससञ्ञा होति । क० ब्या० ११ सू०)

विशेषणपूर्वपद कर्मधारय —महापुरिसो–महन्तो पुरिसो. कण्हसप्पो–कण्हो सप्पो, नीलुप्पल (नीलोत्पलम्–निळें कमळ) नील उप्पल,

विशेषणोत्तरपदकर्मधारय —नराधमो–अधमो नरो

विशेषणोभयपदकर्मधारय —सीतुण्ह (शीतोष्णम्)–सीत च उण्ह च, अन्धबधिरो–अन्धो च बधिरो च,

उपमानपूर्वपद कर्मधारय —हिम इव सीत=हिमसीत,

उपमानोत्तरपदकर्मधारय —मुखचन्दो–मुख चन्दो विय पञ्ञासुरियो–पञ्ञा सुरियो विय (बुद्धि सूर्याप्रमाणें तेजस्वी)

अवधारणापूर्वपद कर्मधारय –यांत प्रथमपदाच्या अर्थावर द्वितीयपदाच्या अर्थाचा आरोप केला जातो. जसें –विज्जाधन (विद्या हेंच धन), विज्जा एव धन

विशेष वाचकाच्या सामान्य वाचकाशीं होणारा कर्मधारय –मगधरट्ठ–मगध नाम रट्ठ.

तद्धित (अनियमित कर्मधारय) –देसन्तर (देशान्तरम्)–अञ्ञो देसो. भासान्तर (भाषान्तरम्)–अञ्ञा भासा, गुणन्तर (गुणान्तरम्) अञ्ञो गुणो.

द्विगु

ज्या कर्मधारय समासांत पहिलें पद संख्यावाचक असून त्या पदामुळें समाहाराचा (समुदायाचा) अर्थ उत्पन्न होतो त्यास द्विगु समास म्हणतात.

(सङ्ख्यापुब्बो दिगु। सङ्ख्यापुब्बो कम्मधारयसमासो दिगुसञ्ञो होति. क० ब्या० १० सू०) दससीलानि–दस–सीलानि समाहारद्विगुः— पञ्चन्नं अङ्गानं समाहारो–पञ्चङ्गं, दसन्नं सीलानं समाहारो–दससीलं.

नञ् तत्पुरुष

'न' हें अव्यय पूर्वपद असून उत्तरपद व्यञ्जनादि असल्यास 'न' चा अ होतो व उत्तरपद स्वरादि असल्यास 'न' चा अन् होतो. (कांहीं ठिकाणीं 'न' कायम राहतो.) जसेंः–न पण्डितो (पंडित नव्हे तो) अपण्डितो. न वसलो (चांडाळ नव्हे तो) अवसलो. न ब्राह्मणो (ब्राह्मण नव्हे तो) अब्राह्मणो.

नञ् तत्पुरुषाचे सहा अर्थ आहेत. सादृश्य, अभाव, अन्यत्व, अल्पता, अप्राशस्त्य, विरोध. १. अनस्सो–अस्सेन सदिसो (गाढव वगैरे) सादृश्य. २. असमयो–समयस्स अभावो– अभाव. ३. अनभिञ्ञ–अभिञ्ञस्मा अञ्ञो–अन्यत्व. ४. अनुदरा (कञ्ञा) किञ्चि उदर–अल्पता. ५. अकारिय –अयुत्त कारिय–अप्राशस्त्य. ६. अधम्मो–धम्मस्स विरुद्धो–विरोध.

विशेषः–मगधराजा–मगधानं राजा–मगधराजो.

अलुक् तत्पुरुष

ज्या समासात पूर्वपदाच्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप होत नाहीं त्यास 'अलुक् तत्पुरुष' असें म्हणतात. जसें–अन्तेवासी–अन्ते वसति. परस्सपदं परस्स पद. पभंकरो–पभं करोति.

उपपद तत्पुरुष

जेव्हा तत्पुरुष समासातील दुसऱ्या पदाचा वाक्यात स्वतन्त्रपणे उपयोग होत नाहीं आणि तें धातुसाधित असतें, तेव्हा त्यास उपपद तत्पुरुष असें म्हणतात. जसें–कुम्भकारो–कुम्भं करोति इति. ब्रह्मचारी–ब्रह्म चरति इति. धनदो–धन ददाति इति. धम्मञ्ञू–धम्म जानाति.

बहुव्रीहि

ज्या समासातील कोणतेंहि पद प्रधान नसून त्या सर्व सामासिक शब्दापासून त्यांत असणाऱ्या पदांच्या शिवाय निराळ्याच गोष्टींचा प्रमुख्यानें बोध होतो व तो सामासिक शब्द निराळ्या पदाचें विशेषण

असतो त्या समासास बहुव्रीहि समास म्हणतात. (अञ्ञपदत्थेसु बहुब्बीहि। अत्थो:-अञ्ञेस नामान अत्थेसु नामानि यदा समस्सन्ते तदा सो समासो बहुब्बीहि सञ्ञो होति। क० व्या० १३.)

जितिन्द्रियो (समणो)-जितानि इद्रियानि येन (अनेन) सो. (जिंकलीं आहेत इद्रियें ज्यानीं असा श्रमण.) निग्गतजनो (गामो)-निग्गता जना यस्मा सो. (निघून गेले आहेत लोक ज्यामधून असा गाव.) छिन्नहत्थो (पुरिसो)-छिन्नो हत्थो यस्स सो. (तुटला आहे हात ज्याचा असा पुरुष.)

(अ) व्यधिकरण (भिन्नअधिकरण) बहुव्रीहि---दण्डो हत्थे यस्स सो दण्डहत्थो (मनुस्सो) उप्पल हत्थे यस्सा सा-उप्पलहत्था (इत्थी)

(आ) ह्या समासात 'तु' पुढें काम शब्द आल्यास 'तु' वरील अनुस्वाराचा लोप होतो. जसें --खादितुकामो-खादितु कामो यस्स सो.

मध्यमपदलोपी समास

ज्या समासात (कर्मधारय) पहिल्या पदाचा दुसऱ्या पदाशीं सबध दाखविणारा शब्द लुप्त असतो आणि विग्रहाचे वेळी लुप्त झालेला शब्द अध्याहृत घ्यावा लागतो त्यास मध्यमपदलोपी समास म्हणतात. गन्धतेल-गन्धेन मिस्सित तेल. पिट्ठिपासाणो-पिट्ठिया उग्गतो पासाणो

द्वन्द्व

च (आणि) ह्या अव्ययाच्या अर्थानें युक्त असलेल्या शब्दाचा जो समास होतो त्यास द्वन्द्व समास म्हणतात. (नामान समुच्चयो द्वन्दो। अत्थो.- नामान एकविभत्तिकान यो समुच्चयो स द्वन्दसञ्ञो होति। क० व्या०)

१. ज्या द्वन्द्व समासात दोन्ही पदांना सारखेंच प्राधान्य असतें त्यास इतरेतर द्वन्द्व असें म्हणतात. जसें:---दासी च दासा च इति दासीदासा. नरा च नरियो च इति नरनारियो.

२. ज्या द्वन्द्व समासात पदांनीं दाखविलेल्या वस्तूंच्या समुदायाला मुख्यत्व असतें त्यास 'समाहार द्वन्द्व' असें म्हणतात. जसें:--व्यग्घा च सीहा च एतेस समाहारो इति व्यग्घसीह. दासी च दासा च एतेस समाहारो इति दासीदास.

द्वन्द्व समासाच्या शेवटच्या शब्दाचें जें लिंग तें समासाचें लिंग असतें व वचन एकदर शब्दांनीं दाखविलेल्या संख्येवरून ठरतें. 'समाहार द्वन्द्व' हा नेहमीं नपुंसकलिंगी व एकवचनी असतो.

प्राण्याचे अवयव, सेनेचीं अंगें (पायदळ, घोडदळ, हत्तिदळ, रथदळ), वाद्यें वाजविणारे, प्राणिवर्ज जातिवाचक शब्द (सामान्यनाम), क्षुद्र जंतु-वाचक शब्द, नित्यविरोधि प्राणिवाचक शब्द याचा समाहार द्वन्द्व होतो. (तथा द्वन्द्वे पाणितुरिय योग्गसेनङ्ग खुद्दजन्तुक विविधविरुद्धविसभागत्था-दीनञ्च। क० व्या०)

१. प्राण्याचे अवयव.—चक्खु च सोतं च एतेसं समाहारो—चक्खुसोतं. मुखं च नासिका च एतेसं समाहारो—मुखनासिकं.

२. सेनाङ्ग.—हत्थी च अस्सो च रथो च पत्तिको च—हत्थिअस्सरथपत्तिकं. धनु च कलापं च धनुकलापं.

३. वाद्य वाजविणें—गीतं च वादितं च—गीतवादितं. दद्दरि च डिण्डिमं च—दद्दरिडिण्डिमं.

४. योग्गङ्ग.—फालं च पाचनं च—फालपाचनं. युगं च नङ्गलं च—युगनङ्गलं.

५. क्षुद्र जंतुवाचक शब्द —डंसं च मसकं च—डंसमसकं. कुन्थ च किपिल्लिकं च—कुन्थकिपिल्लिकं. कीटं च सिरिं च सप्पो च—कीटसिरिसप्पं.

६. नित्यविरोधि प्राणिवाचक शब्द —अहि च नकुलो च—अहिनकुलं. बिळारो च मूसिको च—बिळारमूसिकं. काको च उलूको च काकोलूकं.

अव्ययीभाव

जो समास अव्यय बनतो त्यास अव्ययीभाव असें म्हणतात. याचें पूर्वपद अव्यय असतें.

जसें —कमं अनतिक्कम्म—यथाकम्मं. जीवं अनतिक्कम्म—यावजीवं अहे अहे पच्चहं. गंगाय समीपं उपगंगं. वस्से वस्से अनुवस्सं,

समासाचा नमुनाः—

मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फवल्लिनागरुक्खोपसोभितकन्दरोः—मत्ता भमरा—मत्तभमरा, क. धा. मत्तभमरान गणो—मत्तभमरगणो, ष. त. मत्तभमरगणेहि चुम्बितानि—मत्तभमरगणचुम्बितानि, तृ. त. विकसितानि पुप्फानि—विकसितपुप्फानि, क. धा. मत्तभमरगणचुम्बितानि च विकसितपुप्फानि च—मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फानि, क. धा. वल्ली च नागरुक्खो च वल्लिनागरुक्खा, क. धा. मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फा च वल्लिनागरुक्खा च—मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फवल्लिनागरुक्खा, क. धा. मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फवल्लिनागरुक्खेहि उपसोभितानि—मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फवल्लिनागरुक्खोपसोभितानि, तृ. त. मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फवल्लिनागरुक्खोपसोभितानि कन्दरानि यस्स सो—मत्तभमरगणचुम्बितविकसितपुप्फवल्लिनागरुक्खोपसोभितकन्दरो (पब्बतो)—बहुव्रीहि.

शब्दार्थसंग्रह

दिसा—स्त्री॰ दिशा.

राजगह—(राजगृह)—न॰ मगध देशाची राजधानी.

वि+हर—१ ग॰ राहणें.

कलन्दकनिवाप—पु॰ मगध देशाच्या राजधानींतलें एक ठिकाण.

तेन खो पनसमयेन—त्या वेळी. (सप्तमीच्या अर्थी तृतीया.)

सिगाल—पु॰ मुलाचें नाव.

गहपतिपुत्त (गृहपतिपुत्र)—पु॰ गृहस्थाचा मुलगा.

कालस्सेव—सकाळींच.

अल्ल (आर्द्र)—वि॰ ओलें.

अल्लवत्थो—ओलें आहे वस्त्र ज्याचें असा.

अल्लकेसो—ओले आहेत केस ज्याचे असा

पञ्जलिक—दोन्ही हात जोडलेला.

पुथु—प्रत्येक.

पुरत्थिमा—स्त्री॰ पूर्व.

दक्खिणा—स्त्री॰ दक्षिण.

पच्छिमा—स्त्री॰ पश्चिम.

उत्तरा—स्त्री॰ उत्तर.

हेट्ठिमा—स्त्री॰ खालची दिशा.

उपरिमा–स्त्री० ऊर्ध्व दिशा.
पुब्बण्ह (पूर्वाह्न)–पु० सकाळ, दिवसाचे पहिले २ प्रहर.
समय–पु० वेळ.
निवासेत्वा–पोषाख करून. 'नि+वस' १ ग० धातूचे प्रयोजकाचें त्वान्त अ०
पत्त (पात्र)–न० भांडें, भिक्षापात्र.
चीवर–न० वस्त्र.
पिण्ड–पु० भिक्षा, अन्न.
अद्दसा–पाहता झाला.
काल करोन्तो–मरताना.
सक्करोन्तो–स्वागत किंवा मान देणारा 'सक्कर' ८ ग. व. धा. वि.
अरिय (आर्य)–पु० आर्य.
विनय–पु० आचार.
कम्मकर–पु० कामकरी.
समण (श्रमण)–पु० बुद्धभिक्षु
नेसं–त्यांचें. 'त' शब्द पु० ष. ब. व.
दायज्ज–न० वडिलोपार्जित संपत्तीचा वाटा (हिस्सा).
पेत (प्रेत)–वि० मृतलोक.
दक्खिणा–(दक्षिणा)–स्त्री० द्रव्यदान.
अनुपदस्सामि–मी देतों, अनु+प दा.
पच्चुपट्ठित–वि० सेवा केलेला-ली-लें.
अनु+कम्प–१ ग० दया करणें.
पतिरूप (प्रतिरूप)–वि० योग्य, अनुरूप.
स+युज–१ ग० लग्न लावणें.
समय–पु० योग्य वेळ.
निय्यादेन्ति– ताब्यात देतात. (निर्यातय्)
अन्तेवासी–पु० विद्यार्थी.
आचरिय (आचार्य)–पु० गुरु
पच्चुपट्ठातब्बा–सेवा करण्यास योग्य.
उपट्ठान (उत्थान)–न० उभें राहणें.
उट्ठान–न० सेवा.
सुस्सूसा (शुश्रूषा)–स्त्री० सेवा.
पारिचरिया–स्त्री० सेवा, आदर.
सक्कच्च–वि० आदर.
सिप्प (शिल्प)–न० कला.
उग्गहण–न० शिकणें.
सुविनीत–वि० शिष्टाचार, पद्धति.
समक्खायी–वि० माहिती करून देणारा, सांगणारा.
परित्ताण (परित्राण)–न० संरक्षण.
खेमा–स्त्री० सुरक्षित.
अप्पटिभया (अप्रतिभया)–स्त्री० निर्भय.
सामिक–पु० नवरा.

सम्मानना-(स+मानना)-स्त्री० अत्यंत आदर, श्रद्धा.
अनवमानना-स्त्री० अपमान न करणें.
अनतिचरिया-स्त्री० व्यभिचार न करणें.
इस्सरिय-न० ऐश्वर्य, संपत्ति
ओसग्ग-साध्यात देणें.
अनुप्पदान-न० देणें.
सुसंविहितकम्मन्ता-स्त्री० चांगलें काम करणारी.
सङ्गहितपरिजना-नातेवाईक, गडी वगैरेंशीं चांगली वागणारी.
अनतिचारिनी-स्त्री० व्यभिचार न करणारी (परपुरुषाशीं अनैतिक संबंध न ठेवणारी).
दक्खा (दक्षा)-स्त्री० हुषार
अनलसा-स्त्री० आळशी नसलेली.
सब्बकिच्च (सर्व कृत्य)-न० सर्व कृत्य
मित्त (मित्र)-पु० न० मित्र
अमच्च (अमात्य)-पु० प्रधान.
अत्थचरिया-स्त्री० सरळ वर्तन, चांगलें वर्तन
समानत्तता-स्त्री० शांत वृत्ति, नि पक्षपाती वृत्ति, न्याय्य वृत्ति.
अविसंवादनता-स्त्री० प्रामाणिक.
पमत्त (प्रमत्त)-पु० उन्मत्त.
सापतेय्य (स्वापतेय)-न० द्रव्य, संपत्ति.
आपदा-स्त्री० आपत्ति, संकट.
अपरपजा-स्त्री० भावी पिढी, नातेवाईक, मित्र वगैरे लोक.
यथाबल-सामर्थ्याप्रमाणें.
कम्मन्तसंविधान-कामाची आगाऊ तयारी करून ठेवणें.
भत्तवेतनानुप्पदान (भक्तवेतनानुप्रदान)-न० निर्वाह चालण्या इतकें वेतन देणें.
गिलानुपट्ठान-न० आजाऱ्याची सेवा करणे
अच्छरिय-(आश्चर्य) आश्चर्य
रस-पु० रस.
संविभाग-पु० विभागणी, वाटणी
वोस्सग्ग-पु० देणें
अरियक-पु० आर्य, श्रेष्ठ
पुब्बुट्ठायिनी-पूर्वी उठणारे (स॰काळीं मालकापूर्वी उठणारे).
पच्छानिपाती-पु० नंतर झोपणारा.
दिन्नादायी-पु० दिलेलें घेणारा
कित्तिवण्णहर-वि० कीर्ति व गुण, रूप यांचें वर्णन करणारा-री रें.

अनावटद्वारता–घराचा दरवाजा नेहमीं उघडा असणें.

आमिस–पु० न० नजराणा, दान.

अस्सुत (अश्रुत)–न ऐकलेलें.

सवेग्गित–ऐकविताल.

'सु' ५ ग० प्रयोजकाचें वर्तमानकाळ तृ. पु. ब. व.

सग्ग (स्वर्ग)–पु० स्वर्ग.

पाप–न० पापें तीन प्रकारचीं आहेत. १. कायिक–प्राणघात करणें, चोरी करणें, परस्त्रीगमन करणें, २. वाचिक–खोटें बोलणें, चहाडी करणें, कठोर बोलणें. ३. मानसिक–मनाने पाप कर्म करणें.

अकरण–न० न आचरणें, न करणें.

कुसल–न० पुण्यकर्म, कर्तव्य.

उपसम्पदा–स्त्री० मिळविणें, संचय करणें, सांठा.

सचित्तपरियोदपन–मनशुद्धि, मनावर ताबा असणें.

सासन–न० उपदेश.

मत्ता (मात्रा)–स्त्री० अल्प.

परिच्चाग (परित्याग)–पु० टाकणें, त्याग

पस्से–(पश्येत्)–पाहील. 'दिस-पस्स' धातूचें विध्यर्थ तृ. पु. ए. व.

विपुल–न० पुष्कळ.

धिरत्थु–धिक्कार असो. या अव्ययाला द्वितीया विभक्ति लागते.

यस–न० यश.

वुत्ति (वृत्ति)–स्त्री० उपजीविका, जीवन.

विनिपात–पु० कमीपणा, अपमान.

अधम्मचरण–न० अधर्माचें आचरण

वद्ध (वृद्ध)–पु० वृद्ध, म्हातारा.

अपचायति–पूजा करतो, आदर करतो.

कोविद–पु० निष्णात, ज्ञाता.

दिट्ठधम्म–पु० इहलोक

पासंस–पु० स्तुत्य.

सम्पराय–पु० परलोक.

सुग्गति–स्त्री० चांगली स्थिति.

मराठींत भाषांतर करा –

नमस्सितब्बा* छ दिसा

एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा राजगहे विहरति वेळुवने कलन्दकनिवापे । तेन खो पन समयेन सिगालो गहपतिपुत्तो कालस्सेव उट्ठाय

* नमस्सितब्बा–स्त्री० नमस्कार (पूजा) करण्यास योग्य. 'नमस्स' नामधातूचें विध्यर्थ कृ० वि०

राजगहा निक्खमित्वा अल्लवत्थो, अल्लकेसो, पञ्जलिको, पुथुदिसा नमस्सति, पुरत्थिमं दिसं, दक्खिणं दिसं, पच्छिमं दिसं, उत्तरं दिसं, हेट्ठिमं दिसं, उपरिमं दिसं। अथ खो भगवा पुब्बण्हसमयं निवासेत्वा पत्तचीवर आदाय राजगहं पिण्डाय पाविसि। अद्दसा खो सिगालकं गहपतिपुत्तं कालस्सेव उट्ठाय राजगहा निक्खमित्वा अल्लवत्थं अल्लकेसं पञ्जलिकं पुथुदिसा नमस्सन्तं, पुरत्थिमं.. पे०......उपरिमं दिसं। दिस्वा सिगालकं गहपति-पुत्तं एतदवोच–किं नु खो त्वं गहपतिपुत्त कालस्सेव उट्ठाय राजगहा निक्खमित्वा अल्लवत्थो, अल्लकेसो, पञ्जलिको, पुथुदिसा नमस्ससि, पुर-त्थिमं...पे० . . .. उपरिमं दिसऽति। पिता मं भन्ते कालं करोन्तो (मरण्याच्या वेळीं) एवं अवच–दिसा तात नमस्सेय्यासीऽति। सो खो अहं भन्ते पितु वचनं सक्करोन्तो, गरु करोन्तो, मानेन्तो, पूजेन्तो, कालस्सेव उट्ठाय राजगहा निक्खमित्वा अल्लवत्थो, अल्लकेसो, पञ्जलिको, पुथुदिसा नमस्सामि, पुरत्थिमं.... . पे० . . उपरिमं दिसऽति। न खो गहपतिपुत्त अरियस्स विनये एवं छ दिसा नमस्सितब्बाऽति। यथा कथं पन भन्ते अरियस्स विनये छ दिसा नमस्सितब्बा। साधु मे भन्ते भगवा तथा धम्मं देसेतु, यथा अरियस्स विनये छ दिसा नमस्सितब्बाऽति। तेन हि गहपतिपुत्त सुणाहि, साधुकं मनसि करोहि, भासिस्सामीऽति।

छ इमा गहपतिपुत्त दिसा वेदितब्बा। पुरत्थिमा दिसा मातापितरो वेदितब्बा, दक्खिणा दिसा आचरिया वेदितब्बा' पच्छिमा दिसा पुत्तदारा वेदितब्बा, उत्तरा दिसा मित्ता, अमच्चा वेदितब्बा, हेट्ठिमा दिसा दास-कम्मकरा वेदितब्बा, उपरिमा दिसा समणब्राह्मणा वेदितब्बा।

(१) पञ्चहि खो गहपतिपुत्त ठानेहि पुत्तेन पुरत्थिमा दिसा माता-पितरो पच्चुपट्ठातब्बा, भतो नेसं भरिस्सामि, किच्चं नेसं करिस्सामि, कुल-वंसं ठपेस्सामि, दायज्जं पटिपज्जामि, अथ वा पन पेतानं कालकतानं दक्खिणं अनुपदस्सामीऽति। इमेहि खो गहपतिपुत्त पञ्चहि ठानेहि पुत्तेन पुरत्थिमा दिसा मातापितरो पच्चुपट्ठिता पञ्चहि ठानेहि पुत्तं अनुकम्पन्ति। पापा निवारेन्ति, कल्याणे निवेसेन्ति, सिप्पं सिक्खापेन्ति, पतिरूपेन दारेन सयोजेन्ति, समये दायज्जं निय्यादेन्ति। इमेहि खो गहपतिपुत्त पञ्चहि

ठानेहि कुलपुत्तं अनुकम्पन्ति। एवमस्स एसा उत्तरा दिसा पटिच्छन्ना होति खेमा अप्पटिभया।

(५) पञ्चहि खो गहपतिपुत्त ठानेहि अय्यिरकेन हेट्ठिमा दिसा दासकम्मकरा पच्चुपट्ठातब्बा, यथाबलं कम्मन्तसंविधानेन, भत्तवेतनानुप्पदानेन गिलानुपट्ठानेन, अच्छरियानं रसानं संविभागेन, समये वोस्सग्गेन। इमेहि गहपतिपुत्त पञ्चहि ठानेहि अय्यिरकेन हेट्ठिमा दिसा दासकम्मकरा पच्चुपट्ठिता पञ्चहि ठानेहि अय्यिरकं अनुकम्पन्ति। पुब्बुट्ठायिनो होन्ति, पच्छानिपातिनो च, दिन्नादायिनो, सुकतकम्मकरा च, कित्तिवण्णहरा च। इमेहि खो गहपतिपुत्त पञ्चहि ठानेहि अय्यिरकेन हेट्ठिमा दिसा दासकम्मकरा पच्चुपट्ठिता इमेहि पञ्चहि ठानेहि अनुकम्पन्ति। एवमस्स एसा हेट्ठिमा दिसा पटिच्छन्ना होति खेमा अप्पटिभया।

(६) पञ्चहि खो गहपतिपुत्त ठानेहि कुलपुत्तेन उपरिमा दिसा समण-ब्राह्मणा पच्चुपट्ठातब्बा, मेत्तेन कायकम्मेन, मेत्तेन वचीकम्मेन, मेत्तेन मनोकम्मेन, अनावटद्वारताय, आमिसानुप्पदानेन। इमेहि खो गहपतिपुत्त पञ्चहि ठानेहि कुलपुत्तेन उपरिमा दिसा समणब्राह्मणा पच्चुपट्ठिता छहि ठानेहि कुलपुत्तं अनुकम्पन्ति। पापा निवारेन्ति, कल्याणे निवेसेन्ति, कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति, अस्सुतं सावेन्ति, सुतं परियोदपेन्ति, सग्गस्स मग्गं आचिक्खन्ति। इमेहि खो गहपतिपुत्त पञ्चहि ठानेहि कुलपुत्तेन उपरिमा दिसा समणब्राह्मणा पच्चुपट्ठिता इमेहि छहि ठानेहि कुलपुत्तं अनुकम्पन्ति। एवमस्स उपरिमा दिसा पटिच्छन्ना होति खेमा अप्पटिभयाऽति।

गाथा

सब्बपापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा।
सचित्तपरियोदपनं एतं बुद्धान सासनं ॥ ६७ ॥

मत्तासुखपरिच्चागा पस्से चे विपुलं सुखं।
चजे मत्तासुखं धीरो सम्पस्सं विपुलं सुखं ॥ ६८ ॥

धिरत्थु तं यसलाभं धनलाभं च ब्राह्मण।
या वुत्ति विनिपातेन अधम्मचरणेन वा ॥ ६९ ॥

ये वड्ढं अपचायन्ति नरा धम्मस्स कोविदा ।
दिट्ठेऽव धम्मे पासंसा सम्पराये च सुग्गतिं ॥ ७० ॥

यो सन्निसिन्नो वरबोधिमूले मारं ससेनं महतिं विजेत्वा ।
सम्बोधिमागच्छि अनन्तञाणो लोकुत्तमो तं पणमामि बुद्धं ॥ ७१ ॥

कायकम्मं तिधा वुत्तं वाचाकम्मं चतुब्बिधं ।
मनसा तिविधं चेति दस कम्मपथा इमे ॥ ७२ ॥

पाणघात–अदिन्न–परदारञ्च कायतो ।
मुसा–पेसुञ्ञ–फरुस सम्फप्पलापं वाचतो
अभिज्झा चेव ब्यापादो मिच्छादिट्ठिच मानसो ॥ ७३ ॥

पूर्वी–अतीते.
हिमालयाच्या प्रदेश–हिमवन्त पदेस. पु०
मोठा वड–महानिग्रोध. पु०
तित्तिर–तित्तिर. पु०
पक्षी–सकुण. पु०
वानर–वानर, मक्कटो. पु०
हत्ती–हत्थी. पु०
राहणें–वि+हर. १ ग०
एकमेकाबद्दल–अञ्ञमञ्ञ. अ०
आदरभाव नसणारे–अगारवा पु. प्र. ब. व.
विचार करणें–चिन्त १० ग० चिन्तयति, चिन्तेति
राहणे योग्य नाहीं–विहरितुं न वट्टति. पहितु न वट्टति.
वृद्ध–महल्लक. पु०
उपदेश–ओवाद पु०
उपदेशात राहणें–ओवादे ठस्साम
नंतर–अथ अ०
विचारणें–पुच्छ १ ग०
मित्रा–सम्म.
वडाचें झाड–निग्रोधरुक्ख पु०
केव्हांपासून–कीवप्पमाणकालतो. पञ्चम्यर्थी अ०
ओळखणें–ञा जानाति.
लहानपण–पोतकाल. पु०
अंकुर–अङ्कुर. पु०
खाणें–खाद १ ग० अस ९ ग० खादति, अस्नाति.
येथें–एत्थ. अ०
जुन–पोराण वि०

फळ-फल. न०	तेव्हापासून-ततोपट्ठाय.
शौचविधि-वच्च. न०	असें-एवं. अ०
त्यामुळें-ततो. अ०	म्हटल्यावर-वुत्ते.
उगवणें-उद्+पत ४ ग० उप्पज्जति.	आजपासून-अज्जतग्गे. अ०

पालींत भाषांतर कराः-

पूर्वी हिमालयाच्या प्रदेशांत एका भव्य वडाच्या आश्रयानें (उपनिस्साय) तितिर पक्षी, वानर व हत्ती राहत होते. ते एकमेकासंबंधी आदरभाव नसणारे असे होते. एकदां त्यांनी असा विचार केला कीं, आम्हाला (अम्हाक) असें राहणें योग्य नाहीं. आपल्यामध्ये जो वृद्ध असेल त्याच्या उपदेशांत आपण राहावें. नंतर वानरानें (वानरो) हत्तीला विचारलें, "मित्रा तू ह्या वडाच्या झाडाला किती दिवसापासून ओळखतोस ?" हत्ती म्हणाला "मी लहानपणापासून हें झाड पाहतों, तुम्ही दोघे ह्या झाडाला केव्हापासून पाहतां ?" वानर म्हणाला "मी जेव्हां लहान होतों तेव्हां ह्या वडाच्या झाडाचे अंकुर खात होतों." तितिर म्हणाला "येथें जुनें वडाचें झाड होतें त्याचीं फळें खाऊन मी ह्या ठिकाणीं शौचविधि करीत असें. त्यामुळें हें झाड येथें उगवलें. तेव्हापासून मी ह्या झाडाला ओळखतो. म्हणून मी तुम्हापेक्षा वृद्ध आहें." असें म्हटल्यावर हत्ती व वानर तितिर पक्षाला असें म्हणाले- "मित्रा, तू आमच्यापेक्षां वृद्ध आहेस म्हणून आजपासून आम्ही तुझ्या उपदेशांत राहू."

प्रश्नसंग्रह २०

१. समास व विग्रह यांची व्याख्या सांगा.
२. रूपें ओळखा :-विजित्वा, इमे, विजहन्ति.
३. द्वितीय व सप्तमी द्या :-बुद्ध, अद्ध, अरहन्त.
४. समासाचें नाव सांगून समास सोडवा (Name and dissolve the following compounds):-अग्गपुरिसो, रथकरो, सुखदुःखानि ब्राह्मण-गहपतिका, महाजनो.

संक्षेप व चिन्हें

अ०—अव्यय.

ए० व०—एकवचन.

तृ०—तृतीया.

द्वि०—द्वितीया.

न०—नपुसकलिंग.

पु०—पुल्लिंग

स्त्री०—स्त्रीलिंग.

ब० व०—बहुवचन.

वि०—विशेषण.

ग०—गण.

भू. का. तृ. पु. ए. व.—भूतकाळ तृतीय पुरुष एकवचन.

तृ. पु. ए. व.—तृतीय पुरुष एकवचन.

स०—सर्वनाम.

क० व्या—कच्चायन व्याकरण.

व्याकरणसंज्ञा, त्यांचे इंग्लिश पर्याय व त्यांचे उच्चार

विभक्ति Case (केस्)

प्रथमा Nominative (नॉमिनेटिव्ह्)

द्वितीया Accusative (अॅक्युझेटिव्ह्)

तृतीया Instrumental (इन्स्ट्रुमेंटल्)

चतुर्थी Dative (डेटिव्ह्)

पंचमी Ablative (अॅब्लेटिव्ह्)

षष्ठी Genitive (जेनिटिव्ह्)

सप्तमी Locative (लॅकेटिव्ह्)
संबोधन Vocative (व्हॉकेटिव्ह्)
पुरुष Person (पर्सन्)
लिङ्ग Gender (जेंडर)
वचन Number (नंबर)
एकवचन Singular number (सिंग्युलर नंबर)
बहुवचन Plural number (प्ल्यूरल नंबर)
पुल्लिंग Masculine gender (मॅस्क्युलाइन जेंडर)
स्त्रीलिंग Feminine gender (फेमिनाइन जेंडर)
नपुंसकलिंग Neuter gender (न्यूटर जेंडर)

काळ व अर्थ (Tenses and Moods)

वर्तमानकाळ Present tense (प्रेझेन्ट टेन्स)
भूतकाळ Past tense (पास्ट टेन्स)
भविष्यकाळ Future tense (फ्यूचर टेन्स)
आज्ञार्थ Imperative (इम्पेरेटिव्ह्)
विध्यर्थ Potential (पोटेन्शल)
संकेतार्थ Conditional (कण्डिशनल)

प्रक्रिया

नामधातु Denominative or Nominal verb
(डिनामिनेटिव्ह् ऑर नॉमिनल व्हर्ब)
इच्छादर्शक Desiderative (डेसिडेरेटिव्ह्)
प्रयोजक Causal (कॉझल)

धातुसाधित विशेषणें (Participial Adjectives)

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित Present Participle
(प्रझेन्ट पार्टिसिपल)

भविष्यकालवाचक धातुसाधित वि० Future Participle
(फ्यूचर पार्टिसिपल)
कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित वि० Past Passive Participle
(पास्ट पॅसिव्ह पार्टिसिपल)
विध्यर्थक कर्मणि धातुसाधित वि० Potential Passive Participle
(पोटेन्शल पॅसिव्ह पार्टिसिपल)
तुमन्त Infinitive (इन्फिनिटिव्ह)
त्वान्त Gerund (जीरण्ड)

प्रयोग

कर्तरि प्रयोग Active Voice (अक्टिव्ह व्हाइस)
कर्मणि प्रयोग Passive Voice (पॅसिव्ह व्हाइस)
भावे प्रयोग Impersonal Construction (इम्पर्सनल कन्स्ट्रक्शन)

परिशिष्ट

१ ग० नम–नमस्कार करणे

वर्तमानकाळ			आज्ञार्थ	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
नमामि	नमाम	प्र. पु.	नमामि	नमाम
नमसि	नमथ	द्वि. पु.	नम, नमाहि	नमथ
नमति	नमन्ति	तृ. पु.	नमतु	नमन्तु

भूतकाळ			विध्यर्थ	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
अनमिं	अनमिम्ह	प्र. पु.	नमेय्यामि	नमेय्याम
अनमि	अनमित्थ	द्वि. पु.	नमेय्यासि	नमेय्याथ
अनमि	अनमिंसु, अनमुं	तृ. पु.	नमे, नमेय्य	नमेय्युं

भविष्यकाळ			संकेतार्थ	
ए. व.	ब. व.		ए. व.	ब. व.
नमिस्सामि	नमिस्साम	प्र. पु.	अनमिस्सं	अनमिस्सम्ह
नमिस्ससि	नमिस्सथ	द्वि. पु.	अनमिस्स	अनमिस्सथ
नमिस्सति	नमिस्सन्ति	तृ. पु.	अनमिस्स	अनमिस्संसु

२ ग० अस व इ या धातूंचा ७३ पानांत वर्तमानकाळ पहा.

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४	८	ऐवद्दल	एवद्दल
३१	११	भिक्खके	भिक्खवे
६२	२६	किंवा (१) असें	किंवा–' असें
७६	२६	कुटा	कुक्कुटा
७७	२५	अञ्ञाथत्त	अञ्ञथत्त
८९	६	कङ्गा	करता
९३	४	गहिस्स	गहिस्साम
१००	१	गणति, गणेमि	गणयति, गणेति
१०५	२५	घाल्णं	घाल्तो
१०६	२०	अय व	अयसाव
११०	८	उद्देशून म्हणाला	उद्देशून गौतम म्हणाले
११८	२	लब्भेध	लब्भेथ
१३७	१	गच्छतस्मा	गच्छन्तस्मा
१४५	५	पेतिक–	पेत्तिक (पैतृक)–पु० वडिलांच्यासारखा
१४५	१	स्सति	स्ससि
१४६	११	जानिस्स'ति	जानिस्सन्ति
१४६	११	विस्सज्जेति	विस्सज्जेति
१४७	२०	गमिस्स ती	गमिस्सन्ती
१४९	१५	सम्वारिंम	सब्बरिंम
१६७	१	एकूनवीसतीया	एकूनवीसतिया
१८०	१९	छससत्ति	छसत्तति
१८२	१७	नववश्रुति	नवनश्रुति
१८३	२	असीर	सीर
१९१	१		